



МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

84

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)

Уредништво
Академик Милош Благојевић
Жарко Димић
Академик Василије Крестић
Др Ана Столић
Др Биљана Шимуновић Бешлин

Главни и одговорни уредник
Академик Милош Благојевић

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2012

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

84

НОВИ САД
2012

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ ARTICLES AND TREATISES

Ненад Урић, <i>Пићање реформи и усџанка у Турској с посебним осврћом на делатносћ Српско-босанског одбора и руских словенофила (1860–1861)</i> – Issue of Reforms and Uprising in Turkey with a Special Review on the Activities of the Serbian-Bosnian Board and Russian Slavophiles (1860–1861)	7
Горан Ж. Комар, <i>Манасџир Рождества Пресвете Богородице (Поипланина) у Ратишчевини код Херцег Новог</i> – Monastery of the Nativity of the Blessed Virgin Mary (Potplanina) in Ratiševina near Herceg Novi	47
Мр Урош Татић, <i>Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије (1858–1868)</i> – Attempt at Establishing Trade and Economic Relations between France and Serbia (1858–1868)	63
Иван Ристић, <i>Никола Пашић и Бугари (генеза идеолошких и политичких ставова)</i> – Nikola Pašić and the Bulgarians (Genesis of Ideological and Political Standpoints)	87

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА CONTRIBUTION AND MATERIALS

Др Владан С. Гавриловић, <i>Прилог историји манасџира Раковца</i> – A Contribution to the History of the Rakovac Monastery	111
Урош Станковић, <i>Павле Стаматовић у Српском народном покрету</i> – Pavle Stamatović in the Serbian National Movement	119
Академик Василије Ђ. Крестић, <i>Трговачки промет на царинарницама између Србије и Аустроугарске 1867. године</i> – Trade Turnover in Customs Houses between Serbia and Austria-Hungary in 1867	135
Др Владан Ж. Јовановић, <i>Културно-просветна мисија Радослава Грујића у Скопљу 1920–1937</i> – Cultural-Educational Mission of Radoslav Grujić in Skopje 1920–1937	143

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Мр М а р а Ш о в љ а к о в: Гојко Маловић, <i>Сеоба у Мајџицу – књ. I Ојџирање Срба у Мађарску 1920–1931</i> ; књ. II <i>Сџисак срџских ојџанаџа у Мађарској 1920–1931</i> – Gojko Malović, <i>Movement to Native Country</i> , vol. I, <i>Opting of the Serbs for Hungary 1920–1931</i> , vol. II, <i>List of Serbian optants in Hungary 1920–1931</i>	155
Мр М и х а е л А н т о л о в и ћ: Anna von der Goltz, <i>Hindenburg: power, myth and the rise of the Nazis</i> – Anna von der Goltz, <i>Hindenburg: моћ, мит и успон нациста</i>	158
Др Љ у б о м и р к а К р к љ у ш, <i>Уџуџсџво за ауџоре</i>	163

Ненад Урић

ПИТАЊЕ РЕФОРМИ И УСТАНКА У ТУРСКОЈ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ДЕЛАТНОСТ СРПСКО-БОСАНСКОГ ОДБОРА И РУСКИХ СЛОВЕНОФИЛА (1860–1861)

САЖЕТАК: У раду се говори о оснивању Српско-босанског одбора (Београд, 1860) и његовом раду на припреми устанка у Турској. Истражује се удео словенофила у теоретском осмишљавању ослободилачких настојања словенских и хришћанских народа на Балкану и њихов допринос оснивању одбора. Упоредо се разматра однос великих сила, посебно Русије, према реформама у Турској, као и однос Србије према тим збивањима. Прати се, такође, положај Црне Горе уочи рата 1862, развој Херцеговачког устанка, односи с Албанцима, покрет за италијанско уједињење, везе с пољском и мађарском емиграцијом и националним покретима у Аустрији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српско-босански одбор, словенофили, Србија, Стара Србија, Босна и Херцеговина, реформе, 1860–1861, Иван С. Аксаков, Матија Бан, Никола Јовановић Окан, Зарија Куртић.

Српско-босански одбор образован је у Београду, августа 1860. године, са задатком да тајно припрема устанак у заграничним српским крајевима. По повратку династије Обреновић на српски престо (1858) Србија је почела да се удаљава од Аустрије и приближава Русији. Упоредо с тим слабио је турски утицај у Београду. Сменом династије ослабиле су везе и са пољском емиграцијом у Паризу, која је у време кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858) у великој мери утицала на уобличавање српских национално-ослободилачких планова, донекле и на српску спољну политику.¹ Највећи број сарадника Српско-босанског одбора чиниле су избеглице из Босне, организатори и вође устанка 1858. године. Отуда такав његов назив, иако је у њему било представника из свих српских земаља, а као дејствителни, прави члан одбора сматран је и руски писац и публицист Иван Сергејевич Аксаков.

¹ Љубомир Дурковић-Јакшић, „Улога Кнежевине Србије на спасавању два легиона, пољског и италијанског, 1849. године“, *Весник Војног музеја*, 16, Београд (1970) 91, 110–112.

Сељачки устанци у Босни, 1858. године (у Босанској Крајини, Посавини и на Требави), иако су имали споредан значај у односу на дуготрајни устанак у Херцеговини (1852–1862), оставили су дубоког трага у свести Срба из Босне, који од тог времена до Велике источне кризе, нису престајали да размишљају о коначном ослобођењу. У овим двома бунама настрадало је око једанаест хиљада људи, од чега је највише побијено по угушењу устанка, ради одмазде и застрашивања становништва, да би се одустало од нових побуна. Преко хиљаду устаника умрло је у заточењу у Цариграду и Малој Азији.² Велики број устаника и истакнутих српских првака који су могли да буду доведени у везу са устанком, пребегави у Србију и Аустрију. У Србију су успели да побегну и двојица главних вођа из редова свештенства, прота Стефан Аврамовић и поп Петко Јагодић. Из писма Симче Михајловића, избеглице из Призрена, који је октобра 1859. писао проти Михаилу Фјодоровичу Рајевском, свештенику цркве при руском посланству у Бечу, сазнајемо да нимало боље стање није било ни у Старој Србији. Наводећи по имену деветнаест босанских Срба, убијених од стране турских власти у току августа и септембра исте године, Михајловић је истицао да је положај становништва у Старој Србији много тежи него у Босни, и да се тачан број оних који су тамо тајно убијени не може ни утврдити.³

Због притиска турских власти становништво је током 1859. наставило да бежи у Србију, па је кнез Милош затражио савет од руске и енглеске дипломатије шта да чини. И једни и други саветовали су му да избеглице не враћа у Турску, јер би то могао бити узрок нових буна.⁴ Саветовали су и црногорског кнеза да не подржава ширење устанка у Херцеговини.⁵ У пролеће 1859. упутио је кнез Милош престолонаследника Михаила у Беч, Париз и Лондон да испита односе међу великим силама и утврди могући развој догађаја на Балкану у наредном периоду. Руски посланик у Бечу Виктор Балабин саопштио је кнезу Михаилу да Русија није спремна за рат и да Србија у догледно време не може да рачуна са оружаним разрешењем кризе. Обавестио га је, такође, да је руска дипломатија предложила да се сазове конгрес европских сила ради мирног решења кризе, али, по општој процени, рат у Италији, а можда и у Турској, ипак, неће моћи да се избегне. Француски посланик у Цариграду маркиз Лавалет сматрао је да се Турска налази у стању потпуног расула, које је упоредио са Француском уочи револуције 1789.⁶

² Гавро Вучковић, *Робство у слободи или Огледало правде у Босни*, II, Нови Сад 1872, 82; Владимир Ћоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852–1862. године*, Београд 1923, 62.

³ *Зарубежные славяне и Россия*, Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, Москва 1975, 304–305 /док. 281/.

⁴ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия, 1850–1864*, Документы, Отв. ред. Ю. А. Писарев, М. Экмечич, Москва 1985, 232–233 /док. 118/; Милорад Екмечић, „Покушаји организовања устанка у Босни 1860–1862. године“, *Годишњак Историског друштва БиХ*, IX (1957), С. 1958, 74–75.

⁵ Др Душан Берић, „Русија и ослободилачки покрет у Босни и Херцеговини 1856–1863“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, XL–XLI, Сарајево 1990, 87.

⁶ Војислав Ј. Вучковић (прир.), *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965, 7–9 (док. 3); *Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876*, Документи и материали, Том I, Част I, София 1987, 480 (док. 223).

Новембра исте године образовала је Русија посебан комитет од четири члана (сви чланови били су министри), који је имао задатак да прати положај хришћана у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Бугарској.⁷

I

У свим крајевима Србије, а посебно у Београду, где се налазило седиште Српско-босанског одбора, живео је велики избеглица са Косова и Метохије, из нишког, пиротског, врањског и новопазарског краја, као и Македоније и Бугарске. Међу њима било је много печалбара разних занимања, који су привремено боравили у граду. Током педесетих година успостављена је тешња сарадња са низом истакнутих лица из тих земаља. Од краја педесетих година на делу ослобођења сарађивао је Стојан Иванов Везенковић, архитекта у турској служби, старином из дебарског краја.⁸ Негде у исто време дошао је из Македоније у Београд и војвода Иља (Илија) Марков, из Берова у Малешу, касније познати бугарски народни вођа. У Србију га је упутио Стефан Верковић, повереник српске владе у Серезу, који је имао задатак да прикупља народне умотворине и обавештава владу о приликама у том делу Македоније.⁹

Династија Обреновић уживала је велики углед код Срба на Косову и у Метохији. Неколицина Срба из Призрена упутила је, априла 1859. по учитељу Николи Мусулину, писмо кнезу Милошу, у којем су изразили своју радост поводом његовог повратка на српски престо. Изражавали су наду да ће његов повратак на престо бити у исто време и повратак „среће“ њихове.¹⁰ Међу бројним емигрантима са Косова и Метохије истицао се Симча (Симо) Михајловић, родом из Призрена. Михајловић је био у блиским односима са

⁷ *Русия и българското*, I-1, нав. дело, 497 (док. 231).

⁸ Стојан И. Везенковић /Везенков, Зека Бисов/, Цинцарин из Крушева (Забелешка Илије Гарашанина о раду С. Везенковића, Београд, 29. V/10. VI 1867, Архив Србије /АС/, Илија Гарашанин /ИГ/, 1626; Атанасије Николић, *Опис радње по предмету ојшинеџ сјоразумљења за усјанак и сједињење*, Предговор и објашњења Васо Војводић, *Miscellanea* (Мешовита грађа), Историјски институт САНУ, VII, Београд 1979, 187–188, 214–215; Манол Пандевски, „Учешће Македонаца у ослободилачким ратовима Србије 60-их и 70-их година XIX века“, у: *Ослободилачки покрети јужнословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Зборник радова Историјског института, књ. 1, Београд 1976, 176.

⁹ „Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)“, Књ. I (1856–1866), *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, САНУ, I одељење, књ. XXXII /Грађа/, Приредили: Василије Крстић и Радош Љушић, Београд 1983, 372 (229), 431–432 (269); А. Николић, *Опис радње*, нав. дело, 197, 238; Јован Хаџи Васиљевић, *Иља војвода – малешки (1805–1898)*, Скопље 1935, 21–23, 38–44; Владимир Стојанчевић, „Учешће јужнословенских добровољаца у догађајима око бомбардовања Београда 1862. године“, у: В. Стојанчевић *Из прошлости Београда*, Београд 2008, 142.

¹⁰ Зариа Младеновић (гутор), Синадинџ Илић, Станко Симић, Ђорђе Ањдонџ, Х. Стефанџ Х. Томић, Андреа Х. Станомировић – кнезу Милошу, Призрен, 11/23. IV 1859, Архив Србије (АС), Поклони и откупи (ПО), к. 24, 164. Код Петра Костића као и касније у литератури презиме последњег потписника наводи се као Станомировић. У овом писму као и у објављеним писмима код В. Крстића и Р. Љушића стоји Станомировић (П. Костић, *Просветно-културни животи православног Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*, Са усменом писца, Фотот. изд., Скопље 1933, 70, 129; *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 21–22 /док. 22/, 24–25 /26/).

Симом Андрејевићем Игумановим, богатим трговцем, касније познатим задужбинаром из Призрена, који је у ово време живео у Русији, у Одеси. Обојица су важили за присталице династије Обреновић. После устанка 1858. избеглице из суседних турских провинција изабрале су Михајловића за повереника, с овлашћењем да у њихово име може да подноси жалбе и представке Порти и великим силама. Обавештења о стању у Турској добијао је Михајловић непосредно од српских првака из Старе Србије и Босне.¹¹

Русија у ово време није имала ниједан конзулат на Косову и Метохији, па је самим тим добијала већи значај организација избеглица, која је обелодањивала истину о положају хришћана у Турској и тешкоћама у спровођењу реформи. За време краткотрајног боравка у Скадру, 1856, српски учитељ Никола Мусулин, преко посланства у Бечу, предложио је руској влади да оснује конзулат у овом месту. Сматрао је да ће отварањем руског конзулата у Скадру, где су већ постојали конзулати или вицеконзулати западних сила, бити сачувани остаци порушених српских цркава и манастира, на чијим су темељима албански католички свештеници уз помоћ аустријског и француског дипломатског представника подизали католичке храмове.¹² После путовања по Старој Србији и Македонији руски генерални конзул у Дубровнику, Петар Н. Стремоухов, предложио је Азијатском департману¹³ (1857) да се оснују конзулати у Призрену (за Косово и Метохију) и у Манастиру (за унутрашњост Македоније). Конзулати у овим местима, која су се налазила – како је истакао Стремоухов у свом запису – у средиштима православног живља у тим областима, више би служили својој намени и циљевима руске спољне политике од руског конзулата у Скадру, који је отворен априла исте године.¹⁴

Током прве половине XIX века Призрен је израстао у најзначајније трговачко, привредно и културно средиште српског народа на Косову и Метохији. Почетком шездесетих година имао је око 46.000 становника. Скоро сва трговина била је у рукама хришћана, али се српско становништво и поред тога стално исељавало под притиском Албанаца.¹⁵ Руска влада при-

¹¹ Симча (Симо) Михајловић /понегде Михаиловић или Мијаиловић/ долазио је у Србију још у време прве владавине кнеза Милоша. У време изгнанства династије Обреновић важио је као њихов повереник у Турској. У писму проти Рајевском Михајловић је навео да је био код барона Ливена у време његове мисије у Србији, 1842, и да је боравио 10 месеци у дому генерала Димитрија Левшина у Петрограду, који је касније постављен за руског посланика у Београду /1849–1852/ (*Србија и ослободилачки њокрећ*, нав. дело, 98 /док. 93/, 114 /109/, 114–115 /110/; *Зарубежне славјане и Россия*, нав. дело, 305 /281/; В. Н. Кондратьева, *К вопросу о предпосылках восстания 1858 г. в Боснийской Крайне и Посавине*, Ученые записки Института славяноведения, XVIII, Москва 1959, 189–190; В/еличко/ Т/рпи/ћ – псеудоним Петра Костића, „Срби и Српкиње у Призрену добротвори свога народа“, *Брасџво*, IX и X, Београд 1902, 335, 339–340; Владимир Стојанчевић, *Историјска њроцлосиј Срба у Мейохији од краја XVIII века до српско-џурских рајвова 1876–1877/78*, Власотинце 2008, 141, 176, 193, 218).

¹² П. Костић, *Просвејџно-кулџурни живој*, нав. дело, 10.

¹³ Азијатски департман – одељење при руском Министарству спољних послова, које је било задужено за вођење послова са источним земљама, укључујући и Турску.

¹⁴ *Црнојорско-руски односи 1711–1918*, Књига 1: *Руски извори о Црној Гори од краја XVII до средине XIX века*, Подгорица – Москва 1992, 293–294 (док. 36).

¹⁵ Али Хадри, „Национални покрет албанског народа од тридесетих година XIX века до краја 1912“, у: *Из историје Албанаца*, Зборник предавања, Београд 1969, 130; Владимир Стојанчевић, *Ејничке, конфесионалне и демојрафске љриликe у Мейохији 1830-их година*,

хватила је предлог Стремоухова о отварању конзулата у наведеним местима, али са њиховим отварањем није журила. Прво је отворила конзулат у Битољу (Монастиру), 1861, да би неколико година касније, после неуспешног окончања реформског процеса који је сама покренула на прелому двеју деценија, отворила и конзулат у Призрену (1866).

Априла 1859. године Симча Михајловић учествовао је у припреми буне у Турској, али су те припреме биле откривене и буна осујећена. Као избеглица уживао је сталну помоћ српске владе. У наведеном писму проти Рајевском молио је Михајловић да се распита код руског посланика у Бечу да ли би могао да га прими, пошто су избеглице желеле да га тамо пошаљу, да би непосредно објаснио невоље народа у Турској. Из белешке директора Азијатског департмана Јегора Ковалевског на једном извештају из јуна 1860. сазнајемо да је Михајловић потписао више жалби хришћана из Турске и да је у Петрограду био веома цењен.¹⁶ Са низом истакнутих емигрантских вођа из Старе Србије, Босне и Бугарске потписао је Михајловић, почетком фебруара 1860, заједничку жалбу руском цару Александру II.¹⁷

Нарочито много угледних Срба долазило је у Србију из суседног Нишког санцака. Будући да се налазио на веома важном путном правцу, у непосредном суседству Србије, Нишки санцак био је све време под највећом пажњом Порте. Међу Србима из тог краја истицао се Никола – Коле Рашић, који је приликом повратка кнеза Милоша у Србију, почетком 1859, тајно послао делегацију од двадесет угледних Нишлија да му изађу у сусрет и да га поздраве.¹⁸

Од повратка кнеза Милоша на српски престо поклањана је у Србији већа пажња развоју просвете у заграничним крајевима. У вези с тим увећана је за дванаест пута сума која је издвајана за набавку уџбеника за школе у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини и Бугарској. Важну улогу у одржавању веза са свештенством и учитељима у заграничним земљама имао је архиепископ београдски и митрополит српски Михаило, покровитељ Српско-босанског одбора. Од стране кнеза Милоша он је још као епископ шабачки био задужен да одржава везе са избеглицама из Босне и првацима босанских Срба. По избору за митрополита та надлежност проширена је на све избеглице. Предлог да митрополит у име кнеза одржава везе са заграничним Србима дао је млади кнез Михаило, после поменутих разговора са руским послаником у Бечу, априла 1859. Дешавало се да је

у: *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994, 81–83; Владимир Бован, „Српски писци са Косова и Метохије у другој половини 19. и првој половини 20. века“, у: *Књижевност Сјанаре и Лужне Србије до Другог свейског рајта*, Зборник радова, Београд 1997, 32–33; Милија Ђуричић, „Последице страдања српског народа и Српске православне цркве на Косову и Метохији од 1690–1912“, *Теолошки погледи*, 1–2, (1986) Београд, 40–43.

¹⁶ Белешка на извештају Николаја П. Шишкина из Цариграда, 31. V/12. VI 1860, /у књизи/: *Русия и ђлгарското*, I-1, нав. дело, 410 /док. 198/, *Србија и ослободилачки покрейти*, нав. дело, 124–125 (док. 120).

¹⁷ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины*, нав. дело, 247–250 (док. 127). Исти документ са свим потписима штампан је у књизи: *Русия и ђлгарското*, I-1, нав. дело, 342–347 (док. 168).

¹⁸ Владимир Стојанчевић, „Национално-политичка акција Нишлија за ослобођење 1860–1877“, у: В. Стојанчевић, *Јужоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, Ниш 1996, 285.

кнез Милош због приговора великих сила био принуђен да јавно опомене митрополита Михаила и да му званично забрани да окупља избеглице, а затим да га позове у двор и да му објасни да је морао тако да поступи.¹⁹

Поред економских и културних, ојачале су и политичке везе са суседним народима у Османском царству. У време деловања Српско-босанског одбора Београд је, поред српске, постао значајно средиште и бугарске емиграције. Ту је под уредништвом Георги Раковског од септембра 1860. излазио бугарски емигрантски лист *Дунавски Лебед*. Када се у Бугарској због тешких економских прилика у току 1859. јавио покрет за исељавање у Русију српска влада помогла је Раковског и друге бугарске емигрантске вође да спрече масовније исељење становништва.²⁰ У време друге владе кнеза Милоша и на почетку владавине кнеза Михаила Србија је преко заступника (капућехаје) у Цариграду подносила жалбе и код највиших турских власти заступала хришћане из Старе Србије, Босне и Херцеговине и Румелије. Више жалби поднели су заступници избеглица посредством српске владе и конзулима великих сила у Београду.²¹

II

На оснивачкој седници Српско-босанског одбора, која је одржана у Београду, 18. августа 1860, формулисана је стратегија дугорочног рада на ослобођењу, како је у записнику стајало, „старо-србског, ерцеговачког и босанског народа.“²² За организовање и вођење послова изабран је шесточлани Главни (Средоточни) одбор. Од присутних на састанку изабрана су четири члана, по један из Србије, Босне, Старе Србије и са Приморја. Закључено је да се замоли митрополит Михаило као тајни покровитељ одбора да одреди једног свештеника који ће га заступати на седницама. Одлучено је, такође, да се замоли Иван Сергејевич Аксаков, секретар Московског словенофилског комитета, да као прави члан заступа одбор у Русији.²³ Аксаков

¹⁹ *Политичка акција Србије*, нав. дело, 13 (док. 4); Васиљ Поповић, *Аџарно њишање у Босни и џурски нареди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949, 296–297; Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 419–422; Светозар Чановић, *Српске школе на Косову у деведесетом веку*, Приштина 1976, 65–66.

²⁰ Поред новог таласа за исељење из Бугарске, исељење је тражило и око 14 600 бугарских избеглица, које су после Кримског рата живеле у Молдавији (*Србија и ослободилачки њокреји*, нав. дело, 199–200 /док. 170/, 202 /172/, 203 /173/; *Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 418–419 /док. 398/).

²¹ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины*, нав. дело, 247–250 (док. 127), 260–262 (док. 133); *Русия и българското*, I-1, нав. дело, 405 /док. 198/.

²² Протокол прве седнице Српско-босанског одбора, 6/18. VIII 1860 (*Србија и ослободилачки њокреји*, нав. дело, 149–150 /док. 139/).

²³ Иван Сергејевич Аксаков (1823 – 1886), новинар, писац и публицист. По образовању правник. Уређивао је часопис *Руска беседа* /1858–59/ и листове *Парусь* /1859/, *День* /1861–65/, *Москва* /1867–68/, *Москвич* /1868/ и *Рус* /1880–85/. Учествовао је као добровољац у Кримском рату (Нићифор Дучић, „Беседа на задушници Ивана С. Аксакова у београдској Саборној цркви 8. марта 1886 год.“; у: *Књижевни радови архимандрита Н. Дучића*, књ. 5, Београд 1898, 329–340; Ниль Поповъ, *История Славянского благотворительнаго комитета въ Москве*, Вып. II, Второе пятилетие /1863–67/, Москва 1872, 2).

је требало да одреди једног члана одбора који ће да гласа у његово име. Митрополит Михаило био је у то време главни заступник руских словенофила у Србији и на Балкану, што је утицало да га кнез Милош одреди да тајно усмерава делатност избеглица из Турске.²⁴ Сарадња са Иваном С. Аксаковым договорена је за време његовог боравка у Београду, јула 1860, непосредно пре оснивања одбора.

За председника одбора изабран је Матија Бан, писац и публициста, родом из Петровог Села код Дубровника.²⁵ Матија Бан био је контроверзна личност. Као већина Дубровчана католика, касније познатог „словинског“ круга, осећао се и као Србин и као Хрват. Пре доласка у Београд (1844) боравао је извесно време у Цариграду и на оближњем острву Халки. У Србију је дошао као изасланик полске емиграције, која је подстицала српску владу да сачини тајни програм српског и јужнословенског ослобођења и уједињења („Начертаније“). Већ у то време дошао је у сукоб са српским писцима који су се противили вештачком мешању српског и хрватског књижевног језика. Иста група писаца на челу са Јованом Стеријом Поповићем није прихватила ни основне смернице преднацрта „Начертанија“ (1844), у којем је српска спољна политика, у истој мери као против Турске, била усмерена и против Аустрије. Бан је имао једну од главних улога у Гарашаниновој пропаганди током четрдесетих и педесетих година. У време Кримског рата преко полске емиграције показао је спремност да сарађује са Портом, како би је подстакао да побољша положај хришћана и да га правно утврди законима у оквиру турске државе. Због двеју ода које је, почетком 1854, написао у славу султана и Наполеона III био је жестоко нападнут од стране ректора и студената београдског Лицеја, а затим и целе српске јавности. Ода султану наишла је, разумљиво, на опште неодобравање и у Русији, али Аксаков по свему судећи када се упознао са Баном, 1860, није знао за његово држање у време Кримског рата.²⁶ Кнез Александар Карађорђевић подржао је Бана у његовом сукобу са ректором Лицеја и школским надзорником Платоном Симоновићем, једним од главних носилаца руског утицаја у Србији, пошто је везу с полском емиграцијом, а преко ње и са турским властима, одржавао са његовим знањем. Павле Твртковић, који је као ухода, 1853. обишао

²⁴ Митрополит Михаило (Јовановић), архиепископ београдски и митрополит српски 1859–1881, 1889–1898. У време прославе „хиљадугодишнице Русије“ 1862. од свих Словена изван Русије одликован је највишим орденом – Орд. Свете Ане I ст. (*Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 132–136 /док. 105/; *Политичка акција Србије*, нав. дело, 13 /док. 4/; Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ*, нав. дело, 404, 419).

²⁵ Матија Бан (1818–1902). Ожењен богатом Гркињом Маргаритом. Имали су имање код Брусе у Малој Азији. Био је васпитач кћерки кнеза Александра Карађорђевића. По укидању Српско-босанског одбора постављен је за шефа српског Прес-бироа /1861/ (Миодраг Поповић, „Начертаније и српски писци око четрдесетосме“, у: М. Поповић, *Трагање за истрајним*, Књижевно-историске студије, Београд 1959, 29–35, 44–48, 51–60; Војислав Ј. Вучковић, „Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861“, *Историјски часопис ИЧ*, IX-X, Београд 1960, 385; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Мицкјевич и Јужословени*, Нови Сад 1987, 53, 95–98, 130–131, 168–173; Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, Београд 1967, 199, 314, 522).

²⁶ *Јужословени и Русија*, Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, Том II, књ. 1, Београд 1989, 102 (док. 68); Миливоје Урошевић, *Матија Бан у доба усташавообранице*, Повеља Октобра, 1–2, Краљево 1977, 101–102; Јеремија Д. Митровић, *Српство Дубровника*, Београд 1992, 136–137, 148, 190–191.

неке турске провинције обавестио је бана Јелачића, а овај Ратно министарство у Бечу, да су се српски кнез и уставобранитељи договорили са Турцима, да заједнички бране границе од могућег аустријског упада у Србију или Босну и Херцеговину.²⁷

Својим идејама о упоредном ослобођењу свих јужнословенских народа Бан је оставио повољан утисак на Ивана С. Аксакова. И званична Русија, која је стајала иза словенофила, водила је рачуна о ослобођењу свих словенских и свих хришћанских народа на Балкану. Словенофили нису увек показивали довољно разумевања за стварни положај Србије, очекујући од ње да стане иза сваког покрета на Балкану, без обзира на војничку припремљеност и односе међу великим силама. Две године по доласку у Београд и образовању Српско-босанског одбора Аксаков је жестоко критиковао кнеза Михаила због неодлучности. Изразио је разочарање што Србија није искористила заплете у Италији да побуни балканске хришћане и да их поведе у општи рат против Турске.²⁸ У немогућности да поведе рат кнез Михаило помишљао је тада (1862) да се повуче са престола, али га је Јован Ристић, српски заступник у Цариграду, одвраћао од абдикације, истичући да ни Русија у том тренутку не може ништа да учини, иако би хтела да се у Турској стално „крха и ломи“.²⁹

Избором Матије Бана за председника Српско-босанског одбора задовољена су разноврсна, често и супротстављена хтења разних емигрантских група које су деловале на подручју Србије. Он је од свих емигрантских вођа имао најбоље везе са Хрватима, који су у тренуцима преустројства Хабзбуршке монархије, после пораза у Италији, 1859, могли да послуже као савезник у решавању Источног питања. Пре доласка Илије Гарашанина на чело владе, Бан је на неки начин био спона између пропаганде која је вођена у време уставобранитељског режима и припрема за устанак и ослободилачки рат, које су започели кнез Милош и кнез Михаило по повратку на српски престо.³⁰ Од тога је имала користи и српска влада као и династија Обреновић. Српске власти биле су на тај начин у прилици да стекну увид у стварне тежње појединих емигрантских група, чија се делатност сустицала у Београду. Преко Бана контролисале су власти и приврженике свргнутог режима, који су покушавали да дестабилизују нову државну управу. Један од најближих Банових сарадника из пропагандне организације у време кнеза Александра Карађорђевића, Стефан Хркаловић, упутио је маја 1860. београдском паши опширан мемоар у којем га обавештава о јачању

²⁷ Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, Унутрашња и спољна политика, Београд 1932, 219–220; Галиб Шљиво, „Један поглед на источну политику Аустрије средином XIX вијека“, *Југословенски историјски часопис*, 1–2, Београд 1979, 87, нап. 8.

²⁸ *Славјанскій вопросъ 1860–1886*, Сочиненія И. С. Аксакова, Москва 1886, 19–27 (Чланак прештампан из листа *День*, бр. 35, 1862).

²⁹ Јован Ристић, *Прейиска између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867*, Београд 1897, 28.

³⁰ Матија Бан, *Годишњак СКА*, I, Београд 1888, 251–259; Љубомир Никић, „Неколико заједничких обележја планова ослободилачке акције Србије у Босни 60-их и 70-их година XIX века“, *Историјски преглед*, 1–2, Београд 1987, 146–149.

руског и слабљењу турског утицаја у Србији.³¹ Таквом пропагандном организацијом српске власти могле су да стекну увид и у планове и рад полске и мађарске емиграције, као и гарибалдинаца, што је у тренуцима када су се догађаји на Балкану одвијали у тесној вези са збивањима у Италији, било од велике важности.

Од личности из државне администрације најзначајнију улогу у Српско-босанском одбору имао је Димитрије Голубовић, секретар Књажеве канцеларије, затим начелник Округа београдског.³² Код њега се налазила каса и водили рачуни о свим издацима одбора. У послове на терену, колико је познато, Голубовић се није мешао. Он је преносио одбору тајна упутства кнеза и владе и обавештавао их о његовом раду, иако је формално у име одбора за односе са кнезом и престолонаследником био задужен митрополит Михаило. После смрти кнеза Милоша, Матија Бан известио је додатно кнеза Михаила преко бившег председника владе Цветка Рајовића о припремама за устанак које је до тада предузимао одбор.³³

У Главни одбор изабран је и свештеник Зарија Куртић, из врањског краја, као заступник Старе Србије. Он је од раније радио на припреми буне у Турској и по свему судећи био добро упознат с предстојећим догађајима. У вези са припремама устанка путовао је Куртић, 1859, у Петроград, где му је речено да ће средства за те циљеве у будуће добијати преко руског посланства у Бечу. Октобра исте године као лице политички прогоњено у Турској налазио се на списку избеглица, који су од српске владе добијали редовну помоћ.³⁴ Новембра 1860. упутио је Српско-босански одбор Зарију Куртића у Стару Србију и Македонију. Као курир одређен му је Стерија Јовановић, зидар печалбар, родом из Сереза у Егејској Македонији.³⁵ Куртићу је за путни трошак издато 40, а Јовановићу 45 дуката. Имали су задатак да у року од месец и по дана обиђу области на југу и да известе одбор

³¹ АС, ПО-24, 173. Стеван Хркаловић (Херкаловић, Ркаловић) био је као и М. Бан близак илирском покрету око Људевита Гаја. Био је члан тајног Панславистичког клуба. Осећао се, такође, и као Србин и као Хрват (Илија Мамузић, „Одјаци илиризма, српски и хрватски“, *Грађа за њовијесит књижевностии хрвајске*, књ. 32, Загреб 1978, 451–454).

³² АС, Министарство иностраних дела (МИД) – И, ф.1, р.150/1861 (рол. 346); Никола Христић, *Мемоари 1840–1862*, Београд 2006, 354.

³³ Архив САНУ, Заоставштина Матије Бана (МБ), XVII, 17/15; *Политичка акција Србије*, нав. дело, 31 (док.18); *Србија и ослободилачки њокрејии*, нав. дело, 188–190 (165); М. Екмечић, *Покушаји*, нав. дело, 81.

³⁴ Зарија Куртић, понекад је његово име забележено као Захарије. Помиње се и под презименом Петковић. До јануара 1860. био је повереник избеглица из Старе Србије (*Србија и ослободилачки њокрејии*, нав. дело, 115 /док. 111/, 124–125 /120/, 140 /133/; М. Екмечић, „Покушаји“, нав. дело, 81; Душан Берић, *Устѡанак у Херцеговини 1852–1862*, Београд – Нови Сад 1994, 749).

³⁵ Стерија Јовановић са још 25 зидара печалбара писао је 5/17. децембра 1860. кнезу Михаилу, тражећи смањење пореза: „Турскиј зулумъ одъ толико стотина година тера нашу браћу илјадама, изъ различити краева њыовогъ царства, да се по туђемъ свету разтурѡу и да тумѡраѡу и траже, гди бы кору леба заслужити могли; /.../. Ова судбина и насѡ најпокореніе подписане мимоишла ніе, и мы смо морали, као и остала наша браћа, одъ турскогъ тиранства одъ свои кућа отићи и коескуда а многи овамо у благословену Србију доћи, гди истина међу своіомъ браћомъ мирно, но опет тешко живимо. /.../“ (Климент Цамбазовски, *Грађа за истѡрију македонскогъ народа из Архива Србије*, Том II, Књига I /1856–1863/, Београд 1981, 281–283).

о стању тамошњих хришћана. Куртић се кретао у близини српске границе, док је Стерија Јовановић упућен дубље у Турску, до самог родног Среза.³⁶

Значајну улогу у организовању и обучавању добровољачких чета имао је трговац Никола Јовановић Окан, пореклом из Сарајева, један од организатора устанка у Босанској крајини, 1858.³⁷ По отварању руског конзулата у Сарајеву (1857) слао је Јовановић Окан непотписане извештаје првом руском конзулу у Босни Александру Гилфердингу. По свему судећи Окан је учествовао у изради плана устанка у Босни, који је сачињен јула 1860. План је носио наслов „Босанцима“, а његов добар део био је посвећен четовању, којим би се створили услови за општи устанак у Босни. Према овом плану, успех Србије и Црне Горе у рату са Турском могао би се очекивати тек онда, када би се турска војска претходним четовањем развукла на ширем простору Босне и Херцеговине и делова Старе Србије, а муслиманско становништво повукло у градове.³⁸ Поред Босне и Херцеговине овим планом био је обухваћен и део Старог Влаха који се у то време налазио под турском влашћу. За Турке је овај простор, административно организован као Новопазарски санџак, био веома важан као једина веза („мост“) између Босне и Косова.³⁹ Простор Новопазарског санџака (Старе Рашке) био је од не мањег значаја за Србију, као најближа копнена веза са Црном Гором, и један од путева за слободан економски излаз на Јадранско море. У плану је наведено да више од половине народа на овом простору има скривене пушке и џебану (муницију), што ни из далека није био случај са Босном, где је Омер паша почетком педесетих година од Срба покупио оружје.⁴⁰

³⁶ Архив САНУ, МБ, XVII, 17/71.

³⁷ У време оснивања и рада Српско-босанског одбора носио је презиме Јовановић Окан. Касније је узео презиме Окановић. Тако је уписан и у књигама умрлих. У литератури се најчешће помиње као Нико Окан (Историјски архив Београда, Управа града Београда, 1859, фас. XIV, р. 136, бр. 1998; Исто, Саборна црква св. Арханђела Михаила у Београду, Матична књига умрлих /1874–1877/, Инв. Бр. 26/87; *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 149–150 /док. 139/; Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Сарајево 1973, 41–52, 65, 194; Ненад Урић и Драгош Петровић, *Јовановић Окан, Никола*, Српски биографски речник, 4, Нови Сад 2009, 655–656).

³⁸ Сачувана су два преписа овог плана, у Збирци Добросаву Ружића (АС), и у Заоставштини Матије Бана (Архив САНУ, бивши Архив Ист. инст.). О овом пројекту устанка писали су Д. Страњаковић, М. Екмечић и Љ. Дурковић-Јакшић. Страњаковић није покушавао да утврди ко је саставио план, али је претпоставио да га је писао неки Србин из Босне. М. Екмечић на основу „унутрашњих карактеристика“ плана закључио је да га је вероватно писао Никола Јовановић Окан, док је Љ. Дурковић-Јакшић ауторство приписао Матији Бану. У плану су, заиста, препознатљиве идеје Н. Окана, које је изнео и у својим касније писаним плановима устанка /1867, 1868, 1870/ и својим писмима, али су исто тако препознатљиви и неки ставови, које је М. Бан изнео у „Генералном плану“ и преписци у вези са радом Српско-босанског одбора /нпр. допуштање да у финансирању ослободилачког подухвата поред Србије и Русије могу бити укључени и грчки банкар, па и Аустрија/ (АС, ПО, 24, 179; Архив САНУ, МБ, XVII, 17/3; Драг. Страњаковић, „Један план о ослобођењу Босне из 1860. године“, *Календар Просвјета*, за год. 1941, Сарајево 1940, 22; М. Екмечић, „Покушаји“, нав. дело, 75, 80; Љубомир Дурковић-Јакшић, „Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862. године“, *Историјски записи*, 1, књ. XXI, Титоград 1964, 13).

³⁹ Војислав Суботић, *Казивања Борисављевића*, 2. доп. изд., Нова Варош 1995, 71.

⁴⁰ АС, ПО-24, 179, 1–2.

Никола Јовановић Окан успоставио је везу са кнезом Михаилом, који је стајао иза тајних припрема устанка, пре Матије Бана, али је овај по доласку Аксакова у Београд успео да се наметне за вођу покрета.⁴¹ По сведочењу Николе Христића, који је у време када је састављен план устанка био управитељ града Београда, затим (од октобра 1860) министар унутрашњих дела, Јовановић Окан од свих босанских емиграната имао је највише утицаја међу Србима у Босни. Христић је и сам био заговорник убацивања наоружаних група у Турску у циљу подривања и растројства турске управе. Децембра 1860. израдио је Окан, као први међу босанским емигрантима, план о укидању кметства и правном изједначавању хришћана са муслиманима.⁴² У одбору обављао је дужност благајника са месечном платом од 20 дуката. Толика примања имао је и Зарија Куртић, који је поред Окана био једини стално плаћени члан Српско-босанског одбора. На коњу који му је купио одбор обишао је Окан крајем исте године српско-босанску границу да би основао три агенције предвиђене Генералним планом за то подручје. Уз помоћ Илије Марковића и Петра Васића организовао је у Љубовији обучавање избеглица из заграничних крајева, који су, затим, према потреби убацивани у Турску.⁴³

III

Иван С. Аксаков стигао је у Београд средином јула 1860, пошто је дуже време, почев од јануара исте године, обилазио поједине крајеве Немачке и Аустрије, посетивши притом и Далмацију и Црну Гору.⁴⁴ На пролазу кроз Аустрију разговарао је са истакнутим чешким, хрватским, словеначким и српским политичарима и јавним радницима. Од посебног значаја био је његов боравак у Лајпцигу (Липиски), једном од средишта Лужичких Срба, где је штампао познату Посланицу Србима из Москве.⁴⁵ Штампана је упоредо на руском и српском језику, предвуковским правописом. Овај веома опширни морално-поучни и политички спис поред Ивана С. Аксакова потписао је још десет угледних руских словенофила.⁴⁶ Аксаков је у Београду

⁴¹ С. А. Никитин, *Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX века*, Ученые записки Института славяноведения, VI, Москва 1952, 100; М. Екмечић, *Покушаји*, нав. дело, 80–82.

⁴² *Една речъ о коначномъ уређењу пореза и изравнаењу властеле с' Християнима у Босны*, У Београду, 8/20. децембра 1860, Архив САНУ, МБ, XVII, 17/18; Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 363, 371.

⁴³ Према сведочењу Илије Марковића, ђумрукције љубовијског, центар за обуку добровољаца у Љубовији постојао је од 1854. (Извештај И. Марковића, Ужице, 5/17. XII 1874, АС, МИД, ПО, 1874, рол. 29, 721, пов. бр. 377).

⁴⁴ *Србске новине*, 82, Београд, 12/24. VII 1860, 330; *Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 121 (док. 94), 122 (95), 178 (151), 211 (183), 359 (335); Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Сјољна њолийшка Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963, 44.

⁴⁵ *Србљима посланіе изъ Москвы*, У Леипцигу 1860.

⁴⁶ Спис је имао укупно 100 страна. Шесторица од једанаест потписаних словенофила учествовало је у оснивању Московског добротворног комитета: Алексеј Хомјаков, Михаил Погодин, Константин Аксаков, Јуриј Самарин, Александар Кошелев и Петар Бартењев

делио Посланицу српским родољубима у знак општесловенског братства, с наговештајима о скором ослобођењу словенских народа у Турској. Словенофили су у овом спису упозоравали српски народ да чува своје обичаје и самобитност, да користећи тековине западне цивилизације не прихвата вештачки и западне духовне вредности. Посебно су тражили да се чува православна вера као једна од основних одлика словенског духа.⁴⁷

Словенофили су се обраћали у првом реду Србима из Кнежевине Србије, који су већ успели да стекну слободу. Подсећали су их да не забораве на Србе и Словене изван Србије, који нису били те среће. „Постарајте се – стајало је у *Посланици* – да сваки Словен, ма из којег краја био, видећи вашу братску љубав, буде спреман и речју и делом да се придружи и приљуби вашем срцу. То Бог заповеда, то сама ваша корист захтева.“⁴⁸ Аксаков као и већина словенофила имао је извесне предрасуде о Словенима католичке вероисповести. Пре доласка у Аустрију веровао је да они не могу да буду истински народни родољуби. Када се у Марибору сусрео с неколицином просвећених Словенаца, који су издавали књиге на словеначком језику, и ради народних права долазили у сукоб с аустријским Немцима, Аксаков је извукао закључак да се они држе родољубиво вероватно зато што су слаби католици.⁴⁹

Такво Аксаковљево убеђење потицало је од општег словенофилског става да је словенство исто што и православље.⁵⁰ Александар Херцен као најистакнутији руски западњак тог времена критиковао је такво становиште словенофила, примећујући да у руском православљу превлађује византијски дух.⁵¹ Сличне предрасуде налазимо и у *Посланици* Србима из Москве. Јединство осећања руског и српског народа налазили су словенофили у чињеници да поред припадности словенском племену исповедају и једну (православну) веру. Изван православне вере не може се нико осећати потпуно као Словен. Искључујући католичке Словене из свесловенског покрета, словенофили су изражавали наду да се они неће наћи увређени, што их – како је стајало у *Посланици* – привремено „из нашег њедра издвајамо.“⁵²

Филозофску основу супротстављања словенофила католичком западу изразио је Николај Данилевски у књизи *Русија и Европа*. Он је целокупну дотадашњу европску историју (поред других самобитних култура изван

(*Србљима посланије изъ Москве*, нав. дело, 100; *Краткий отчетъ о десятилетней деятельности /1858–1868/ Славянскаго благотворительнаго Комитета въ Москве*, составленный секретаремъ его Н. А. Поповымъ, Москва 1868, 1).

⁴⁷ *Србљима посланије изъ Москве*, нав. дело, 37, 39, 41, 51, 53, 57, 65, 67, 69; *Живой и рад генерала Ранка Алимѣића у свези са догађајима из новије српске историје*, Написала његова удовица Милева, Београд 1892, 309.

⁴⁸ *Србљима посланије изъ Москве*, нав. дело, 21, 23. Пренос на савремени српски језик преузет из другог издања: *Србима посланица из Москве* (Београд, Златоусти, Адаптирао Владан Крстић, 2006, 12).

⁴⁹ Bruno Hartman, „Slavjanofil Ivan Sergejevič Aksakov v Mariboru leta 1860“, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1–2, (1983) Maribor, 141.

⁵⁰ Н. Дучић, *Бесједа на задушници Ивана С. Аксакова*, нав. дело, 35.

⁵¹ Александар Херцен, *Руски народ и социјализам*, Превео с руског Петар Буњак, Избор и коментари Латинка Перовић, Подгорица 1999, 308–309.

⁵² *Србљима посланије изъ Москве*, нав. дело, 25, 27, 29, 31, 33.

Европе) видео као сукоб и борбу два супротстављена типа друштва и два различита погледа на свет: романско-германског и православно-словенског.⁵³ Најизразитији представник словенофилске мисли и први потписник Посланице Србима из Москве, Алексеј Хомјаков, одрицао је католицима припадност цркви Христовој.⁵⁴ Овај његов став унет је и у Посланицу, где је истакнуто да се западно свештенство удаљило од народа, држаћи га за „бесловесно стадо.“ Насупрот православној саборности, западно свештенство прогласило је само себе за цркву, па тако Латини „и немају праву цркву.“⁵⁵

Потоња генерација словенофила имала је одмеренији став према католичкој цркви. Владимир Соловјов приговорио је Хомјакову „да све време има у виду идеално православље, и, насупрот њему, реални католицизам.“ Соловјов се критички осврнуо и на наведену књигу Данилевског, коју су многи руски ствараоци, укључујући и Достојевског, видели као будући обавезни приручник за сваког Руса. Приметио је, притом, да су словенофили, можда не баш потпуно свесно, такву „ублажену форму националног егоизма“ примили од Немаца, примењујући на Русију оно што су немачки филозофи (Шелинг, Фихте) и учитељи „самовољно приписивали германизму.“⁵⁶

У борби за потискивање Турске из Европе руски словенофили наглашавали су улогу Москве као трећег универзалног царства, које је ту улогу стекло не наметањем, већ добровољним пристанком духовних наследника Византије.⁵⁷ Идеологија источног православља, поред окупљања православних народа у борби против Турске, послужила је руском царизму током XVII и XVIII века да потисне католичку Пољску и преузме вођство у словенском свету. Због Брестске уније, која је крајем XVI века отворила пут за покатоличење Украјине и Белорусије, као и опасности од покатоличења Јужних Словена, Данилевски је у својим тумачењима ишао тако далеко да је турска освајања у Малој Азији и југоисточној Европи узимао за позитивну чињеницу, јер су муслимани тако, нехотично и несвесно, спасли православље и словенство од латинизма и романо-германске опасности. Историјски смисао Русије као велике силе и будуће самосталне словенске цивилизације налазио је Данилевски у томе, што је она постала „прибежиште и крвава спаса угњетеног, али не и згњеченог, не уништеног словенског света.“⁵⁸

⁵³ Николај Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, превео с руског Павле Д. Ивић, Београд 1994, 104–121, 127–130, 172–184; *Восточный вопрос во внешней политике России*, Конец XVIII – начало XX в. Ответственный редактор Н. С. Киняпина, Москва 1978, 15.

⁵⁴ Николај Берђајев, „Алексеј Хомјаков“, превео Мирко Ђорђевић, у: Николај Берђајев, *Алексеј Хомјаков – Фјодор Достојевски – Константин Леонтијев*, Београд 2001, 13.

⁵⁵ *Србљима послание изъ Москвы*, нав. дело, 33, 93.

⁵⁶ Н. Берђајев, *Алексеј Хомјаков*, нав. дело, 5, 63; Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, нав. дело, 171; В. Соловјов, *Русија и Европа* Н. Ј. Данилевског, у: Владимир Соловјов, *Политичка филозофија*, Избор текстова, Превели с руског Бранислав и Марија Марковић, Београд 2001, 86, 115.

⁵⁷ Владимир Ламански образлажући ту тезу навео је речи цариградског патријарха Јеремије из 1589. године, да је први Рим пао Аполинаријевом јереси, други Рим (Цариград) од безбожних Турака, а да је трећи Рим велико Руско царство, које треба да сабере све православне хришћане (Владимир Ламанскій, *Россия уже темъ полезна славянамъ, что она существуетъ* /Посвящается И. С. Аксакову/, в: *Братская помощь пострадавшимъ семействамъ Босній и Герцеговины*, Санктпетербургъ 1876, 12).

⁵⁸ Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, нав. дело, 251–255.

У стратегији ослобођења источних хришћана важну улогу имао је Цариград као некадашња престоница православне васељене. Видећи Цариград као капију Медитерана и услов за господарење морским путевима, западне силе показивале су спремност да се у сваком тренутку оружаним путем супротставе Русији, да би је спречиле да заузме овај град. Победоносни рат Русије 1877–78, који је заустављен на предзиђима Цариграда, био је могућ захваљујући једино тајним споразумима са Енглеском и Аустроугарском, у којима се руска дипломатија обавезала да неће заузети турску престоницу.⁵⁹

За време путовања по Хрватској и Далмацији, Аксаков је стекао уверење да Хрвати желе да се приближе православљу и да приме источни обред, али је руски конзул на Ријеци приметио да такво његово уверење није имало никакве стварне основе.⁶⁰ У споразуму Срба и Хрвата, који је децембра 1860. године сачинио Матија Бан, било је утврђено да ће источна и западна црква бити „савршено равне међу собом“, али ће западна црква да прими „језик и народне обреде источне.“⁶¹ Нема потврде да је било који од меродавних хрватских политичара или високих црквених веродостојника пристао на такав договор. Напад на католичку цркву у Посланици Србима из Москве, уместо да допринесе приближавању Словена двеју вероисповести, изазвао је негодовање католика и још их је више удаљио од Русије и православља, а самим тим и од Србије.⁶² У јесен исте године огласио се Александар Херцен у лондонском *Колоколу* својом посланицом Србима и Црногорцима, неком врстом утука словенофилске посланице. Он је саветовао Србе и Црногорце да једном за свагда „престану изгледати што из Петербурга“ и да је време да се увере, „да нема ништа тако неруско и несловенско у Русији, као што је Зимски двор, то немачко предграђе на обали Неве.“⁶³

У време када је Српско-босански одбор, добрим делом ослоњен на Русију, почео припреме за устанак српска јавност била је тако у прилици да се преко сопствене штампе упозна упоредо са два супротстављена мишљења о словенским и балканским проблемима у крилу руске политичке и друштвене мисли. Западнаци јој нису остављали наде у помоћ званичне Русије. Словенофили су, насупрот томе, целокупну борбу српског народа за слободу и стварање јединствене државе везивали искључиво за царску Ру-

⁵⁹ В. Ламанскій, *Россия уже темъ полезна славянамъ, что она существуетъ*, нав. дело, 16–17; Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, нав. дело, 237; В. Соловјов, *Русија и Европа* Н. Ј. Данилевског, нав. дело, 90–91.

⁶⁰ У Хрватској је од четрдесетих година међу католицима постојао покрет за прихватање православног обреда. Предводио га је Имбро Игњатијевић Ткалац, а никао је у средини где је још постојала свест да су Срби преласком на католичку веру променили и национално опредељење (*Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 425 /док. 403/).

⁶¹ Драг. Страњаковић, „Русија и први политички писмени споразум између Срба и Хрвата 1860. године“, *Гласник Српске православне цркве*, 9, (1957) Београд, 194 (тач. 6 – *Основе споразума*).

⁶² *Србљима послание изъ Москве*, нав. дело, 33, 93; *Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 213 /док. 185/, 214–215 /186/, 523; Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, Нови Сад 1973, 88–89; Д. Берић, *Русија и ослободилачки покрет*, нав. дело, 99–100.

⁶³ *Србске новине*, 138, 15/27. XI 1860, 529–530; Витомир Вулетић, „Чернишевски код Срба у шездесетим и седамдесетим годинама XIX века“, *Зборник за славистику Мајице српске*, 3, Нови Сад 1972, 32–33.

сију. Иако су придавали велики значај двома самосталним српским државама (Србији и Црној Гори), словенофили нису веровали да оне саме могу да ослободе српски народ у Турској. Једну и по деценију касније, на почетку устанка у Босни и Херцеговини, Владимир Ламански је то изразио речима, да без Русије не би ни постојало Источно питање.⁶⁴

IV

Најзначајнија одлука донета на првој седници Српско-босанског одбора била је она о дугорочном извору финансирања предстојећег ослободилачког рата. У вези с тим одбор је замолио Аксакова да испослује у Русији, било код владе, или код словенофила, повољан кредит у висини од 50 до 100 хиљада дуката, који би после ослобођења вратио српски народ из Старе Србије и Босне и Херцеговине. Од Аксакова очекивало се, такође, да у Русији набави оружје за наоружавање добровољаца, које би се у Србију допретило преко Влашке.⁶⁵ То је била новина у свим дотадашњим национално-ослободилачким плановима, која је сведочила колико о свести чланова одбора, толико и њиховим добрим везама са представницима народа у Старој Србији и Босни и Херцеговини, јер без тога не би могли гарантовати враћање зајма. Сличан предлог о дугорочном зајму који би се узео непосредно од српског становништва у Турској налазимо касније у допуни плана о устанку у Босни и Херцеговини, који је у време француско-пруског рата, августа 1870, сачинио Никола Јовановић Окан.⁶⁶

Словенофили су у ово време били блиски руској влади и двору, посебно у погледу спољне политике. Из државног буџета добијали су редовно помоћ, а имали су и подршку велетрговаца и поседника из Москве. После састанка са митрополитом Михаилом и Матијом Баном, Аксаков се обратио трговцу и индустријалцу Василију Ј. Кокореву, тражећи да међу московским трговцима сакупи 20 хиљада рубаља за разне словенске потребе. Главна делатност Московског добротворног комитета у ово време била је усмерена према Словенима у Турској. То је било потпуно у складу с циљевима руске спољне политике на Балкану и тежњама да се поврати утицај изгубљен поразом у Кримском рату. Наредне године покренуо је Аксаков у Москви лист *Дан* (Денђ), у којем је тако подробно пратио збивања у европским деловима Турске да је деловало – као што је приликом његове смрти забележено – као да је орган херцеговачких устаника и других ослободилачких покрета на Балкану.⁶⁷ Већ почетком октобра 1860. године пристигла

⁶⁴ В. Ламанский, *Россия уже темъ полезна славянамъ*, нав. дело, 10.

⁶⁵ *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 149 /док. 139/.

⁶⁶ Архив САНУ, Збирка Јована Ристића (ЈР), XXVII/10, 367, стр. 13. Овај Оканов план предвиђао је да се за узете намирнице за војску и добровољце, који би учествовали у ослобођењу, издају признанице на 10, 20, 50 и 100 година, које би касније, по ослобођењу и уједињењу, биле исплаћене из редовног пореза.

⁶⁷ С. А. Никитин, *Южнославянские связи русской периодической печати*, нав. дело, 100; Исти, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.*, Москва 1970, 159; И. В. Чуркина, *Словенское национальноосвободительное движение в XIX в. и Россия*, Москва 1978, 147.

је у Беч од Московског словенофилског комитета прва рата помоћи Српско-босанском одбору у износу од 3 000 дуката. Матија Бан подигао је новац од проте Рајевског неколико дана касније, чим је из Београда добио пуномоћје одбора, потврђено од стране митрополита Михаила.⁶⁸

На првој седници одбор је Матији Бану поверио да састави општи план делатности, што је он врло брзо учинио, будући да је имао искуства у конспиративном раду. У мемоару (Генералном плану), који је 1. октобра 1860. године, поднео руском посланику у Бечу, Бан је донекле одступао од закључака донетих на првом састанку Српско-босанског одбора. Ако би у Русији одустали да финансирају одбор, средства за вођење ослободилачког рата могла су, по овом акту, да се потраже и од грчких банкара, па чак и на супротној страни, од Аустрије.⁶⁹ Ово је свакако била нека врста притиска на руску дипломатију да што пре потпомогне рад одбора, пошто се у том тренутку чинило да спољне околности воде ка подизању општег устанка на Балкану. Крајем исте године писао је Бан Цветку Рајовићу да се никад не би озбиљно уплитао у политику која би народ водила под аустријску власт, додајући да више воли „и саме Турке“ од Аустрије.⁷⁰ Овај план прављен је у доброј мери под утиском збивања у Италији и планова гарибалдинаца о преношењу револуције на Балкан, с циљем да се онемогући Аустрија да пружи јачи отпор италијанском уједињењу. У вези с тим потпуно је одударало од закључака Српско-босанског одбора истицање у први план савеза са Хрватима и Албанцима, које је имало смисла једино у случају да се гарибалдинци искрцају у Албанији или Далмацији и тежиште борбе усмере према Аустрији, уместо према Турској.⁷¹

У вези с тим био је и наводни уговор о савезу између Срба и Хрвата из децембра 1860.⁷² Иако је о делатности Матије Бана у време деловања Српско-босанског одбора у новијој историографији доста писано остало је неразјашњено шта је он стварно разговарао са представницима Хрвата при проласку кроз Загреб, септембра 1860. Бан се одједном наметнуо Српско-босанском одбору са својим југословенским плановима, који у том тренутку нису имали никакве стварне основе, будући да главне хрватске странке

⁶⁸ *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 173 (док. 151), 174–175 (152). Пуномоћје су потписали Д. Голубовић, З. Куртић и Н. Јовановић Окан, а оверио митрополит Михаил.

⁶⁹ Андрија Раденић, „Тајни национално-ослободилачки комитет у Београду 1860–1861“, у: *Историографски доприноси*, I, Београд 1999, 270.

⁷⁰ *Политичка акција Србије*, нав. дело, 30 (док. 18).

⁷¹ Александар Херцен, *Прошлости и размишљања*, књ. 3, Београд 1951, 729 (нап. 66, уз текст о Гарибалдију на стр. 343); Василије Ђ. Крстић, „Србија за владе кнеза Михаила и Хрвати 1860–1868“, у: *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века*, Београд 1988, 24.

⁷² Д. Страњаковић објавио је овај уговор 1941. године, у књижици: *Први политички сјоразум између Срба и Хрвата 1860. године*, али је цело издање било уништено приликом бомбардовања Београда. Писац је сачувао два примерка са коректуре, а затим написао нови прилог, у којем је донео текст и факсимил уговора. Уговор је, затим, објавио и Љ. Дурковић Јакшић. В. Ј. Вучковић посумњао је у истинитост овог документа. Документ је по свему судећи веродостојан, али је уговор о савезу фиктиван (Д. Страњаковић, *Русија и први политички писмени сјоразум*, нав. дело, 192–199; Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог проучавању*, нав. дело, 17–18; В. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана*, нав. дело, 381).

нису рачунале са рушењем Аустрије.⁷³ Цео замишљени пројект устанка и са српске и са руске стране односио се искључиво на Турску. Иако су словенофили рачунали са осамостаљењем аустријских Словена у будућности, званична Русија у то време није имала такве планове. Могући нови рат Италијана и Француске са Аустријом требало је само да буде онај спољашњи услов који би закупио пажњу западних великих сила и онемогућио њихово ангажовање на спасавању Турске. У „Извештају“ који је после договора у Бечу, 5. октобра исте године, поднео Главном одбору, Бан је навео да су му Хрвати дали пуномоћје за преговоре са Краљевином Сардинијом („односително на сардинско правитељство“), а да ће одбор подробније о свему да обавести касније.⁷⁴

У наведеном српско-хрватском уговору о савезу, који је Бан сам саставио у име обе стране, његова овлашћења била су знатно проширена. Ту се говорило о стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Бугара у облику федерације.⁷⁵ Бугари су по свему судећи у Банов пројект унели под утицајем Аксакова. У руским плановима на Балкану Бугарска је од свих балканских земаља имала најважније место, а словенофили су били нека врста претходнице званичне руске политике. По оснивању Московског комитета словенофили су разрадили план помоћи Бугарима, како би спречили ширење католичке цркве (унијаћење) и јачање западног утицаја у источној половини Балкана. На Косову и Метохији католички прозелитизам није имао већег успеха. Једино су Срби из Јањева примили унију.⁷⁶ Московски добротворни комитет био је у блиским везама са богатим бугарским еми-

⁷³ Вид. чланак „Видов дан и наша виртуелна права“ у загребачком *Позор*-у, листу народњака (Штросмајер, Мразовић, и др.), који је по увођењу уставности био главни политички чинилац у Хрватском сабору (бр. 246, 25. X 1861, 1–2). У полемици са београдским *Видовдан*-ом, који је оптужио Хрвате да уз помоћ Аустрије теже да се домогну Босне и Херцеговине, *Позор* је писао: „...Хрвати хоће, да се споји све у једну државу, што на њу спада по државном праву троједне краљевине. На ову државу неби могла спадати велика већина србскога племена; неби дакако могло спадати ни племе бугарско, а нетреба ни словенско да спада, ако се узмогне само одржати и свеколико отети ниештини. Тко дакле вели, да ми хоћемо сва племена југославенска спојити у једно тиело са средиштем у Загребу, тај бунца. Наша политика није у том сањарском смислу југославенска, већ у сасвим триезном смислу, да би уз државу, састављену по државном праву троједне краљевине, у којој би главно племе било хрватско, поможено било и осталим племеном југославенским. Ова ће политика бити по све нас тим пробитачнија, ако србске државе /Србија и Црна Гора – прим. Н. У./ саме по себи небуду подобне ослободити нашу да речемо кршћанску браћу испод јарма турскога. Ако је н. величанство цар аустријски /Франц Јозеф I/ то мислио, кад је говорио о великом задатку хрватско-славонских крајишника, то ми благосиљамо ову намјеру. А ако је Србљем и то зазорно, да нам Аустрија допусти помагати својој браћи, то им свјетујемо, нек се журе пружити им помоћ, коју нужно требају. /.../ Није него заслјепљеност, што има Србах, који хоће да таје, да у Турској има и Хрватах. Хисторију и живот није моћи ни ушуткати ни улашкати. /.../ Што ми Мађаром говоримо о својих виртуелних земљишних правих, то је зато, јер знамо, гдје траже, да не само Хрватска, Славонија и Далмација, већ и Босна, Србија итд. има спадати на круну св. Стјепана. Ми не желимо себи нити браћи својој у Босни, кад им сване данак слободе, судбину војводских Србах.“ – Срби у Војводини налазили су се у то време под непосредном мађарском управом, пошто је 1859. укинута Војводство српско и Тамишки Банат као посебна круновина.

⁷⁴ *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 172 (151).

⁷⁵ Д. Странјаковић, *Русија и први политички писмени споразум*, нав. дело, 194.

⁷⁶ М. Ђуричић, *Последице спадања српског народа*, нав. дело, 41.

гранатима из Одесе, који су помогли његово оснивање.⁷⁷ Сима Андрејевић Игуманов, који је у време оснивања Московског добротворног комитета живео такође у Одеси, ступио је у везу са Бугарима у том граду, али се брзо с њима разишао, пошто је приметио да настоје да бугаризирају Македонију.⁷⁸ У време када је уговор о савезу – како је записао Бан – био „потписан“, догађаји у Италији већ су били узели другачији ток. Отклоњена је могућност новог рата, али је Бан и даље тражио да се наставе припреме за устанак, засноване на тим претпоставкама. Он је и сам био свестан да је цео рад одбора преко Хрвата био и сувише „заплетен у ствар талијанску“, о чему је, децембра 1860, писао Цветку Рајовићу.⁷⁹ Крајем априла 1861, када је одбор већ био пред распуштањем, сазнајемо да је Бан тада још увек веровао да ће се – како се изразио – „велики догађаји“ из Италије ускоро, а најкасније за годину дана, пренети на Балкан.⁸⁰ Зато је по његовом уверењу требало сачувати устаничку организацију за тај тренутак, иако је рад одбора већ био отворен и изазивао сталне притиске великих сила на Србију, да обустави роварења против Турске.

Оружје и барут набављао је Српско-босански одбор преко војних и полицијских складишта и у Војном заводу у Крагујевцу. Барут је складиштен у Љубовији и у Шабачком и Ваљевском начелству. Новембра 1860. у Љубовији је било ускладиштено 600 ризми барута, а у Шапцу 300 ризми.⁸¹ За прављење метака, новембра исте године, исплаћено је 300 дуката Станку фишегцији из Крагујевца. По свему судећи у изради метака помагао му је већи број радника крагујевачког Војног завода, па је на седници одбора одржаној уочи Божића 1861, одлучено да се њих четрнаесторица и тамошњи протосинђел награде за празник са 32 дуката. На почетку рада одбора центар за обуку добровољаца у Љубовији имао је 85 пушака. Поред тога имао је још 80 пушака у Шапцу и Ваљеву.⁸² Српска војска у то време и сама је оскудевала у наоружању. Поред оружја које је било у поседу грађана на располагању је имала укупно око седам хиљада пушака. Провоз оружја кроз Аустрију због рата у Италији био је забрањен све до октобра 1860. Када је у Бечу објављено царско решење о укидању забране извоза и провоза оружја, начелство Главне војне управе затражило је од Министарства иностраних дела да се извести може ли се преко Аустрије набавити оружје за српску војску. Наредне две године српска влада покушавала је безуспешно

⁷⁷ И. В. Чуркина, *Словенское*, нав. дело, 146–147; Џонко Генев, *Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858–1878)*, В. Търново 1986, 16–23. Први уговор о федерацији са Бугарима склопљен је 1862, у време владе Илије Гарашанина. На челу заједничке државе налазила би се српска династија. Овај уговор није имао никакве везе са Бановим пројектом. Хрвати у њему нису ни поменути, пошто је политичка криза изазвана поразом Аустрије, 1859. године, и падом Баховог апсолутизма била завршена (Климент Цамбазовски, „Идеје и пројекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862. године“, *Balkanica*, III, (1972) Београд, 362–364; Милорад Екмечић, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878“, у: *Историја српског народа*, V-1, Београд 1981, 496).

⁷⁸ В. Т. (П. Костић), *Срби и Српкиње у Призрену*, нав. дело, 340–341.

⁷⁹ *Политичка акција Србије*, нав. дело, 31 (док. 18).

⁸⁰ *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 189 (док. 165).

⁸¹ Ризма – мера за барут. У једној ризми налазило се 100 фишека (Милан Влајинац, *Речник наших сјавних мера у XIX веку*, IV, Београд 1974, 790–791).

⁸² Архив САНУ, МБ, XVII, 17/57, 17/59; 17/71.

да набави оружје у Аустрији посредством Паје Чавловића, главног сарадника Српско-босанског одбора у Хрватској.⁸³

Крајем 1860. заплена је већа количина оружја на сардинским лађама на доњем Дунаву. Оружје је превозено из Италије за мађарску и пољску легију у Влашкој, што је у наредном периоду повећало будност Аустрије и Турске.⁸⁴ Озбиљније кораке за набавку пушака и ратног материјала предузела је српска влада после Преображенске скупштине (1861), на којој је усвојен закон о устројству народне војске.⁸⁵ Априла 1862. одобрила је Русија Србији за те сврхе зајам од 300 хиљада дуката.⁸⁶ Када је турска посада на Калемегдану бомбардовала Београд (јуна 1862) предузете су додатне мере за наоружање војске. Кнез Михаило настојао је да потпуно наоружа први позив народне војске, који је бројао око 50.000 војника. Допремање пушака и ратног материјала било је много теже од њихове набавке, па је влада гледала да због могућих заплена не претрпи већу штету. Будући да се Аустрија плашила да је оружје из Србије, у случају устанка у Мађарској могло бити достављено мађарској и пољској емиграцији, а румунски кнез Александар Куза, после наведене заплена био изложен додатним притисцима суседних великих сила, преношење оружја у Србију ишло је споро и отежано. Када је оружје коначно било допремљено на српску територију црногорско-турски рат вођен 1862. био је већ окончан, док је кнез Михаило у међувремену био принуђен (3. октобра) да прихвати одлуке конференције у Канлици, које су биле неповољне по Србију.⁸⁷ Тако је и друга криза у српско-турским односима почетком шездесетих година окончана без рата.

V

Према плановима Српско-босанског одбора устанак је требало да се подигне прво у Босни и Херцеговини, а затим да се прошири на Стару Србију. Касније је дат предлог да устанак започну Миридити, да би се на тај начин отклонила свака сумња да иза устаника стоје Русија и Србија.⁸⁸ Поред

⁸³ Начелство Главне војне управе – Попечитељству Инострани Дела, Бгд., 18. октобра 1869, АС, МИД-И, ф. I, р.131/1861, ИН 4258 (рол. 346); Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилози проучавању*, нав. дело, 19, 22–23, 25, 30; Радослав Перовић, *Дипломатски сјор о преносу српског оружја 1862 преко Румуније*, Прилог историји српско-румунских односа, Годишњица Николе Чупића, XLVIII, Београд 1938, 189.

⁸⁴ Новине су писале да је превозено 50 хиљада пушака у сандуцима са шампањцем (*Србске новине*, 146, 1860, 560; Љилана Алексић, „Мисија Милоја Лешјанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године“, *ИЧ*, XXI, Београд 1974, 151). *Србске новине* пренеле су ову вест из аустријских *Тријанских новина* (Triest Zeitung).

⁸⁵ Јован Ристић, *Својашњи односи Србије новијег времена*, II, Београд 1887, 176–178; Љ. Алексић, *Мисија Милоја Лешјанина*, нав. дело, 149–150.

⁸⁶ М. Ђ. Милићевић, „Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара“, *Из последњих девеш година кнежева живоша*, Београд 1896, 73; Лепосава Цвијетић, „Први зајам Кнежевине Србије“, *Финансије*, 4, Београд 1957, 132–134.

⁸⁷ М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило*, нав. дело, 75; Р. Перовић, *Дипломатски сјор*, нав. дело, 201; Љ. Алексић, *Мисија Милоја Лешјанина*, нав. дело, 149–154; Г. Јакшић и В. Вучковић, *Својна политика Србије*, нав. дело, 153–155.

⁸⁸ *Политичка акција Србије*, нав. дело, 30 (док. 18).

Косова и Метохије у Стару Србију укључивани су у то време и неослобођени крајеви данашње југоисточне Србије (четири округа која је Србија добила 1878), затим Рашка област (Новопазарски санџак), као и делови данашње Македоније и северне Албаније.⁸⁹ Не улазећи у веома опширне расправе у домаћој и иностраној историографији о историјским и етничким границама на југу, овом приликом потребно је истаћи да Србија у ово време није имала територијалних претензија према Егејској и Пиринској Македонији.⁹⁰ То је потребно истаћи стога што се у одређивању јужних граница Старе Србије понекад претеривало, па су под тај појам подвођене све области које су у доба цара Душана једно време припадале српској средњовековној држави.⁹¹ У одређивању граница међу појединим народима није се у то време полазило од неког искључивог начела, било историјског, националног или етничког. У полемици са атинским листом *Филолайрис* и тршћанским *Имера*, коју је у званичним *Србским новинама*, 1857, водио професор Лицеја Владимир Јакшић, истакнуто је да је сасвим природан процес да се Грци у Србији сједине са Србима, као што ће, на другој страни, да се претопе и сједине са Грцима многобројни Срби, Бугари и други Словени, расути по пределима чисто грчким, где Србија нема никаквих претензија.⁹²

У детаљно разрађеном плану о припреми устанка у Босни и Херцеговини било је предвиђено да се у околини Косовске Митровице састави један помоћни корпус, који би спречавао продор турске војске из правца Румелије. Слични планови за случај преношења ратних дејстава на Балкан прављени су и пре почетка руско-турског рата, 1853. године.⁹³ Разматрајући почетком 1858. планове о устанку, секретар кнеза Данила Јан Вацлик сматрао је да би црногорска војска могла да пресече пролаз турској војсци преко Новопазарског санџака ка Босни и Херцеговини.⁹⁴ У плановима Српско-босанског одбора, као и плану Антонија Орешковића, који је сачињен

⁸⁹ До Првог светског рата најугледнији српски научници, укључујући и Јована Цвијића сматрали су Скопску област за неспорни део Старе Србије. Руски конзул у Призрену Иван С. Јастребов такође је ову област сматрао за српску, иако ју је руска дипломатија Санстефанским мировним уговором, 1878, укључила у Велику Бугарску. Поменути Стојан Иванов Везенковић, из Крушева, који је као српски повереник, 1867, обишао делове Македоније, Албаније, Црне Горе и Нишког санџака, сматрао је да се Србија на југу граничи са Тесалијом (АС, ИГ, 1626, стр. 3; Јов. Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, II, Београд 1898, 111; Јован Цвијић, „Главне особине централних области Балканског полуострва“, у: Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, Сабрана дела, књ. 3, т. 1, Београд, САНУ, 1987, 108–111; Исти, „Распоред балканских народа“, *Гласник Српског географског друштва*, 2, Београд 1913, 249–250; И. Јастребов, „Наставак бележака из мога путовања по Старој Србији“, *Гласник СУД*, 57, 1884, 42–43).

⁹⁰ Македонски историчар Иван Катарџијев приметио је да је повереник српске владе у Серезу, у Егејској Македонији, Стефан Верковић, до 1868. године више ширио бугарску него српску свест (И. Катарџијев, *Серскаја област 1780–1879: Економски, политички и културен преглед*, Скопје 1961, 143).

⁹¹ Јован М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, у: *Споменица Св. Новаковића*, Београд 1921, 162.

⁹² *Српске новине*, 102, 1857, 361; 105, 1857, 403.

⁹³ *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 168 (док. 149); *Црногорско-руски односи*, 1, нав. дело, 367 (док. 45).

⁹⁴ *Црногорско-руски односи*, 1, нав. дело, 322 (док. 38); Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош, Књаз црногорски и брдски: 1851–1860*, Београд 1990, 186–187.

две године касније, предвиђена су оружана дејства у свим турским провинцијама у суседству Србије, с тим што су се у плановима одбора у средишту дејстава устаника и добровољаца налазиле у првом реду српске земље, док је у Орешковићевом плану главни војни удар био окренут према Бугарској и имао више јужнословенски карактер.⁹⁵

План Српско-босанског одбора био је скоро искључиво устанички. По захтеву руске дипломатије водило се рачуна о положају Турске, којој је Париским мировним уговором био гарантован територијални интегритет. Зато ни званична Русија, нити званична Србија нису смеле јавно да се мешају у припреме устанка.⁹⁶ Рачунало се са побунама у западним и средишњим деловима европске Турске, у првом реду у Босни и Херцеговини, затим у пограничној области око Ниша, на Косову, Метохији и у Македонији. Још пре оснивања Српско-босанског одбора писао је Василије Ф. Кожевников, секретар руског конзулата у Београду, да је у Босни све спремно за устанак, али да се „очекује коначна одлука са стране.“⁹⁷ Устаничка дејства у Херцеговини већ су била обновљена, али су се тамошњи устаници налазили скоро под искључивим утицајем Црне Горе. Србија је још за живота кнеза Милоша херцеговачким устаницима и Црној Гори била обећала помоћ у наоружању и муницији. По преузимању власти кнез Михаило настојао је да испуни то обећање, што му је у великој мери и пошло за руком, захваљујући тајним везама које су успостављене посредством Српско-босанског одбора.⁹⁸

О уласку у рат Србије и Црне Горе није се у првобитном плану говорило, иако се у даљем развоју догађаја водило рачуна о могућности њиховог сукоба са Турском. Србија је имала задатак да наоружа устанике, да их снабде муницијом и потпомогне способним војним вођама, да се нови устанак, ако би до њега дошло, не би завршио потпуним неуспехом као устанак у Босни 1858. За разлику од устанака из педесетих година, када је главну улогу имала Црна Гора, у плановима Српско-босанског одбора главни спољни ослонац устаника представљала је Србија. Охрабрена успесима у рату 1858, и ради очувања престижа, Црна Гора дошла је две године касније, на сопствену одговорност – мимо препорука Русије и сагласности Србије – у сукоб са Турском (1862), али је била поражена. Међу великим силама Српско-босански одбор тражио је ослонац у првом реду у Русији. Рачунало се

⁹⁵ Орешковићев план окретао је Србију ка Бугарској, сматрајући да на том простору треба да буде главно бојиште српске војске. У Орешковићевом плану, за разлику од плана Српско-босанског одбора, није се веровало да су Срби из Старе Србије и Босне способни да сами организују устанак. Говорећи о Босни и Херцеговини аустријски конзул у Београду Аугуст Ленк рекао је да Аустрија не може дозволити да Србија узме ове провинције, али да нема ништа против ако се распростре у Бугарској. Тако је Орешковићев план на неки начин био у складу са аустријским плановима на Балкану (*Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 307, 314–315 /док. 221/; *Писма Илије Гараџанина Јовану Мариновићу*, II /1859–1874/, приредио Ст. Ловчевић, Београд 1931, 199 /док. 232/; Драгослав Страњаковић, *Илија Гараџанин*, Крагујевац 2005, 388).

⁹⁶ *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 172 (док. 151).

⁹⁷ *Зарубежне славјане и Русија*, нав. дело, 211–212 (док. 183).

⁹⁸ Архив САНУ, ЈР, XII/5, 566, стр. 4; В. Ћоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 67–68; Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог проучавању*, нав. дело, 19–21.

са благонаклоним држањем Француске, а у случају ширих заплета, неvezаних за делатност Србије и Српско-босанског одбора, и на сарадњу са италијанским и мађарским револуционарним покретом. Првобитне комбинације председника одбора Матије Бана о сарадњи са Аустријом отпале су у току октобра 1860, када је из Русије добијена прва рата тражених средстава у износу од 3.000 цесарских дуката, која су добрим делом утрошена на помоћ херцеговачким устаницима.⁹⁹

Према плану Српско-босанског одбора укупне устаничке снаге сачињавало би 32.000 Срба из Босне и Херцеговине, 8.000 из Старе Србије и 3.000 Црногораца. Рачунало се и на сарадњу са Албанцима. У случају да се сукоб пренесе на Стару Србију, Албанију и Македонију планирано је да се наоружа 20.000 Миридита.¹⁰⁰ Средином децембра 1860. писао је Матија Бан Цветку Рајовићу да са Миридитама није ништа договорено, пошто се још нису стекли услови за устанак. Тврдио је да он те договоре може лако да обави, пошто од раније познаје све њихове главне вође.¹⁰¹ Током протеклих година миридитски вођа Биб Дода показивао је спремност да заједно са Црном Гором ратује против Турске. Католички Клименти у овом плану нису изричито поменути, иако су са њима од раније постојале политичке везе. О Албанцима муслиманске вере у средњој и јужној Албанији превладало је у то време мишљење да нису верски фанатици као муслимани словенског порекла у Босни, али да их национално осећање, ипак, одваја од општег покрета за ослобођење од турске власти.¹⁰²

Преласком у ислам током XVII и XVIII века Албанци из средње и јужне Албаније, који су живели заједно са грчким и романским становништвом, нису презрели хришћанске обичаје. До средине XIX века налазило се код њих много двовераца, који су јавно исповедали исламску веру, а тајно поштовали хришћанске, католичке или православне обичаје. У појединим крајевима те двоверце називали су љарманима, што значи разне боје. Због поштовања хришћанства били су прогоњени од стране бегова, па су нашли заштиту код латинских свештеника и француског посланика у Цариграду.¹⁰³ Сасвим другачији био је однос Албанаца према јако проређеном

⁹⁹ *Политичка акција Србије*, нав. дело, 30 (док.18); Антоније Орешковић, „Предлог ратног и оперативног плана Србије“, Београд. /5. фебруара/ 1863, у: *Србија и ослободилачки њокрећ*, нав. дело, 313 (док. 221); Г. Јакшић и В. Ј. Вучковић, *Ѕвољна њолићка Србије*, нав. дело, 130–131.

¹⁰⁰ Генерални план /Матија Бан – Виктору П. Балабину/, Беч, 19. IX/1. X 1860 (*Србија и ослободилачки њокрећ*, нав. дело, 165–166, 169–170 /док. 146/).

¹⁰¹ Са Миридитама је постојао договор с краја 40-их година XIX века (*Политичка акција Србије*, нав. дело, 31 /док. 18/; Јеремија Д. Митровић, *Српсџво Дубровника*, Београд 1992, 149).

¹⁰² „Босна у почетку 1858. године“, II, *Србске новине*, 131, 1858, 501; В. Ћоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 68.

¹⁰³ Запис П. Н. Стремоухова, 1857, у: *Црногорско-руски односи*, 1, нав. дело, 294–295 (док. 36); Јакубовски (?), „О Албанији поводом постојећег положаја Турске“, 1866, и Извештај Антуна Глезера о Албанији, 1866, у: *Србија и ослободилачки њокрећ*, нав. дело, 543–557, 558–563 /док. 347 и 348; Леополд Ранке, *Србија и Турска у девеџнаесџом веку*, Пре-вео Стојан Новаковић, У Београду 1892, 512–513; Владимир Стојанчевић, „Политика Србије према Албанији у XIX веку, Прилог познавању српско-арбанашких веза пријатељства у периоду од 1844. до 1875. године“, у: В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси*, нав. дело, 97.

српском живљу на северу, према српској граници, које није имао ко да заштити. После Кримског рата појачан је процес исељавања српског становништва са Косова и Метохије, иако су се ратне операције одвијале далеко од овог простора. Сваки устанак или рат који је Турска водила са Русијом, Аустријом, Србијом или Црном Гором, пре и после овог времена, препуштао је српско становништво самовољи локалних турских власти и Албанаца и доводио до повећаног исељавања. Да се не би морао селити, део српског становништва прешао је током XVIII и почетком XIX века у исламску веру. Као идеологија ислам је слабио национално осећање према народу који је појединац преласком у ислам оставио. Током XIX века под притиском бегова албанског порекла, који су своје интересе идентификовали са интересима Османског царства, започео је процес албанизације овог становништва. Руски конзул у Призрену, Иван Јастребов и српски путописци XIX века називали су ове однарођене Србе „арнауташима“, за разлику од правих Албанаца. Предање о припадности православној вери, понекад и о српском пореклу, сачувано је код дела овог становништва до краја XIX века. У околини значајнијих средњовековних српских манастира из њихове средине биране су војводе, које су браниле манастире.¹⁰⁴

Сарадња са Албанцима на ослобађању од турске власти била је предвиђена већ у Гарашаниновом „Начертанију“. Током педесетих и шездесетих година XIX века одржавање односа са Албанцима прећутно је препуштано Црној Гори, која је с њима традиционално имала тешњу сарадњу. Озбиљније преговоре са Албанцима предузимала је Србија у време већих криза у Европи, када се чинило да су повољни услови за општи устанак на Балкану. Правећи почетком шездесетих година планове о сарадњи са Грчком и о балканском савезу, за случај општег устанка, тадашњи српски заступник у Цариграду, Илија Гарашанин, увидео је значај Албанаца који су насељавали простор између српског и грчког народа. Априла 1861. писао је Гарашанин да би на сваки начин требало настојати да се Албанци одврате од Турака и придобију за сарадњу са суседним балканским народима.¹⁰⁵ За успостављање тешњих веза са Миридитима почетком шездесетих година нарочито је био заслужан католички свештеник Гаспар Краснићи (или Красник), који је на почетку Гарашанинове пропаганде (1846) постао повереник српске владе.¹⁰⁶ Захваљујући тим везама у време црногорско-турског

¹⁰⁴ *Податци за историју српске цркве*, Из путничких записника И. С. Јастребова, Београд 1879, 127–133; Тодор П. Станковић, „Путне белешке по Старој Србији 1871–1898“, у: *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, Избор, предговор и објашњења Душан Т. Батаковић, Београд 1988, 229–230, 242–253; Леонтије Нинковић, *Српска лавра Високи Дечани*, Пећ 1923, 45–47; В. Стојанчевић, *Еџничке*, нав. дело, 82–92; Исти, *Историјска прошлост Срба у Метохији*, нав. дело, 140–143, 210–217; Исти, „Обновљена српска држава и Арбанаси 1804–1876. године“, у: *Из српске историјске прошлости (1804–1918)*, V, Пирот 2010, 103–106, 118; Мирко Барјактаровић, „Међуетнички односи Срба и Арбанаса“, у: *Еџнички односи Срба са другим народима и еџничким заједницама*, Београд 1998, 48–49.

¹⁰⁵ *Србија и ослободилачки њокреџи*, нав. дело, 197–198 (док. 168); Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, нав. дело, 314; В. Стојанчевић, *Полиџика Србије према Албанији*, нав. дело, 99–100.

¹⁰⁶ Краснићи /Красник, Красни/, дон Гаспар /Гашпар, Карло или Јоштар/. За извештаје које је слао добијао је од српске владе годишње 240 талира, колико је износила плата

рата, 1862, Турци нису успели да подигну Миридите против Црне Горе. Веза са појединим северноалбанским вођама имао је од раније и председник Српско-босанског одбора Матија Бан, али он у ово време није долазио у те крајеве.¹⁰⁷

VI

Убрзо после Париског мировног конгреса започела је сарадња Француске и Русије у источним стварима, која је посебно учвршћена после сусрета Наполеона III и Александра II, у Штутгарту септембра 1857.¹⁰⁸ Захваљујући тој сарадњи онемогућено је турско мешање у унутрашње ствари Србије у време смене династије, 1858. Онемогућена је и интервенција Аустрије и њен утицај на избор новог српског кнеза.¹⁰⁹ Корист од те сарадње имала је и Црна Гора у време рата са Турском, 1858, и утврђивања црногорско-турске границе, новембра исте године. Одлучност Црне Горе уочи новог рата са Турском (1862) свакако је добрим делом потицала од благонаклоног држања Наполеона III, који је у време заплета у Херцеговини 1861, изјавио да се не може мењати међународни положај Црне Горе, утврђен после победе на Граховцу.¹¹⁰ Ипак, највише користи од сарадње Русије и Француске имале су Дунавске кнежевине (Влашка и Молдавија) и Италијани, који су у ово време утрли пут уједињењу и стварању сопствених националних држава. Турска је са своје стране користила рат у Италији да избегне спровођење реформи, које је по слову Париског мировног уговора требало сама да спроведе, без мешања великих сила.¹¹¹

Потиснута с Црног мора и из Влашке и Молдавије, Русија је све време тражила повод за мешање у турске ствари. Априла 1856, непосредно по завршетку рада Париског конгреса, писао је Јегор Ковалевски министру спољних послова Александру Горчакову, да је потребно предузети мере против непријатељског поступања држава, које желе да подрију утицај Русије на једноверно становништво у Турској. Предложио је да се Словенима у Тур-

службеника средњег реда. Извештаје је слао преко Матије Бана. Октобра 1862. ухапсио га је Омер паша Латас (А. Николић, *Ојис радње*, нав. дело, 187–189, 213).

¹⁰⁷ *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903*, приредио Петар Поповић, Београд 1987, 206 (док. 262); Д. Страњакловић, *Влада устљавобранииљел*, нав. дело, 275, 277; В. Стојанчевић, *Полијика Србије йрема Албанији*, нав. дело, 98, 101.

¹⁰⁸ Emile Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère*, Tome III, *Le temps present*, Troisième édition, Paris 1910, 429; Димитрије-Димо Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње 1971, 21.

¹⁰⁹ Павле Миљук, Ш. Сењобос, Л. Езенман, и др., *Исйорија Русије*, Београд 1959, 699; Владимир Јовановић, *Усйомене*, приредио и предговор написао проф. др Василије Крстић, Београд 1988, 87, 149.

¹¹⁰ Константин Петковић, *Црна Гора и Црногорци*, превео с руског Драго Ћупић, приредио Живко Андријашевић, Подгорица 2005, 155–156; С. А. Никитин, „Дипломатическе отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX в.“, в: *Славянский сборник*, I-II, Москва 1947, 264–265.

¹¹¹ E. Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère*, III, о. с., 429–433, 435–461; Јован Хаџи Васиљевић, „Српски народ и турске реформе (1852–1862)“, *Брасйво*, XV, Београд 1921, 149; Б. Павићевић, *Данило I Пејировић Њеџош*, нав. дело, 289–291.

ској оброте саопштењем, на српском и бугарском језику, у којем би им предочили да ће своја „права и слободу“, као и у прошлости, моћи да остваре једино уз помоћ Русије. У истом саопштењу било је истакнуто да се руски цар сагласио да потпише Париски мировни уговор тек пошто се султан пред целим светом обавезао да ће права својих хришћанских поданика поштовати исто колико и права муслимана. Не зна се да ли је дотично саопштење упућено хришћанима у Турској, али се може приметити да су сви кораци руске дипломатије наредних година предузимани у складу с тим начелима.¹¹²

Прилика за веће мешање Русије у збивања на истоку указала се по завршетку аустро-француског рата, када је нагло ослабио положај Аустрије као главне њене супарнице на Балкану. Сардински конзул у Београду Франческо Астенго известио је маја 1859. своју владу да Русија користи заплете у Италији да би повећала свој утицај у Србији, с циљем да новонастале околности употреби против Турске.¹¹³ Неспровођење реформи на које се Турска обавезала Париским мировним уговором уистину је представљало оправдан повод да се обрати пажња на положај балканских хришћана, поготово стога што су Енглеска и Француска стратешку премоћ коју су остварили у време Кримског рата користиле за даље учвршћивање утицаја у земљама источног Медитерана.

Прве дипломатске кораке у правцу реформи предузела је руска влада априла 1860, у време када се чинило, у вези с довршењем уједињења Италије, да би могло доћи до новог рата Француске и Италијана са Аустријом. Кнез Горчаков упозорио је Порту да добија врло неповољне вести о страдању хришћана у Турској. То би могао бити узрок њихове побуне и интервенције турске војске, што руски цар не би могао мирно да посматра.¹¹⁴

Почетком маја кнез Горчаков позвао је посланике великих сила у Петроград и затражио да заједно с њим испитају тешко и мучно стање хришћана у Турској, да би, затим, две недеље касније, свим великим силама упутио распис, с предлогом да се сазове конференција, која би утврдила докле се стигло са извршавањем реформи. Да се не би ишло на конференцију, енглески посланик у Цариграду сер Хенри Булвер, наговорио је султана да смени великог везира и предузме истрагу поводом многобројних жалби хришћана о злоупотребама турских власти. Маја 1860. за новог везира постављен је Мехмед паша Кибризли, који није био наклоњен српском народу. Он је убрзо затим кренуо у обилазак Нишког, Призренског и Видинског санџака, да би испитао оправданост наведених жалби. Уз помно

¹¹² С. А. Никитин, *Дипломатические отношения России*, нав. дело, 262; Н. В. Зуева, Е. М. Шахотина, „Отношение России к турецким реформам в Болгарии (1856–1866 гг.)“, у: *Центральная и юго-восточная Европа в новое время*, Сборник статей, Москва 1974, 196–197.

¹¹³ *Политичка акција Србије*, нав. дело, 25 (док. 13). Сардинска влада послала је Астенга у Београд у договору са Лајошем Кошутом и генералом Клапком да „на лицу места прати догађања у Србији и деловање руске владе на читавом Истоку“ (Анђело Тамбора, *Кавур и Балкан*, прев. Снежана Милинковић, предг. Никша Стипчевић, Београд 2007, 73).

¹¹⁴ Говор лорда Расела о Источном питању у британском парламенту, 21. маја 1860. године. Говор су у целини пренеле *Србске новине* (63, 1860, 252); В. И. Фрейдзон, „О белградском „комитете“ М. Бана (1860–1861)“, *Славянский архив*, Сборник статей и материалов, Москва 1963, 100.

праћење европске штампе велики везир задржао се на путу до почетка октобра исте године.¹¹⁵ Оснивање Српско-босанског одбора, августа 1860, иако је исти имао и своју сопствену предисторију, уклапало се у те нове односе међу великим силама и појачано дипломатско присуство Русије на Балкану.

У време када је одбор основан, посматрано из перспективе вазалних турских држава и поробљених народа Османског царства, чинила се као сасвим извесна могућност избијања устанка или рата на ширем простору Балкана. Званичне *Србске новине* биле су препуне таквих наговештаја. Почетком 1861. пренеле су *Србске новине* чланак из Дизраелијевог *Дели Њус-а*, у којем се говорило о националним покретима у Европи. Истичући да је идеја народног јединства превладала код свих романских и немачких народа, и да је велике силе више не могу зауставити, Дизраелијев лист наговештавао је како из потаје прети („вреба“) и Источно питање, које ће морати да дође до изражаја у наредних десет година.¹¹⁶ У француској штампи размишљали су у то време како да се онемогући Русија да се уплиће у унутрашња питања Турске. Конзервативни *Siècle* предлагао је да се обнови самостална пољска држава, чиме би се раздвојиле Аустрија, Пруска и Русија, које су после поделе Пољске, крајем XVIII века, увек међусобно усаглашавале своје интересе на истоку. „Зар мисле енглески државници – писао је овај лист, јануара 1861. године – да би се и после превратног васкрснућа Пољске морали бринути о решењу Источног питања?“¹¹⁷

Избеглице из Турске, сакупљене у Србији у великом броју, очекивале су устанак у току лета 1860, а када је лето прошло померили су своја ишчекивања за пролеће наредне године. Припреме које је одбор тајно чинио требало је да оправдају те њихове наде. Посматрачима са стране чинило се, ипак, да питање рата или мира зависи више од Турске него од Србије. Турска је током 1860. мобилисала 80 000 војника и концентрисала веће снаге у областима у суседству Србије, покушавајући да застраши кнеза Милоша, који је по доласку на престо повео активнију политику на Балкану. Кнез Милош тражио је од Порте да призна достојанство наследног кнеза династији Обреновић и да испуни обавезе дате хатишерифом из 1830, на основу руско-турских уговора из 1826. и 1829. године. Султан је на уобичајен начин одговорио са одговором, тако да се висока српска делегација предвођена председником владе Цветком Рајовићем вратила после неколико месеци у Београд необављеног посла.¹¹⁸

Опасност за избијање немира на Балкану нарочито је долазила од италијанског националног покрета и мађарске и пољске емиграције, који су све време док је постојала могућност новог рата са Аустријом, и док питање уједињења Венеције са Италијом није пренесено на дипломатски терен,

¹¹⁵ Јован Ристић, *Свољашњи одношаји Србије новијег времена*, I, Београд 1887, 379, 381; Ј. Х. Васиљевић, *Српски народ и турске реформе*, нав. дело, 153–155.

¹¹⁶ *Србске новине*, 9, 1861, 36.

¹¹⁷ *Србске новине*, 7, 1861, 27.

¹¹⁸ Нил Попов, *Србија и Турска од 1861. до 1867. године*, Београд 1879, 13; Ј. Ранке, *Србија и Турска*, нав. дело, 442–443; Г. Јакшић и В. Ј. Вучковић, *Свољна историја Србије*, нав. дело, 16–19; „Акерманска конвенција, Једренски уговор, Хатишерифи од 1830. и 1833“, у: *Историја*, Енциклопедијски лексикон „Мозаик знања“, 5, Београд 1970, 22, 233–234, 286.

понављали приче о искрцавању гарибалдинаца у Далмацији.¹¹⁹ Званичне *Србске новине* писале су, јануара 1861. године, на основу пруских листова, да је главни циљ Италије освајање Венеције, „а средство за то европски преврат“.¹²⁰ О настојањима италијанског националног покрета слично је писао и загребачки *Позор*.¹²¹ Руски слависта Владимир Ламански, путујући нешто касније (1863) по Италији, приметио је да италијански национални покрет прелази границе Италије и да ће у будућности доћи до сукоба са Словенима око Далмације.¹²² Аустријски извештачи били су, такође, уверени да Италијани ради својих потреба изазивају немире на Балкану. На тај начин покушавало се понегде објаснити и обнављање Херцеговачког устанка крајем 1860, иако су се стварни узроци нове буне у Херцеговини налазили у превеликим порезима и непоштовању договора из 1859. од стране турских власти.¹²³

Окретање Италијана дипломатији у вези са присаједињењем Венеције поставило је на нов начин и питање српског уједињења. Наговештена је могућност надокнаде Аустрији за препуштање италијанских земаља Краљевини Сардинији. Већ крајем 1860. Српско-босански одбор био је узнемирен вешћу да у Француској праве планове да се Босна и Херцеговина понуди Аустрији у замену за уступање Венеције Италији. Идеју о замени прихватила је и енглеска дипломатија. Тајно су ширени гласови да су хрватски политичари пристали да подрже предлог да се Босна и Херцеговина припоји Хабзбуршкој монархији, с тим да буде у истој државноправној целини са Хрватском. Позивајући се на скоро склопљени српско-хрватски уговор, Матија Бан писао је проти Рајевском да не верује да ће Хрвати са Аустријом стати насупрот Српства. Ове приче изазивале су тим више забринутост што ни Србија, нити Русија у то време нису биле у могућности да се оружаним путем супротставе таквом решењу. Матија Бан уверавао је проту Рајевског да би Срби из Босне и Херцеговине у случају доношења одлуке о аустријској окупацији могли сами да омету њено извршење.¹²⁴ О тим плановима били су обавештени и руски словенофили, па је грофица Блудова молила проту Рајевског да обавести митрополита Михаила о могућности да се Босна и Херцеговина тајним дипломатским договорима нађе у оквиру велике католичке словенске државе под влашћу Хабзбурга.¹²⁵

¹¹⁹ Љилана Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979, 111.

¹²⁰ *Србске новине*, 2, 1861, 6; А. Тамбора, *Кавур и Балкан*, нав. дело, 129.

¹²¹ Eugen Kvaternik, *Politički spisi*, Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma, Priručila Ljerk Kuntić, Zagreb 1971, 24.

¹²² *Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 265 (док. 235).

¹²³ В. Ђоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 82–83, 88–91.

¹²⁴ Концепт писма М. Бана проти М. Рајевском. Документ није датиран. По садржају може се закључити да је сачињен крајем децембра 1860, или у јануару 1861, Архив САНУ, МБ, XVII, 17/66; Љилана Алексић-Пејковић, *Сјав Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957, 13; Раде Петровић, „Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. стољећа“, *Balkanica*, VIII, Београд 1977, 279–280; Д. Берић, *Русија и ослободилачки покрет*, нав. дело, 95–96.

¹²⁵ *Југословени и Русија*, II-1, нав. дело, 133 (док. 93).

Вести о могућности аустријске окупације Босне и Херцеговине узбунили су владу у Београду, па је предузела дипломатске кораке да утврди да ли су такве приче основане. По доласку на чело владе Илија Гарашанин наложио је Милану А. Петронијевићу, ванредном српском изасланику у Петрограду, да се распита код Горчакова да ли се у дипломатским круговима заиста обећава Аустрији Босна и Херцеговина за уступање Венеције. Притом је додао, да италијанска ствар, која је на почетку будила наде поробљених народа, „као да прети да постане опасна за нашу народност“.¹²⁶

У плановима за ослобођење српског народа у Турској на сарадњу са италијанским и мађарским националним покретом рачунало се више због општих услова који би омогућили остварење сопствених националних тежњи, него што се веровало у дубље јединство политичких циљева са овим покретима. Стиче се утисак да је и италијанска влада – из сличних потреба – настојала да очува револуционарно расположење на Балкану, иако се сама после прикључења Ломбардије све више окретала дипломатији, покушавајући тајним споразумом са Аустријом и уз помоћ пријатељских сила да добије преостале италијанске земље.¹²⁷ Из Француске су такође саветовали италијанску владу да буде стрпљива. Париски *Opinion* писао је да се Кавур „зацело неће решити ни на какву одважну и опасну политику.“ Он зна стање Аустрије, па може да се узда у дело времена.¹²⁸

VII

Средином децембра 1860. после дужег боравка у Старој Србији у Београд се вратио Зарија Куртић. О стању у тим областима поднео је подробан извештај Матији Бану, о чему је председник одбора већ сутрадан писао проти Рајевском, који је у то време био и званични представник Московског словенофилског комитета у Аустрији. Куртић је донео више турских фермана и разних писама, из којих се могло видети како су Турци отимали земљу од хришћанског становништва. Прикупио је и многе конкретне податке о безакоњима турских власти. Према његовом сведочењу, стање хришћана било је тако жалосно, да су били спремни, у недостатку оружја, да само са секирама одмах устану против Турака, иако је на прагу била зима.¹²⁹

Зарија Куртић вратио се у Београд два месеца по завршетку извиђања Кибризли Мехмед паше у Старој Србији и Бугарској. Ово извиђање привукло је велику пажњу европске јавности и дипломатије гарантних сила. Како у

¹²⁶ *Политичка акција Србије*, нав. дело, 67–69 (док. 46).

¹²⁷ Дипломатску акција за добијање Венеције мирним путем започели су Италијани већ крајем 1860. године. До задобијања Венеције нудили су преко савезничких држава откуп или надокнаду Аустрији у Босни и Херцеговини. Настојећи да изолије Аустрију од Немачког савеза италијански генерал Алфонсо Ла Мармора за време посете Берлину, фебруара 1861, поново је изјавио да Сардинија не мисли да нападне на Венецију (*Србске новине*, 150, 15/27. XII 1860, 574; 11, 26. I/7. II 1861, 44; А. Тамбора, *Кавур и Балкан*, нав. дело, 129–131; А. Херцен, *Прошлости и размишљања*, нав. дело, 343, 729.

¹²⁸ *Србске новине*, 2, 1861, 6.

¹²⁹ *Југословени и Русија*, II-1, нав. дело, 28–29 (док. 11); *Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 8, 502.

јавном мњењу, тако и у дипломатским круговима, постојале су различите оцене о успешности мисије великог везира. Енглески посланик у Цариграду настојао је да приближи становишта великих сила, нарочито руско и енглеско, која су се највише разликовала у погледу резултата извиђања Кибризли Мехмед паше. Предлагао је да се о извиђању не отвара расправа, већ да се пажња посвети административним реформама у Турској. Како је при расправама у енглеском парламенту касније утврђено, Булвер је настојао да положај хришћана у Турској пред сопственом владом прикаже у повољнијем светлу него што је стварно био. У том циљу, тражио је од енглеских конзула у Турској, који су му били потчињени, да измене и кривотворе своје извештаје. На тај начин утицао је он на енглеску штампу и британско јавно мњење, а посредно и на јавност других западних држава, да у хришћанско-турском спору покаже већу наклоност према Турској.¹³⁰

Почетком јуна 1860. руска дипломатија сагласила се са енглеским захтевом да турске власти саме испитају узроке многобројних хришћанских жалби, одустајући тако од сопственог предлога о сазиву конференције великих сила. У јесен исте године, осећајући да је обманута, није желела да ублажава неповољне утиске о дејству мера које је приликом извиђања предузео Кибризли Мехмед паша. Одмах по његовом повратку у Цариград (11. октобра) руски посланик кнез Лобанов Ростовски у име царске владе изразио је незадовољство што је велики везир прекинуо извиђање пре него што је обишао и друге европске провинције. Кибризли паша правдао се прераним почетком јесењих киша због којих су путеви постали потпуно непроходни. У свом протесту руски посланик посебно је истакао пример Херцеговине, која је баш у то време, како се изразио, постала „позорница крвавих нереда.“¹³¹ Ускоро потом, објавио је кнез Горчаков меморандум, у којем је изнео званично становиште руске владе. У меморандуму је констатовано да Кибризли Мехмед паша својим извиђањем није ништа променио, већ да је још више заплашио хришћанско становништво, остављајући га на милост и немилост локалним турским моћницима.¹³²

Оптужбе које је кнез Горчаков изнео у меморандуму у потпуности су одговарале утисцима које је о стању у Старој Србији изнео Зарија Куртић. У складу с њима била су и сведочанства других заступника Срба из Старе Србије, који су својим жалбама засипали конзулате и посланства великих сила. Непосредно по завршетку мисије Кибризли Мехмед паше упутили су Срби из Пећке нахије жалбу султану посредством конзула великих сила у Београду. У жалби је наведено поименично више стотина зулума у 69 места у Метохији. У закључку исте жалбе истакнуто је, да поред православних Срба страдају и римокатолици, као и Цигани и Турци Елерази. Наведено је, такође, да и поред опширности жалбе није наведен ни десети део турских насиља: „Нема куће хришћанске која није опљачкана, нема села, нема

¹³⁰ *Русия и българското*, I-1, нав. дело, 463 (док. 215); Вилијам Дентон, *Крисијани у Турској*, Нови Сад 1864, 8–12.

¹³¹ *Србске новине*, 61, 1860, 243; *Русия и българското*, I-1, нав. дело, 458–461 (док. 213).

¹³² Меморандум руског правитељства од 23. XII 1860/4. I 1861, *Србске новине*, 62, 16/28. V 1861, 319. У *Србским новинама* уручивање овог меморандума помињано је месецима раније, али је цео његов садржај донет тек у мају.

града, нема цркве, манастира, који нису процвилели од зулума.“ Од султана је тражено да их заштити, или да их пресели у Румелију или Анадолију.¹³³

У време обновљеног устанка у Херцеговини и црногорско-турских заплета који су претходили рату 1862, понуде Гарибалдијевог револуционарног покрета изгледале су као сасвим озбиљне. На дипломатском плану као посредник између италијанских револуционара и балканских народа служио је Ђузепе Мацини, који је у то време живео у Лондону. Везе на терену одржаване су посредством официра словенског порекла који су приступили добровољачким јединицама у Италији. Заједно са мађарским и пољским емигрантима, који су се налазили у близини Ђузепе Гарибалдија, упутили су поруку кнезу Николи да ускоро планирају искрцавање на Балкану. Пољски емигранти основали су у Казерти октобра 1860. Гарибалдинску легију састављену од припадника разних европских народа. Предводио ју је бивши артиљеријски поручник у пруској војсци Марјан Лангијевич.¹³⁴

Поруку пољске и мађарске емиграције црногорском кнезу пренео је капетан Адам Вранешевећ, раније аустријски, затим српски официр, који је у то време као добровољац радио на обуци мађарских емиграната у јужној италијанској војсци. Вранешевећ је кнезу Николи са Крфа пренео садржај писма мађарског револуционарног генерала Иштвана Тира, који се налазио у италијанској служби. Тир је обећавао да ће са једном мађарском и италијанском легијом од око осам хиљада добровољаца доћи у Турску у априлу, најкасније у мају 1862. Изјављивао је да има договор са српском и грчком владом. У исто време прешао би и Гарибалди са четири дивизије добровољаца у Далмацију.¹³⁵ Кнез Никола намеравао је, јануара 1861. године, да у Италију пошаље сенаторе Ива Ракова Радоњића и Ђуру Матановића, да би преко бивше црногорске кнегиње Даринке успоставио непосредно везу са италијанским националним покретом.¹³⁶

¹³³ Жалба је датирана 20. октобра по старом календару (*Србске новине*, 17. IX/21. II 1861, 81–82). Попис зулума објављен је у бројевима 13, 14, 15. и 16. *Србских новина*. Колико је насиље било раширено показује пример Пирота, одакле је за неколико месеци у току 1860. турској влади и султану упућено 4.000 жалби (Борислава Лилић, *Историја Пироша и околине*, I део: „Пирот у периоду турске власти 1804–1878“, Пирот 1994, 119).

¹³⁴ Stefan Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, 82; В. Ђоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 84.

¹³⁵ Писмо генерала Тира кнезу Николи уследило је после одустајања Гарибалдија од похода на Венецију. Гарибалди је одустао од тог похода на изричиту молбу краља Виктора Емануела, коју му је пренео управо генерал Тир (*Односи Србије и Црне Горе у XIX веку*, нав. дело, 197–198 /док. 248/; *Србске новине*, 3, 1861, 10; Димитрије Ђорђевић, „Прилог проучавању миграција из Хабсбуршке Монархије у Србију 60-их и 70-их година XIX века“, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год.*, Зборник радова САНУ, Уредник академик Васа Чубриловић, Београд 1970, 333; Ненад Урић, „Вранешевећ, Адам“, *Српски биографски речник*, 2, Нови Сад 2006, 313).

¹³⁶ Р. Јовановић према другом делу Д. Вујовића */Црна Гора и Француска/* наводи да је уместо Матановића други изасланик требало да буде сенатор Тодор Илић (Димо Вујовић, *Кнегиња Даринка, Политичка активност, Прилог историји Црне Горе*, Цетиње 1968, 98–99; Радоман Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње 1977, 50). Кнегиња Даринка напустила је Цетиње 12. новембра 1860 (Д. Вујовић, 86). Отишла је преко Ријеке Црнојевића и Бара на Крф код сестре (88–89). У Рим је стигла јануара 1861 (90–91).

Аустрија је осетила да би искрцавање Гарибалдија на Балкану (у Далмацији или Албанији), с могућношћу упоредног рата с Француском и Италијом, угрозило све њене балканске планове и довело у питање и сам њен опстанак, па је грозничаво предузимала кораке код великих сила да би предупредила такав развој догађаја.¹³⁷ Априла 1861. године поручили су из Беча на Цетиње да ће црногорске емигранте у Далмацији и Боки, који су роварили против династије Петровић, удаљити далеко од границе Црне Горе, ако кнез Никола обећа да у случају искрцавања каквих добровољачких чета на источној обали Јадрана неће учествовати у њиховим подухватима.¹³⁸ Против подизања општег устанка на Балкану, а поготово нарушавања територијалног интегритета Аустрије изван италијанских земаља, успротивиле су се све велике силе, укључујући и Русију и Француску, тако да су припреме за искрцавање гарибалдинаца морале бити обустављене.¹³⁹

VIII

Све се то дешавало у време када је Српско-босански одбор добио значајну финансијску помоћ из Русије и упутио Николу Јовановића Окана у Далмацију и на Приморје са задатком да потпомогне организовање Херцеговачког устанка. За обавештавање Матије Бана користио је Нико Окан шифре посебно утврђене за то подручје. По свему судећи Окан је прво дошао у Цавтат, одакле је могао да одржава везу са Вукаловићевим устаницима у Зупцима и око Требиња. Оружје и муницију држао је у кући извесног дум Пере, највероватније у Цавтату.¹⁴⁰ Када су аустријске власти почеле да подзревају замолио га је дум Перо да оружје изнесе из његове куће, па га је Окан посредством својих повереника пребацио у Попово поље.¹⁴¹ Главни

¹³⁷ Говор Јаше Игњатовића на Угарском сабору, 1861. године. у: Јаков Игњатовић, *Публицистички списи*, 1, приредио Живан Милисавец, Нови Сад – Приштина 1989, 189; Јован Ристић, *Бомбардовање Београда (1862. године)*, фототипско издање, Београд 2004, 14–15; В. Ђоровић, *Лука Вукаловић*, нав. дело, 80–87.

¹³⁸ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, Београд 1924, 163–164.

¹³⁹ Љ. Алексић-Пејковић, *Политика Италије*, нав. дело, 99–101.

¹⁴⁰ По свему судећи ради се о неком Србину католичке вере, којих је у то време било највише у Дубровнику и околним местима. Речица дум (искварено од дон, лат. dominus – господин) стављана је у Далмацији и на Приморју испред имена католичких свештеника. Срби католици положили су заклетву Матији Бану када је као повереник српске владе, јула 1849. године, ишао у Дубровник и на Цетиње (Коста Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848–1914“, *Зборник о Србима у Хрватској*, 1, Београд 1989, 36–37; Ј. Д. Митровић, *Српство Дубровника*, нав. дело, 149, 164–167, 172, 185–186).

¹⁴¹ Нико Окан – Матији Бану, 10. V 1861, АСАНУ, М. Бан, XVII/30. Писмо је писано у месту чији је назив почињао ћириличним словом С, или латиничним Ц. Љубомир Дурковић-Јакшић означио је то место као Скрад. Место Скрад постоји у Горском Котару и на Кордуну. Помоћ из тих места могла би се упутити устаницима у северозападној Босни. Садржај свих писама које је Окан упутио М. Бану /вид. нап. 142/ упућује на закључак да се ради о неком месту које је било у близини Вукаловићевих устаника. Окан помиње држање Казначића и Гаљуфа који су се удаљили од народне струје и приближили Решетару: „Ономadne хтели смо их тући у казину.“ Решетар је у то време био окружни предстојник у Дубровнику и по налогу из Беча ухапсио је неколико грађана Цавтата који су очекивали

повереник за Далмацију био је Крсто Кулишић. Покренути су и некадашњи сарадници Гарашанинове пропаганде у Војној граници и Хрватској, из времена пре распуштања организације, 1853. године (Павле Чавловић и др.). Важну улогу у овој акцији Српско-босанског одбора имали су босански фрањевци, који су изазивали мање подозрења код турских и аустријских власти од православних свештеника. Са њима су успостављене везе у време уставобранитеља посредством Матије Бана и Томе Ковачевића, који су и сами били припадници католичке цркве.¹⁴²

Русија није желела да се против Турске покрећу било какве акције које би биле изван њене контроле, па је зато подржала настојања Француске да се онемогући искрцавање Гарибалдија на Балкану. Руска дипломатија била је нарочито осетљива на подухвате у којима би могла да учествује и пољска емиграција, будући да је она поред Аустрије своје акције настојала да усмери и против Русије. Кнез Горчаков упутио је протест румунском кнезу Александру Кузи када је дознао да пушта да се у Влашкој образују мађарска и пољска легија.¹⁴³ Да би се супротставила роварењима пољске и мађарске емиграције руска дипломатија помогла је преко свесловенских комитета оснивање и рад Српско-босанског одбора, како би могла да усмерава и држи под контролом делатност многобројних избеглица из Турске, који су се током протеклих година настанили у Србији. Преко одбора контролисане су добрим делом и избеглице у Војној крајини. Обраћајући се великим силама у вези с положајем хришћана у Турској, Русија се поставила као заштитник општег мира. У дипломатској ноти коју је кнез Горчаков преко руског посланика у Паризу упутио француској влади било је истакнуто да је очување мира у Турској врло важно за очување општег европског мира.¹⁴⁴

Српска влада осећала је, такође, да би делатност многобројних избеглица требало каналисати, јер је стално претила опасност од самовољног прелажења границе, чиме су погоршавани односи са Турском, а Србија излагана притисцима великих сила. Извештавајући председника владе Цветка Рајовића, који је предводио српску делегацију у Цариграду, о стању у земљи, истицао је Тома Ковачевић, јула 1860, да су Срби из Босне заједно са Србима из других заграничних крајева и те године, као и сваког пролећа ранијих година, чинили припреме за упад у Турску, и да их у томе не може ништа поколебати. Да би се спречио организован прелазак избеглица у Босну наредио је кнез Милош, јуна 1860, да се појачају мере на

да ће у Далмацију доћи Гарибалди, Французи и Црногорци. Казначић и Гаљуф су дубровачки грађани. Топоними које помиње /Мрцине, Попово, Зупци/ упућују на то подручје. Помиње Луку Вукаловића и развој херцеговачког устанка (Grga Novak, „Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861.–1862“, *Analiz Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, III, Dubrovnik 1954, 75–83; Јб. Дурковић-Јакшић, *Прилози истраживању*, нав. дело, 20–21).

¹⁴² Преписка Николе Јовановића Окана са Матијом Баном, од децембра 1860. до јуна 1861 (Архив САНУ, МБ, XVII, 23, 28, 30, 33, 56, 72); Јб. Дурковић-Јакшић, *Прилози истраживању*, нав. дело, 19–21.

¹⁴³ *Српске новине*, 9, 1861, 36; Д. Берић, *Русија и ослободилачки покрет*, нав. дело, 90–91.

¹⁴⁴ *Dépêche du prince Gortschakoff au comte Kisseleff, ambassadeur de Russie à Paris, Saint-Petersbourg, le 12 mai 1860, y: Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673–1904*, par A. Schopoff, Paris 1904, 71–72.

граници.¹⁴⁵ У политичком смислу моћ и утицај емиграције не може се посматрати само по броју регистрованих избеглица који су добијали државну помоћ.¹⁴⁶ На организовању устанка радили су и многи Срби који су се раније доселили у Србију и имали српско поданство.

Почетком фебруара 1861, Porta је преко штампе напала кнеза Михаила што прима избеглице и тако потпомаже немире у суседним турским областима. Када је крајем истог месеца правио пријем за Хуршид-пашу, новог турског команданта Београдске тврђаве, кнез је искористио прилику да пред конзулима великих сила побије наведене оптужбе и изјави да са Турском намерава да одржава добре односе. Негде у исто време прогласила је Porta амнестију свих босанских бегунаца и обећала им безбедан повратак у завичај. Министарство иностраних дела објавило је 12. марта ову наредбу турске владе у *Србским новинама*, препоручујући окружним начелствима да покушају да убеди избеглице да се врате својим кућама.¹⁴⁷ О избеглицама из Старе Србије, Македоније и Бугарске у овом акту турске владе није било речи. Из ових области било је у Србији много више избеглица него из Босне и Херцеговине, пошто су Срби из ових крајева већим делом бежали у Аустрију и Црну Гору. Уместо враћања у Турску, током наредних месеци у Србију су наставиле да пристижу нове групе избеглица, највећим делом управо преко јужне и источне српске границе. Јуна 1861. кнез Михаило морао је да се правда енглеском конзулу Џону Лонгварту, што због опште ситуације у земљи не може да спречи њихов долазак и да пограничне српске власти једноставно не испуњавају његова наређења.¹⁴⁸

Будући да је Црна Гора још увек главни ослонац своје спољне политике налазила у Француској и поклањала велику пажњу настојањима револуционарних кругова у Италији, Русија је све више тежиште своје балканске политике преносила на Србију, која је и сама са своје стране била против недовољно организованих и непромишљених сукоба са Турском. За време посете Јована Мариновића Петрограду, децембра 1860. године, говорио му је руски министар спољних послова, кнез Александар Горчаков, да царска влада сматра Србију центром око којег би требало да се окупе сви поробљени народи на Балкану. Енглески конзул у Београду извештавао је да је Србија стицајем околности постала стожер око којег се окупљају словенски народи у Турској, док је Еуген Кватерник, после неуспелих покушаја да добије подршку Русије, писао Фрањи Рачком да је руска политика просрпска.¹⁴⁹

¹⁴⁵ АС, Министарство унутрашњих дела, П, ф. VII, Р. 1/1860, ПН. 4959; ф. VII, Р. 70/1860, ПН. 4837; *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 143–144 (док. 136); Нил Попов, *Србија и Турска*, нав. дело, 14.

¹⁴⁶ У пролеће 1861. званично је било регистровано хиљаду избеглица из Босне. Процене су биле да их има око две хиљаде (Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд 2004, 100–101; В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, нав. дело, 296; Милорад Екмечић, *Сиварање Јужнославије 1790–1918*, I, Београд 1989, 635–636).

¹⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило*, нав. дело, 33–34; *Српске новине*, 25, 1861, 125.

¹⁴⁸ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, нав. дело, 99–100.

¹⁴⁹ Бранко Павићевић, *Црна Гора у рају 1862. године*, Београд 1963, 89; Радоман Јовановић, „Црногорско-руски политички односи (1771–1917)“, у: *Црна Гора у међународним односима*, Титоград 1984, 35–36; Д. Берић, *Устаник у Херцеговини*, нав. дело, 675; Ljerk Kuntić, „Kvaternik i njegovo doba (1825–1871)“, у: Eugen Kvaternik, *Politički spisi*, Zagreb 1971, 21.

Саобразно тадашњим циљевима руске политике на Балкану саветовао је кнез Горчаков владу у Београду да избегава да се уплиће у мање побуне и немире у суседним турским провинцијама, већ да настоји своје држање да удеси према дугорочним ослободилачким циљевима. У немогућности да ступи у рат, Србија је у заграничне крајеве убацивала чете, које су имале задатак да развуку турске снаге и тако олакшају положај херцеговачких устаника и Црне Горе, али је, истовремено, спречавала самовољно прелажење избеглица у Турску. Изазвани су немири и у областима Старе Србије, где је српско становништво било у већини, као и у пограничним деловима Бугарске.¹⁵⁰

Кнез Никола придавао је превише важности уверавањима из Италије да је план о општем рату хришћана против Турске прихватила и Србија, иако му кнез Михаило није обећао ништа више од помоћи у оружју и ратном материјалу. Крајем фебруара 1861. секретар црногорског Сената Тодор Илић донео је кнезу Михаилу својеручно писмо кнеза Николе, у којем је тражено да се разјасне недоумице око устанка и могућег рата Србије и Црне Горе са Турском. Кнез Михаило поручио је кнезу Николи да Србија ни у ком случају не намерава на пролеће да ступи у рат. Искористио је прилику да преко Илића објасни кнезу Николи, да Вук Караџић, који је пре два месеца као његов изасланик посетио Цетиње, није добро пренео његове мисли и да је претерао у обећањима.¹⁵¹ Атанасије Николић, који је био добро упућен у тајне односе српске дипломатије са суседним народима, тврдио је касније да је председник владе Филип Христић (1860–61) брзоплето обећао кнезу Николи да ће се Србија придружити Црној Гори, ако ова зарати са Турском.¹⁵² Према тврђењу Матије Бана Христић је одобрио и импровизовани споразум о савезу са Хрватима из децембра 1860.¹⁵³

Тешко је проверити наведене Николићеве тврдње, пошто он у време деловања Српско-босанског одбора није био посвећен у тајне припреме устанка, као у време владе Илије Гарашанина. Ако је Филип Христић заиста обећао да ће Србија да зарати са Турском, онда је то могао да учини само на основу општих процена да је рат у том тренутку неизбежан. У том га је смислу обавештавао и Матија Бан, тврдећи да је руски цар прихватио цео план и да је дао одрешене руке Србији.¹⁵⁴ Неспоразуми о суштини српско-црногорских договора крајем 1860. и почетком 1861. године утицали су на односе двеју држава и у наредном периоду, што је кнез Никола вешто

¹⁵⁰ Извештај И. Марковића (вид. нап. 43), АС, МИД, ПО, рол. 29, 721, пов. бр. 377; Н. Христић, *Мемоари*, нав. дело, 370–372; *Русия и българското*, I-1, нав. дело, 487 (док. 226), 489 (док. 227); Михаило И. Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и саварању државе*, Београд 1933, 121; В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, нав. дело, 297–301; Ибрахим Тепић, „Прилог за биографију Ристе Јеића“, *Годишњак Друштва историцара БиХ*, XXVI, С. 1985, 130–133; М. Пандевски, *Учешће Македонаца*, нав. дело, 177; Д. Берић, *Устаник у Херцеговини*, нав. дело, 651.

¹⁵¹ Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, нав. дело, 50–51; Љиљана Алексић, „О мисији Вука Караџића на Цетињу 1860–61. године“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд 1958, 77–84.

¹⁵² А. Николић, *Ојис радње*, нав. дело, 183.

¹⁵³ Д. Страњковић, *Русија и њени политички њисмени споразум*, нав. дело, 197.

¹⁵⁴ *Србија и ослободилачки њокрећ*, нав. дело, 188–190 (док. 165).

користио у настојању да се наметне за предводника у ослобођењу и уједињењу српског народа. Одушевљено Гарибалдијем и покретом за уједињење Италије српско јавно мњење у Војводини било је скоро јединствено на страни кнеза Николе и Црне Горе.¹⁵⁵

Пре завршетка кризе изазване устанком у Херцеговини, која се завршила црногорско-турским ратом и бомбардовањем Београда, Србија није успела да набави наоружање, иако је од 1860. године на томе непрестано радила. После пораза Црне Горе у рату са Турском (1862), руска дипломатија упућивала је кнеза Николу да прихвати политичко првенство Србије и да се споразуме са кнезом Михаилом о стварању заједничке државе, иначе ће да изгуби руску подршку.¹⁵⁶ Поруке такве врсте упућиване су из Русије на Цетиње и раније, посредством Српско-босанског одбора. После разговора са В. Балабином у Бечу, почетком октобра 1860, обавестио је Матија Бан Главни одбор да званична Русија не подржава сепаратно увећавање Црне Горе, чему су тада тежили кнез Никола и велики војвода Мирко, већ уједињење целог српског народа у једну државу, под вођством кнеза Михаила III Обреновића.¹⁵⁷

Србија је, ипак, подржала херцеговачке устанике, али не с намером да изазове рат, већ да би извршила притисак на Порту да спроведе реформе, на које се обавезала низом међународних аката. Таква политика Србије била је потпуно у складу са настојањима руске дипломатије да се уведе правно стање, не само у хришћанским областима Турске на Балкану, већ и на Блиском истоку, где су хришћани били изложени масовним прогонима и истребљењу. После покоља хришћана у Јемену (Џеди), Сирији и Либану енглеска и француска дипломатија прихватиле су руски предлог да се изврши притисак на Цариград ради убрзања реформи, али, ипак, нису изишле из оквира Париског мировног уговора, који је одредио да их турска влада сама спроведе без мешања великих сила.¹⁵⁸ Несугласице међу великим силама користила је Porta да на уобичајен начин одуговлачи са спровођењем усвојених закона. У најтежем положају налазили су су хришћани у областима у којима није било страних конзула, што је био случај са Косовом и Метохијом, или су они били наклоњени турским властима. Положај устаника у Херцеговини битно је погоршан после неуспешног посредовања великих сила, а посебно када је команда над турском војском преузео искусни војсковођа Омер паша Латас.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Љ. Алексић-Пејковић, *Политика Италије*, нав. дело, 111–114.

¹⁵⁶ А. Николић, *Ојис радње*, нав. дело, 183–185, 207–208; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату*, нав. дело, 513–514; Константин Петковић, *Црна Гора и Црногорци*, Подгорица 2005, /Предговор Живка Андријашевића/: 14–15.

¹⁵⁷ *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 172 (док. 151).

¹⁵⁸ Albert Malet et Jules Isaac, *Histoire contemporaine depuis le milieu du XIX siècle*, Paris 1930, 168–169; Љ. Алексић-Пејковић, *Сав Француске*, нав. дело, 15. О покољу хришћана у Сирији 1860. писале су више пута *Србске новине*. Најупечатљивији је прилог пренет из француског листа *Mémorial de Lille* (92, 1860, 369).

¹⁵⁹ На путу за Херцеговину, маја 1861, Омер паша навратио је у Београдску тврђаву. Очекујући да ће кнез Михаило први доћи код њега у посету издао је све потребне наредбе за дочек, али је кнез одбио да дође. Омер паша рекао је, 1865, групи српских студената у Паризу да је кнез Михаило погредио што тада није дошао, јер је хтео да говори о стварима

IX

Планови о уређењу југоисточне Европе по ослобођењу од турске власти у круговима блиским руском Двору прављени су од почетка рата са Турском, 1853. године.¹⁶⁰ У случају победе над Турском планирано је да се оснује пет држава које би биле обједињене неком врстом федерације са средиштем у Цариграду.¹⁶¹ Јануара 1854. писала је грофица Антонина Блудова проти Рајевском како је преводила са српског језика писма и чланке о Источном питању, који су били „савршено у руском и православном духу.“ У њима се говорило о нужности да Русија ослободи југоисточну Европу, укључујући и Цариград, и да образује више држава према језичком и народносном начелу. Са Србијом би биле уједињене Босна, Херцеговина, Стара Србија и Скадарска област.¹⁶²

У току 1855. припремила је руска дипломатија пројект реформи и преустројства Турске на начелима националности и административне самоуправе, али западне државе нису прихватиле њен предлог. Уместо руског усвојиле су турски предлог реформи (Хатихумајум), који је на Париском мировном конгресу уграђен у мировни уговор као највиши међународни акт.¹⁶³ На сличне планове наилазимо и у Србији почетком шездесетих година, у време припрема за устанак везаних за делатност заграничне емиграције окупљене око Српско-босанског одбора. О уређењу односа у Турској расправљало се у то време и у словенофилским круговима. Осврћући се на писмо грофице Блудове у којем су били изложени погледи словенофила, секретар руског посланства у Цариграду Евгениј П. Новиков писао је, јуна 1860. године, Јегору Ковалевском да би у југоисточној Европи требало створити четири самосталне државе – румунску, српску, бугарску и грчку, са самосталном унутрашњом управом. Све ове државе стајале би под руским утицајем.¹⁶⁴

од којих би Српство имало користи. Истичући своја српска осећања, Омер паша је казао да је два пута могао да освоји Цетиње (1852–3), али да је намерно отезао са војним операцијама. Рекао је, такође, да ће Србија свакако једном ослободити и присајединити Босну и Херцеговину: „Ако тада будем жив, радоваћу се томе. Ну, један савет за тај случај чујте још сада од мене. Бегови, спахије, потурчењаци, њихова назови интелигенција и мали део Муслимана-варошана у Босни и Херцеговини – никад неће бити пријатељи српства.“ Њима не треба попуштати, „да не би покварили остали муслимански народ тамошњи. Тај народ, напротив, сасвим је другојачији. Он не зна други језик до српски. Он је и сад духом Србин.“ (М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило*, нав. дело, 62–63; Јован Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, Приредио Слободан Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 53–54).

¹⁶⁰ Руски цар предложио је Енглеској да препусти руском утицају Влашку, Молдавију, Србију и Бугарску, а да она узме Египат и Кипар. Енглеска је одбила понуду и склопила савез са Француском, којој је султан, такође, дао, као што је раније дао Русији, право заштите Светих места на истоку. (Запис Јегора П. Ковалевског о Источном питању, 1861–62. године, у: *Црногорско-руски односи*, 1, нав. дело, 361, 363; Владан Ђорђевић, *Европа и Румунија*, Београд 1911, 107).

¹⁶¹ Запис Јегора П. Ковалевског о Источном питању, 1861–62, нав. дело, 365, 372.

¹⁶² *Југословени и Русија*, II-1, нав. дело, 99–101 (док. 67).

¹⁶³ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины*, нав. дело, 234–239 /док. 120/; Н. В. Зуева, Е. М. Шахотина, *Отношение России к турецким реформам*, нав. дело, 197.

¹⁶⁴ *Русия и българското*, I-1, нав. дело, 413 (док. 200); Душан Берић, *Српско њийање и њолийшка Аустроугарске и Русије 1848–1878*, Београд 2000, 110–111.

Са знањем руске дипломатије сачинио је председник Српско-босанског одбора нешто другачији пројект о уређењу јужнословенског простора по ослобођењу тих земаља од турске власти. Матија Бан предвиђао је стварање федеративне државе, у коју би били укључени Срби, Хрвати и Бугари на целом њиховом етничком простору. Према тврђењу Матије Бана уговор о савезу Срба и Хрвата (Бугари би се прикључили касније) сачињен је у Београду, 25. децембра 1860. (на католички Божић), у кући председника владе и министра спољних послова Филипа Христића.¹⁶⁵ На састанку је било присутно још неколико чланова српске владе, као и секретар Кнежеве канцеларије Милан Ђ. Милићевић. Матија Бан је на овом уговору потписан као представник Хрвата у Београду, иако је непосредно пре његове „ратификације“ ишао у Загреб на разговоре са Хрватима, из потоње Народне странке, као изасланик српске стране. У Хрватској су у то време, после пада централистичке управе, вођене велике полемике о утврђивању положаја Хрвата у Хабзбуршкој монархији, али у крилу Штросмајерове политичке странке није било говора о рушењу Аустрије.

У предговору уговора истакнуто је како опште име Илирија и Илири није успело да продре, па је замењено именом Југославија и Југославени.¹⁶⁶ Наведено је да илирско име није прихваћено због неразумевања Русије, слабог одзива српске владе и скупчености српске интелигенције.¹⁶⁷ Као српске земље наведене су у уговору Нова и Стара Србија до Софије, северна Албанија са Црном Гором, словенска Македонија, Далмација са острвима до реке Цетине, Босна до реке Врбаса и Војводство српско са Сремом и одговарајућим делом Војне границе.¹⁶⁸ У хрватске земље укључени су Хрватска и Славонија са делом Војне границе која им припада, Истра са острвима, словеначке земље, северна Далмација до Цетине и Босна до Врбаса. Сви остали предели југословенски припали би Бугарима. Оваквим пројектом уговора Бан се још више удаљио од основних смерница српске спољне политике и убрзао распуштање одбора.

После пораза у Италији Аустрија се брзо опорављала, пребацујући постепено тежиште свог интересовања из доњег Подунавља на простор јужно од Саве и Дунава. Већ у то време наилазимо на покушаје Пруске да Аустрију

¹⁶⁵ Д. Страњаковић, *Русија и њени политички интереси* сјоразум, нав. дело, 192–199.

¹⁶⁶ Илирско име за југословенске народе појављује се тек од ренесансног доба, прво у латинским текстовима. Сам народ ни у Хрватској ни у Славонији, где је народни препород 30-их година XIX в. почео под називом *илирски*, није се служио тим именом. Од XV в. стално ће се ширити уверење да су Хрвати потомци старих Илира, дакле *аулохитони* у тим крајевима. Павле Ритер Витезовић /1652–1713/, немачког порекла, утврдио је да су називи *илирски*, словински и хрватски идентични /1700/, и да су сви јужни Словени Хрвати. Сами илирци променили су ускоро своје име у хрватско, али су задржали претензије према простору и духовном наслеђу које је политички, књижевно и културно превазилазило границе хрватског племена. Аустрија је после сеоба под Арсенијем III и Арсенијем IV илирско име покушала да наметне Србима (*Ilirska antologija, Književni dokumenti hrvatskog preporeda, Sastavio i uvod napisao Dr Slavko Ježić, Zagreb 1934, 28–35; Josip Horvat, Ljudevit Gaj, Njegov život, njegovo doba, Zagreb 1975, 232–236; J. D. Митровић, Српство Дубровника*, нав. дело, 27–29, 140–141).

¹⁶⁷ Д. Страњаковић, *Русија и њени политички интереси* сјоразум, нав. дело, 193; Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог истраживању*, нав. дело, 16–17.

¹⁶⁸ Д. Страњаковић, *Русија и њени политички интереси* сјоразум, нав. дело, 194 (тач. 8).

одврати од борбе за првенство у немачком савезу, и да је упуту да свој положај као велика сила потражи и утврди у јужнословенским земљама под турском влашћу. Немачка штампа убеђивала је Беч да мирно повлачење Аустрије с немачког простора и њено пријатељство с Пруском представља основу величине и будућности немачког народа на Истоку. „Ако Аустрија добије Пруску за свагдашњег пријатеља – писао је лајпцишки *Illustrirte Zeitung* – ако /при том/ остане у пријатељству с Енглеском, онда ће јој, кад се стане уређивати турско наследство, без икакве сумње припасти сва земља на садашњим јужним границама њезиним, у којој живе Јужни Словени. Хоће ли Србија хтети или не, на то се онда неће гледати.“¹⁶⁹ Аустрија истиснута из Италије, а затим и из Немачке, притискала је све јаче Србију и српски народ у целини. Она је на тај начин, како се једном изразио Наполеон I, постала „географским непријатељем Србије.“¹⁷⁰ Тако је Србија пре него што је успела да поведе било какав ослободилачки рат добила иза леђа још опаснијег противника од дотрајале Турске. Сукоби са Аустријом, тим новим супарником у борби за првенство на Балкану, биће пренети у наредни век.

Инсистирање руске дипломатије на реформама у Турској створило је у Европи, како је приметио Ковалевски, добоко уверење да Русија тежи да оствари превласт на Истоку, како у Азији, тако и у европској Турској.¹⁷¹ Зато је у пролеће 1861. извршен заједнички притисак великих сила на Србију да се обустави свака делатност усмерена против Турске. У вези с тим кнез Михаило био је принуђен, маја 1861, да распусти Српско-босански одбор. Проширењем делатности на Хрватску и Војну границу одбор није успео да очува тајност какву су захтевали послови одређени правилима о раду одбора.¹⁷²

Прикупивши, у међувремену, податке с разних страна о председнику одбора, Матији Бану, руска дипломатија почела је и сама да губи поверење у цео подухват. Руски изасланик Александар Олхин, сазнао је при проласку кроз Србију за Видин, априла 1861. године, да родољубиви кругови у Београду не цене Матију Бана, да га, штавише, сматрају страним шпијуном. Говорили су му да Бан презире Словене, иако јавно заступа мисао о јужно-словенском уједињењу.¹⁷³

Српско-босански одбор представљао је једну етапу између устаничке организације, коју је крајем четрдесетих и почетком педесетих година XIX века основао и подробно разрадио Илија Гарашанин, и припрема за устанак током шездесетих година, по Гарашаниновом поновном доласку на чело српске владе, децембра 1861. У времену у којем је одбор деловао, питање друштвених, политичких, привредних и аграрних реформи постављало се на различите начине у свим европским државама. У европским деловима

¹⁶⁹ „Шта бы Немци ради са Србіомъ и осталимъ земляма, гди Срби живе“, *Србске новине*, 88, Београд 1858, 344–345.

¹⁷⁰ Милорад Екмечић, „Географски непријатељ Србије (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878)“, у: *Огledi из историје*, друго изд., Београд 2002, 54.

¹⁷¹ Запис Јегора П. Ковалевског о Источном питању, нав. документ, 359.

¹⁷² Архив САНУ, МБ, XVII, 17/37; М. Екмечић, *Покуцаји*, нав. дело, 102–104.

¹⁷³ *Зарубежные славяне и Россия*, нав. дело, 331–332 (док. 306).

Турске процес друштвених реформи и даље је задржаван на самим почецима. И поред доношења аграрних закона (Саферска наредба, 1859; Лесковачки закон, 1860) аграрно питање остало је у основи нерешено.¹⁷⁴ Према једном извештају из Херцеговине, који је почетком шездесетих година саопштен у Британском парламенту, сељаку је, када плати све дажбине, остало само 33 посто од целокупне жетве. По процени истог извештача стање је било горе него пре двадесет година, на почетку реформског процеса у Турској.¹⁷⁵

Одговорни чиниоци и у Србији и у Русији били су свесни да време када је основан Српско-босански одбор није било погодно за подизање општег устанка на Балкану. Његовим оснивањем, у том прелазном времену, и једни и други настојали су да очувају устанички полет и дух, и континуитет тајног устаничког организовања. Настојали су, такође, да помогну херцеговачки устанак и подстакну велике силе да присиле Турску на спровођење реформи. Сарадња Русије са Француском, која се продужила до Пољског устанка (1863), није се односила и на потпомагање ослободилачких покрета у Турској. Многобројне избеглице из Турске, које су се налазиле у Србији, жалиле су се, јануара 1861, преко Матије Бана, Наполеону III, али од тога нису имали посебне користи.¹⁷⁶ Француски посланик у Цариграду, Лавалет, подржао је, јануара 1861, декларативно Горчаковљеву ноту, у којој се говорило о неуспешним мерама средишњих турских власти у погледу реформи, али је то, по општем суду, учинио зато да би се продужио боравак француског интервентног корпуса у Сирији.

ISSUE OF REFORMS AND UPRISING IN TURKEY WITH A SPECIAL REVIEW ON THE ACTIVITIES OF THE SERBIAN-BOSNIAN BOARD AND RUSSIAN SLAVOPHILES (1860–1861)

by

Nenad Urić

Summary

The Serbian-Bosnian Board was founded in Belgrade, in August 1860, with the knowledge of the Serbian Government and the Prince. The foundation of the Board was supported by the Russian diplomacy through Slavophiles. The sponsor of the Board was the Serbian Metropolitan Mihailo, to whom Prince Miloš assigned the task to maintain relations with the refugees from Turkey. Immediately before the foundation of the Board, the secretary of the Moscow Charity Committee Ivan Sergeevič Aksakov stayed in Belgrade. He brought to Serbia (in July 1860) the well-known *Epistle from Moscow to the Serbs*, which represented the basis of the Slavophile beliefs about the position of Serbia and Orthodox

¹⁷⁴ Владимир Стојанчевић, „Политика Кнежевине Србије према лесковачком крају у време доношења ’Лесковачког закона’ од 27. зилкаде 1275 (1860. године)“, у: В. Стојанчевић, *Јужноисточна Србија*, нав. дело, 177–187.

¹⁷⁵ М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска пре њола века*, Мисија Филипа Христића у Лондону 1863. године, По белешкама из његових успомена, Београд 1910, 231.

¹⁷⁶ Архив САНУ, МБ, XVII, 17/22.

Christianity in the Balkans. Upon his return to Moscow, Aksakov ensured the amount of 3000 ducats, which was enough to finance the work of the Board during several months. The paper determines the notion of Old Serbia according to the standpoints of that time, and investigates the role of certain persons who were engaged in the preparation of the uprising or represented a link with the Serbs from Old Serbia and Bosnia and Herzegovina. The largest number of collaborators of the Serbian-Bosnian Board were refugees from Bosnia, which explains its name. The six-member Main Board included Zarija Kurtić, from the Vranje region, as a representative of Old Serbia. The Board maintained links with Russia through the consulate in Belgrade, Russian embassy in Vienna and protopresbyter Mihailo F. Rajevski, a priest of the Russian church at the same embassy. In a detailed plan about the preparation of the uprising, it was designed that in the vicinity of Kosovska Mitrovica an auxiliary corps should be organized, which would prevent the penetration of the Turkish army from the direction of Rumelia. The organizers also counted on the cooperation with the Miriditis. The total rebellious force comprised 32000 Serbs from Bosnia and Herzegovina, 8000 from Old Serbia, 3000 Montenegrins and 20000 Miriditis.

Significant attention is devoted to the reforms in Turkey, which the Porte, despite passing the reformatory law and obligations adopted at the Paris Peace Treaty (1856), carried out very slowly and negligently. After the war in Italy (1859) and weakening of the Austrian influence in the Balkans, Russia increased the pressure on Turkey. Russian diplomacy criticised unsuccessful measures undertaken by the Grand Vizier Kibrisli Mehmed Pasha during his tour of some parts of Old Serbia and Bulgaria (1860). Upon the completion of the Grand Vizier's trip (in October 1860), the Serbian-Bosnian Board sent Zarija Kurtić with a courier to Old Serbia and Macedonia. At that time, new complaints were filed by the Serbs from Old Serbia, which confirmed the standpoint of the Russian diplomacy that Kibrisli Pasha did not do anything significant in improving the position of the Christian population. The paper also investigates the relation of Serbia with Montenegro, both when it comes to the Herzegovina uprising and to the possibility of a general uprising in the Balkans and the war of the two countries with Turkey. Standpoints of the president of the Board, Matija Ban, about the uprising and the arrangement of the Balkan region after the liberation from Turkey, differed to a great degree from the standpoints of other members of the Board. Preparations for the uprising in 1860–1861 were closely related to the occurrences in Italy and the indications about the disembarkation of the Italian, Hungarian and Polish legionaries in the Balkans. The Serbian-Bosnian Board represented one stage between the propaganda organization from the end of the 1840s and the beginning of the 1850s, and the preparations for the uprising which were undertaken after Ilija Garašanin became the head of Government, in December 1861.

Key words: Serbian-Bosnian Board, Slavophiles, Serbia, Old Serbia, Bosnia and Herzegovina, reforms, 1860–1861, Ivan S. Aksakov, Matija Ban, Nikola Kovanović Okan, Zarija Kurtić.

Горан Ж. Комар

МОНАСТИР РОЖДЕСТВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ (ПОТПЛАНИНА) У РАТИШЕВИНИ КОД ХЕРЦЕГ НОВОГ

САЖЕТАК: Намјера овог рада је да скрене пажњу на манастир Рождества Пресвете Богородице у селу Ратишевина код Игала о којем су сачувани подаци у Архиву Херцег Новог и Архиву манастира Савина чији је то филијални манастирчић био у 18. вијеку. Потпланина, названа тако по истоименом засеоку села Мојдеж и Ратишевина, дјеловала је до француске окупације Боке када је у рату уништена.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: манастир, Потпланина, Ратишевина, братство, епископ

Када се говори о херцеговском црквеном наслијеђу, увијек се мисли на Светоуспенски манастир Савину. Међутим, Херцег Нови, посједовао је поред Савине и манастир Потпланину (Рождества Пресвете Богородице) у селу Ратишевина.

И за турске управе овдје је лежао манастир који је био везан за херцеговачко Косјерево¹. Говори о томе и једна исправа из млетачког времена. Наиме, генерални проведитор Данијел Долфин који је потписао неколико јако важних аката за историју Цркве у приморским српским земљама², 12. октобра 1695. дао је Никодиму Милисавићу, игуману манастира Косијерева и његовим калуђерима, којих бијаше дванаест, земљу у Новоме коју су уживали још за турске власти, стављајући услов да за винограде плаћају нешто више од три лире, а за оранице преко двије лире по једноме канапу³. Занимљиво је да провидур додјељује земљу у Новоме пет година након помена

¹ И данас је велика површина земљишта у Ратишевини укњижена на манастир Косјерево. Манастир, измјештен због потапања дијела ријечне долине Требишњице, лежи данас на територији Црне Горе, у селу Петровићи.

² В. Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999, 123. Г. Ж. Комар, *Српска Православна Црква у Херцег Новом*, Београд – Херцег Нови 2006, 108, 109. Искрпно о покретима херцеговачког свештенства у метежу након уништења епископског сједишта, као и о главним исправама тога времена. М. Црногорчевић, *Шематизам Епархије Бокоторске, дубровачке и сичанске 1900*, 39.

³ *Историја српског народа*, Срби у XVIII веку, четврта књига, други том, Београд, 2000, 25

светога братства у Мојдежу, млетачком земљишном књигом из 1690. Исти венецијански достојанственик тада се обраћа и херцеговачким калуђерима смјештеним у Савини⁴.

Осим тога, у Ратишевини је живо предање о древноме манастиру у којем су стајале калуђерице на опсегу Доњег села, испод брда Градац, покрај извора Трепетлике, те да су у неком ратном разарању калуђерице прешле на предіо Потпланине. Будући да у дохватљивим исправама нигдје нема сестринства у Мојдежу и Ратишевини, то ће бити да је овдје манастир стајао пуно прије млетачког и савезничког заузимања Новог, 1687. године⁵.

Политички разлози за обезбјеђивање инструмената за раст српске заједнице у новскоме опсегу, леже у увијек истицању потреби Венеције да сачува најкрупније постигнуће Бечкога рата, али и у још једној релацији која се тиче улоге високих црквених протагониста у ратном метежу и у крилу Млетачке републике и њених ратних залагања и интереса, али и у млетачкоме сагледавању утицајног опсега митрополита Саватије.

У Ратишевини је у освит млетачке управе било смјештено сједиште српске епископије, за коју вјерујем да је лежала у манастиру Рождества Пресвете Богородице (Потпланини) те да је у њој сједио епископ Исаија (Лакетић). Према времену у којему се помиње, могуће и епископ Теодосије. Разговјетније него други извори, говори о другоме српском епископу у околици града Новог путопис Петра Андријевича Толстоја који је под 19. јуном 1698. забиљежио: „Близу града био сам у православној цркви, гдје сам видио мошти светаца... Код те цркве живи православни митрополит и под његовом влашћу има не мали број епархија у српском народу. Сви Срби говоре словенским језиком и свете службе у цркви служе на словенском језику. У многим мјестима код Срба има много светих икона и књига московског писма и штампе. Недалеко од града Херцег Новог живи други православни митрополит и овај у српском народу има у својој епархији велики број цркава. Оба ова митрополита поставља благочестиви патријарх српски који је православне вјере и живи у граду Будиму...” Поред митрополита Саватије, овдје је дакле стајао још један српски достојанственик. Гдје друго до у Ратишевини. И у документима која је сабрао заслужни Јован Радоњић, помињу се двојица епископа у Новоме. Баш некако у то вријеме. У вези са неуспјелом акцијом которског бискупа Марина Драга у наговарању српских архијереја да ступе на пут Уније, а поводом извјештаја бискупова од 15. јула 1697. године⁶.

Да погледамо што о приликама у Боки под Турцима казују неки стари љетописи. У маниру онога времена ни овдје, крај овог значајног прилога, није указано на извор. Каже се да је 1686. управу Цркве у Далмацији при-

⁴ В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999 /прир. Ђ. Пиљевећ/; Г. Комар, *Српска Православна Црква у Херцег Новом*, Београд – Херцег Нови, 2006. Овдје исцрпно о исправама из доба Д. Долфина у манастиру Савина; Г. Комар, *Митрополији Саватије и Стефан Јубибрајићи и њихово доба*. Приморска епископија и митрополија (1653–1762), Херцег Нови, 2009. Пружен је детаљан опис догађаја Морејског рата

⁵ Казивање г. Драгана Михаиловића из Ратишеvine

⁶ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, посеб. изд., CLV, Београд 1950, 431

мио епископ Теодосије, а да је прије њега био епископ Максим⁷ који са граматом пећког патријарха, који га именује својим Намјесником, пређе из Турске (Херцеговине?) у Горњу Далмацију (стоји: „данашњу Боку Которску“) године 1653, и прими власт над тамошњим предјелом, а с допуштењем млетачке владе. Епископ Теодосије примао је плату од провидура Долфина, а по декрету издатом у Херцег Новоме 13. септембра 1693. Љетопис даље каже: „Епископ Исаија Лакетић. Послије смрти Епис. Теодосије, Патријарх Пећки пошље свога Намјесника за Боку Которску с граматом Еп. Исаију године 1695.“ Овдје посве јасно стоји да је епископ Исаија послат у Боку. Стоји још да је он затражио све што је уживао његов предчасник, епископ Теодосије, као и да је епископ Исаија у доба управе провидура Алвизе Моченига, остао ускраћен за потврду повеље коју му је издао провидур Данијел Долфин. Сигурно данас знамо да је овај епископ овдје стајао барем до 1697. Љетопис тврди да је тада тражио потврду привилегија.⁸ На тај начин састављају се свједочења путописаца и говор млетачких исправа из Бечкога рата.

Управо овај Љетопис говори о присуству епископа Василија у Горњој Далмацији који је у вријеме владике Теодосија добјегао у книнску област, и то око 1692, али да он „није назначен био као намјестник Патријарха.“⁹

Ово питање присуства владике у Боки у вријеме Кандијског рата је јако крупно, ако не и углавном питање бокешке нововјековне црквене историографије. Осим тога, потенцира овај Љетопис још нешто. У Боки је у часу када владика Саватије ступа на сцену, и када га средишња власт у Венецији признаје за епископа новоослобођених крајева, стајао и други правилни епископ Исаија¹⁰.

Оба су епископска сједишта код града Новог. Једна од кључних, још давно објављених исправа која свједочи присуство другог архијереја у Драчевици јест писмо Ивана Болице провидуру, начињено концем 1689. Иван Болица пише провидуру Алесандру Молину 1. децембра 1689, помињући слабо здравствено стање цетињскога владике, те даље казује: „Задужио сам мог синовца да побуди Владику на размишљања, како би Ваша Екселенција, последије његовог одласка, могла наћи замјену у приморском Владици који се налази на подручју Херцег Новог“.¹¹ Свакако, овај је извјештај учињен прије доласка у Драчевицу владике Саватија, којему је тек 1695. признато право управљања подручјима Боке и Далмације, те дијелова Херцеговине. Овдје се несумњиво ради о приморском епископу.

Стоји један сложени исказ провидура Данијела Долфина, значајног за историју цркве у приморју, учињен писмом Сенату из Читлука 26. јуна 1694,

⁷ Ми ћемо овдје цитирати из *Србско-далмајинског маџазина*, а не по архимандриту Нићифору Дучићу, јер вјерујемо да је и он узео ове податке из овога часописа.

⁸ (Герасим Петрановић) „Љетопис Српске православне цркве у Далмацији“, *Србско-далмајински маџазин – љубиљеш њосвјетле и народнег језика, за годину 1854–1859*, 153–156

⁹ Исто, 153

¹⁰ На измаку 17. вијека Боком је пропутовао Петар Андрејевич Толстој и у његовом дневнику казује се о посјети православним манастирима, ми вјерујемо Савини (или чак Топлој) и Потпланини.

¹¹ *Црна Гора. Извјештаји млетачких провидура 1687–1735*, ЦИД, Подгорица, 1998, 55 /превео Драган Мраовић/

а којим се указује на оклијевање „неких Грка, несједињених хришћана, на територији Херцег Новог, који нису отпочели грађење манастира за десет монаха.“¹² Ово питање је инструментализовао сам апостолски нунциј а за тачно развијање је одређен которски провидур. Наиме, казује Долфин о оклијевању калуђера. С тим у вези могло би се тражити објашњење за став српских калуђера у ишчекивању повратка на старевине у ратом захваћеној Херцеговини, што ће сљедеће године управо Данијел Долфин и одобрити¹³. Свакако, овдје се може радити о обнови и једног и другог новског манастира. Но, у том часу митрополит коначно прелази у Драчевицу.

Манастир Потпланина лежао је за вријеме млетачке управе Новим домену мојдешком. Први писани трагови леже у млетачким земљишним и катастарским књигама, почевши од старе књиге катастра новских земаља коју је дао израдити генерални проведитор Ђ. Корнер, 9. октобра 1687, а коју млетачки мјерник Франческо Барбиери доврши 1690. Уписан је, у територијалном оквиру Мојдежа. Маркиран је посјед у Суторини и Мељинама. Манастир је уписан путем свога светог братства: Calogeri Padri са тринаест чланова.

Комплетна земљишна књига довршена у време владе провидура Ф. Бадоера 1704. укључује у селу Мојдеж оце калуђере у броју од осам, а у попису власника земље стоји: calogeri di Santa Trinita који посједују земљишта Vinogradina и Versina¹⁴.

Ваља, свакако, у овај преглед уградити и податке које пружа ова млетачка земљишна књига која укључује цркву са посветом Свима Светима: Terra arativa in grebano della chiesa di Tutti i Santi, loco detto Versine као и земљиште на предјелу Radovagni. На Радовању, међутим, од давнина лежи српско-православна Црква Светих Врача Козме и Дамјана, па је могуће да је у вријеме некога, католичком прозелитизму наклоњеног провидура (Петар Валијер?), дошло до измјене посвете „на папиру“. Тим прије што обиљежавање ових празника пада у исто вријеме у два календара.

Такође, књига Катастра кућа, дућана и млинова у Мојдежу од 1726 до 1782.¹⁵ укључује власнике млинова: Craglievich Jacob: „Calogeri di Moides“; Calogeri R. R.: „Jasa“. Иста књига помиње власнике Milich Drasco, Milich Illia, Gumurovich Nicola¹⁶, Andrich Sava: „Otplanine“¹⁷. Велику важност носи податак из Бадоерове земљишне књиге Херцег Новог и Рисна из 1704.

¹² Исто, 109.

¹³ Владимир Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999, 124 /приред. др Ђорђе О. Пиљевић/; Младен Црногорчевић, *Шематизам православне Епарх. бококошорске, дубровачке и сјинчанске за 1990. годину*, Дубровник, 1900, 39; Детаљније о овим догађајима и исправама код Г. Комар, *Српска Православна Црква у Херцег Новоме*, 2006; исти, *Бока Кошорска, Тирилични сјоменици 17. 18. и 19. вијека (acta serbica)*, мјешовита грађа (1608–1917), Херцег Нови 2009, 19–21.

¹⁴ Глигор Станојевић, *Катастри Херцег – Новоџ и Рисна из 1704. године*, Споменик САНУ, СХХV, Одељење историјских наука 4, Београд, 1983, 19

¹⁵ АХ, ПУМА, књ. 6 (Архив Херцег Нови, Политичко – управни Млетачки архив).

¹⁶ Могуће: Сушћепан, Ратишевина, Мојдеж, према подацима Бадоеоровог катастика.

¹⁷ Саво је 1720. године молио да му се додјели земља у Потпланини, на што је удовољено. – Registr. de terminatione N° V, 12, f. 60. Саво је био млинар и јавио се 1724. као представник мојдешких млинара. – АХ, ПУМА, ф. 78, 82. Андрићи се одувјек вежу уз Потпланину. Током 1770. године, Гаврило Ђуров Косић наступио је као јемац за Петра Андрића да

године која открива припадност Цркве Свете Тројице Мојдежу (chiesa di SS Trinita)¹⁸, док у Ратишевини стоји уписана црква посвећена Свима Светима (chiesa di Tutti Santi)¹⁹. У вријеме израде млетачких земљишних књига (1692) Ратишевина је имала 165 житеља, од чега 38 бијаше способно за оружје, 49 стараца и жена, те 78 дјеце²⁰. Земљишна књига, довршена 1690, укључује у селу Цркву Светога Марка. Међу власницима земље је Sablich Sime Prette²¹. Тако је, поред оца Андрије Стефанова Косијера, овај свештеник из рода Сабљичића најстарији за којег знамо да је стајао у Ратишевини. Поп Филип Сабљичић држао је 1704. земљишта Dubrava, Prussi Grob, Orasach, а харамбаша Драшко Сабљичић Podvoglie, Ograda, Prasila. Драшко и Иван Сабљичић, баштину уз мргин Ledinach.

Но, поред попа Сима Сабљића, у најстарији млетачки катастик Новог уписан је Prette Gionisca²². Млетачки биљежник управо је овако уписао овога свештеника, и заиста, нама не би било могуће учинити покушај транскрипције овога имена. У Ратишевини су, дакле, до 1690. живјела двојица попова, а помена светог братства манастира Потпланина још увијек нема јер је манастир припадао Мојдежу.

Ратишевина је сигурно у Бечком рату послужила смјештају епископског средишта. Са помјерањем свештенства Захумске епархије биће овај стари православни насип ојачан управо свештенством из Херцеговине, а такође, приспјеће овдје један мањи број свештеника из Старе Црне Горе (Ријечка нахија).

Послије ћемо видјети како се кроз прву половину 18. вијека јављају игумани потпланински који су вршили дужност и савинских старјешина, на челу са знаменитим архимандритом Арсенијем Милутиновим (Калуђеровићем)²³ и јеромонахом Исаијом (Витомировићем).

Потпланина је, још у 18. вијеку, могуће на прелому вијека, могла постати савинским филијалним манастиром. Тако казује и отац Кирил (Цвјетковић) који је Потпланину обишао са својим игуманом Арсенијем, а од њега је свакако нешто дознао о статусу разрушеног манастира. Сигурно је да су све снаге биле управљене на подизању Савине²⁴.

ће земљу у Потпланини оставити на располагање Саборној цркви Св. Спаса. – АХ, ПУМА, 235, 191

¹⁸ Глигор Станојевић, *Кайсѝри Херцеѝ Новоѝ и Рисна из 1704. љодине*, Споменик САНУ, СХХV, Одељење историјских наука 4, Београд, 1983, 16–18

¹⁹ Исто, 20–23

²⁰ Јован Н. Томић, *Извјешѝјаји (коѝорскоѝ ѝровидура Николе Ерица) о млеѝачком заузећу у Млеѝачкој Албанији, Црној Гори, Брдима и у Херцеѝовини са ѝоисом ѝамошњеѝ људсѝва и сѝоке из 1692. љодине*, Споменик ЛП, Београд, 1914, 82

²¹ АХ, ПУМА, књ. 2. Млетачки катастар довршен 1690/ Бијела 1693.

²² АХ, ПУМА, књ. 2

²³ Горан Комар, *Савински иѝуман јеромонах Арсеније (Милуѝиновѝћ), 1684–1754, ѝприлози живоѝѝоису*, Херцег Нови, 2010.

²⁴ Герасим Петрановић, „Љетопис православне цркве у Далмацији. I. Манастир Савина“, *Србско–далмаѝински маѝазин за љето 1852. и 1853*, г. XVII, Беч, 1856, 119–120; Ђорђе Николајевић, „О прошлости и неимарству Боке Которске“, *Сѝоменик СКА XXVIII*, Београд, 1895; Младен Црногорчевић, „Натписи и записи Манастира Савине“, *Шемаѝизам ѝравославне Еѝарх. бококоѝорске, дубровачке и сѝичанске*, Дубровник, 1895, 34–37; Томо К. Поповић, *Slovinac VI*, br. 12, Dubrovnik aprila 1883, br. 13, маја 1883, 208–209; Еп. Никанор

У вријеме избивања владике и патријарха Саватија, 1704, овдје је, како смо видјели, довршен потпуни катастар за владе провидура Ферига Бадое-ера. Успостављен је ред у свакодневном животу и започето снажније увећавање посједа манастира у Ратишевини. Има знакова да је обнова Савине текла промјенљиво. У освит вијека манастир је представљао отац Симеон²⁵, затим Ђорђе, па Арсеније.

За нас је у одређивању предјела на којему је стајао манастир значајна свака исправа. Од још веће важности су подаци из млетачких земљишних књига, а она Бадоерова казује да су Петар и Јован Ђуриновићи држали виноград на мјесту Planina. Управо овако овај предио описује млетачки комесар за разграничење са Отоманском империјом Ђовани Гримани²⁶ на његовоме цртежу границе учињеном његовом руком 1701. чије детаље овдје прилажемо.

У то вријеме митрополит Саватије путовао је у Свету земљу, а дужност епископа за Боку и дио Херцеговине вршио је отац Ђорђе (Даниловић) из манастира Савине²⁷.

Владика Саватије се 1705. вратио из Свете земље и до 1707. године ће се потписивати као „Vescovo di Topla“. Већ 1709. он ће проширити јурисдикцију на читаву Далмацију, укључивши и манастире Крупну, Крку и Драговић. Чак се може рећи да је у документацији Архива Херцег Новог у првој четвртини 18. вијека манастир Потпланина заступљен подједнако оскудно и подједнако убједљиво као и савинско средиште.

У Млетачком архиву старога новскога Архива сачуван је један документ који је важан за историју манастира Потпланине. Црква Свете Тројице се помиње као манастир. Један је Мојдежанин, који би могао бити у каквом пословном односу са потпланинским светим братством, Јаков Краљевић, поменут у читавој серији исправа новскога Архива, а бијаше 14. новембра 1712. године подвргнут судском процесу због неких повреда калуђера манастира Свете Тројице у Мојдежу²⁸. Такође, последице завршетка последњег великог млетачко – турског рата (1715–1718), у којему су Драчевићани издашно учествовали, помиње се братство Свете Тројице а у вези са приту-

Ружичић, „Манастир пресвете Богородице на Савини“, *Сѣриинар* XI, књ. 1, Београд, 1894, 100–128; *Сѣоменица Манасѣири Савина*, Котор, 1930 – уред. Јеротеј Петковић; Војислав Ј. Ђурић, *Манасѣир Савина Бока* књ. 5, Херцег Нови, 1973; Дејан Медаковић, *Манасѣир Савина: велика црква, ризница, рукописи*, Београд, 1978; Горан Комар, *Свѣйѣоусѣенски манасѣир Савина у Мељинама код Херцѣѣ Новоѣ*, Херцег Нови, 2001; Младен Црногорчевић, *Писма* /прир. Г. Комар/ Херцег Нови, 2001.

²⁵ Г. Комар, *Срѣиска Православна Црква...*, 125. Вјерујем: Троповић.

²⁶ Hajdarhodžić Hamdija, „Hercegovačke porodice u XVIII vijeku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Nova serija, sv. XXXII, 1977/78, 115, 119, 122... Даје преглед политичких прилика и шири план догађаја; Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*, SAN CCCXXXI, 11, Beograd, 1960; *Истѣорија Црне Гѣре* књ. 3, том 1, Од почетка XVI до краја XVIII вијека – др Глигор Станојевић, 1975, 209.

²⁷ Г. Комар, *Срѣиска Православна...*, 118. Из писма генералном провидуру митрополита Саватија.

²⁸ М. Црнић Пејовић, *Једно насеље херцѣѣновске ѣиѣѣѣине у XVIII вијеку – Мојдеж ѣо докуменѣиима Архива Херцѣѣ Новоѣ*, Бока 10, Херцег Нови, 1978, 73. Први обухватнији рад који се занима једним новским насељем. Једини недостатак, у обилу података, јест изостајање важних података о манастиру из млетачких земљишних књига.

жбама Продана Магазиновића због запречавања тока воде преко калуђерскога имања²⁹. Ова исправа из 1719, помаже, као и претходна, да се обиљежи величина земљишног посједа манастира. Занимљиво је да је Црква Свете Тројице у то вријеме посједовала земље у Мокринама, које је држао Петар Лепетић³⁰.

О вези два новска манастира говоре и судске исправе двојице потплатинских игумана. Тако дознајемо и о ктитору манастирске ћелије у Потплатини, калуђеру Исаји (Витомировићу) који је 1725. оставио све непокретно имање, укључујући и ћелију коју је оградио сопственим новцем, манастиру Савини³¹, а наредне године отац Исаја се помиње као калуђер, уз игумана Арсенија Милутинова Калуђеровића³². Овај савински игуман био је управитељ у оба манастира. У вријеме старјешинства оца Исаје овдје је стајао и калуђер Данило (Перовић)³³.

Веома су значајне за историју манастира у Ратишевини исправе из 1726. Калуђер Данило Косијерац је уложио жалбу на старјешину манастира Савина због намјере да му одузме земљу³⁴, а такође, још пуно одређењу, калуђер Данило Косијер из Подпланине села Мојдежа у име игумана манастира Савина Арсенија Аврамовића опозива неки мандат из фебруара 1726. године³⁵. Помиње се, дакле, и овдје Потпланина, те игуман Арсеније Калуђеровић, одређено као Аврамовић³⁶, од трбесињских Аврамовића знаменитог архимандрита Леонтија, те, могуће, спор око статуса ратишевљанскога манастира.

Раздобље старјешинства оца Исаје и оца Арсенија (Аврамовића) долази у вријеме тешког прогона митрополита Стефана (Љубибратића) који је црквом у Боки и Далмацији управљао између 1716 (од 1719. митрополит) до прогона 1722. и практично удаљен 1725–1727. године.

Важно је утврдити да су обојица калуђера помињани као старјешине у оба новска манастира. На прелому вијека догодио се неки сукоб са митрополитом цетињским Савом Петровићем³⁷. У драгоцјеној књизи расхода Топалске општине „Либро почетка комунити Симо Милутиновић и суђе што се пенча за комунити расодак“ /Почетка комунити капитан Симо Милутиновић и суђе што се пенча за комунити расодак. Принесено на капетана Луку Черногорчевића и суђа на... Либро од Спеназа/ биљежени су трошкови око поступка сређивања тих неприлика у којима је савински манастир дошао у раскорак са својом општином. Под датумом 12. фебруар 1747. биљежи се: „Капетан и суђе и главари састали се, каде дође књига од преосвећенога.

²⁹ АХ, ПУМА, ф. 64, 28

³⁰ АХ, ПУМА, ф. 70, 159

³¹ М. Црнић Пејовић, исто, 73

³² АХ, ПУМА, књ. 11, 100. Задржана оригинална интерпункција.

³³ М. Црнић – Пејовић, исто, 73

³⁴ АХ, ПУМА, ф. 84, 49

³⁵ АХ, ПУМА, ф. 83, 80

³⁶ Г. Комар, *Савинске чишће новских фамилија*, изд. ман. Савина, Херцег Нови, 2003.

Пружен и факсимил читуље. Садржи податке о калуђерима и свештеницима из трбесињског рода Аврамовића, као и читуљу овога рода која се чува у Архиви манастира Савина.

³⁷ Дејан Медаковић, *Манасишр Савина: велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978, 19, 20

господина. владике Саве. Донијеше је калуђери од Савине, Напали кућу, и на ову краину клетву. Стали –5– дана спенчали – Л.13:–. Николи Вучковићу што понесе књигу оцу игуману на Савину писали му комунита дали му Л. -:10³⁸. Мало касније, 20. фебруара 1747. „Капетан и суђе и главари састали се да виде чему су калуђери донијели књиге безчасне од преосвећеног господина. владике Саве, И пође сердар Кецојевић у манастир да дође отац игуман да се смире а игуман некће доћи, У то је звао пресвијетли. господин. провидур од Новог Лесандро Бон, капетан и суђе, сердара и све главаре, и питао и(х) за књиге владичине, и сердар нареди те се дадоше књиге провидуру, спенчали су Л. 7:13/ сума – Л 1065:14³⁹. Из даљих биљешки, под 25. фебруаром и 8. мартом види се да је провидур Бон успјешно посредовао у измирењу комунитади и манастира. О ставу комунитади дознајемо из претходне биљешке од 22. новембра 1746. године: „Капетан и суђе пошли у Луштицу поклонити се преосвештеном. господину. владици Сави и понијели му дар цукара и сапуна и кафе“⁴⁰.

Коначни став Топле у поводу епископије у приморју изражен је јасно биљешком од 21. јуна 1751, а све то поводом избора и хиротоније Симеона Кончаревића: „Капетан и суђе и главари и старјешине састали се, и одабраше да се постави за архијереја нашега, васећаствје отац господин: протопрезвитер Симеон Кончаревић, а за архимандрита и обштега ексара код владике господин: оца протосинђела Нектарија Љубибратића, и на њихова имена писмо учинише и сви потврдише, Стало се 5 дана, и одиле двије суђе у Рисан с барком. Спенчало се --- Л 46: 15⁴¹. Надаље се казује како се даровало протопрезвитеру Симеону Кончаревићу и протосинђелу Никанору Рајовићу „за пута“ један барио вина који је узет у Тодора Зипанчића што је пренешено на Топлу.

Топљани су активно подржали избор Симеона Кончаревића. Види се то из драгоцјених биљешки почевши од 20. септембра 1751. које говоре о даровима босанском владици Гаврилу Мијаиловићу и херцеговачком владици Аксентију Паликући,⁴² затим из биљешке 1. октобра 1751. о састанку на Топлој како би се проучила књига и копија од патенте преосвећеног господина Симеона Кончаревића новог владике⁴³. Сљедеће године биљежи се плата „Еркулу Миоцићу што је преписао шупљику у либро која је предата пресвјетлом. господину. ђенералу Балби за владика – Л. 6⁴⁴. Коначно, под 7. септембром 1752. помиње се и овај трошак: „Капетан Гаврило узе за један мјек што је справљена ракија Преосвећеном. Господину. Владици Симеону Кончаревићу каде је пошао у Требиње да се посвети...“⁴⁵.

У том преломном времену, Потпланина већ стоји као филијални манастир савински. Но, погледајмо, ко су били свештеници у Мојдежу и Ра-

³⁸ АХ, ТК, књ. 5, 6

³⁹ Исто, 6

⁴⁰ Исто, 6

⁴¹ Исто, 12

⁴² АХ, ТК, књ. 5, 12

⁴³ Исто

⁴⁴ Исто, 13

⁴⁵ Исто, 14

тишевини у то доба када је Топла настојала на обнови правилне приморске епископије.

У вријеме старјешинства оца Арсенија Савинског, и главарства Јова Сабљичића, у Ратишевини је служио поп Филип Сабљичић. Овај свештеник задобио је неке оранице од сердара Николе Дамјанова Кецојевића уговором о поклону учињеном 1. септембра 1730. године⁴⁶. Када је Јела, удовица Мија Мискина из Ратишеvine, чинила тестаменат 26. јула 1742. сачинио га је поп Филип парох у Потпланини⁴⁷.

Бијаху и други Сабљичићи ктитори манастира Потпланина. Калуђер Иларион Сабљичић учинио је 26. септембра 1783. изјаву којом половицу брашног млина у Мојдежу купљеног уговором од 14. јула 1754. од Петра и Митра Краљевића из овога села није прибавио на свој рачун, него на рачун манастира Свете Госпође у Савини, па тиме овлашћује манастир на поменућу половицу млина укњижену на његово име⁴⁸. У другој половици 18. вијека, пред пад Венеције, у доба кнеза Јова Сабљичића 1778. бијаше свештеник у Ратишевини поп Мијо (Мијаил) Сабљичић, а касније, 1786. у доба кнеза Тома Милутиновог Познановића, Симо Сабљичић, који је потекао од старога попа Сима, бијаше тутор Цркве Свете Тројице⁴⁹.

Извјесно је и развидно из судских исправа како су знаменити Сабљичићи кроз вријеме млетачке управе у Драчевици гледали да увећају посјед манастира Потпланина.

Манастир Потпланина лежао је од половице 18. вијека у саставу Ратишеvine. Но, овдје је могуће утврдити и сами час преласка овога мојдешког одломка у оквир Ратишеvine. Ванредни провидур Винченцо Дона одредио је капетана комунитади Јована Аврамовића и сердара Николу Горакућу да одреде којој парохии треба да припадне тринаест фамилија које стоје у Потпланини. Одлука је донешена 1741., Потпланина је припала Ратишевини са образложењем да им је ово село ближе него парохии села Мојдеж⁵⁰.

У првој половини 18. вијека мојдешки парох бијаше поп Јово Милановић који је 1748, или нешто раније, удао кћер за попу Луку (Лучића), али је за ту прилику, за опрему кћери, узајмио новац у калуђера јеромонаха Мојсеја Лучића за којег вјерујем да је стајао у Потпланини. Јеромонах Мојсеј је учинио рецевуду попу Јову који се чини дужним за трошак хаљина његове кћери. „На 1748. мјесеца. јола 7. Чиним ову рецевуду ја исти калођер Мојсеј Лучић колико поарчи за аљине кћери попа Јова Милановића из Мојдежа која се удала за попу Луку. И по великој моби и заклетви истог попа Јова који ми облега пред мојом браћом кнезом Марком и братом Савом на

⁴⁶ АХ, ПУМА, књ. 42, 88

⁴⁷ АХ, ПУМА, књ. 17, 71–72. Опорука је проглашена и одобрена одлуком провидура Пјер Андрије Бемба 12. децембра 1743. године.

⁴⁸ АХ, ПУМА, књ. 15, 205

⁴⁹ АХ, ПУМА, књ. 15, 39

⁵⁰ Максим Злоковић, „Херцеговски Владиславићи“, *Годишњак Поморског музеја у Кошору*, XXI, Котор, 1973, 69. Овдје је аутор сувише слободно оцјенио да су манастир основали „калуђери емигранти“. То није могуће доказати, а стоје индиције о ранијем утемељењу манастира.

говору свадбе код цркве светог Јована да ће ми до године лијепо платит и измирит што гоћ скројим и метнем на његову кћер...“⁵¹

Јеромонах Мојсеј Лучић упутио је тужбу провидуру на двојицу мјештана Мојдежа који су ударили на његову кућу. Ова тужба носи прецизну датацију: „На 1763 по грчки марта 1 у суботу увече на уру ноћи у Мојдежу“. Јеромонах Мојсеј моли провидура Новог да представи његов предмет „Сенату на пресвијетли кансел од десет а писаћу ја и послат Ивана да идемо тамо да се видимо с ким имат будем...“ Међутим, јеромонах Мојсеј се позива на свједоке „...а ево ми коншилука Мијата Думовића и Тодора и Шћепана Митрова и свега села нека кажу како су чули и виђели по њиховој души...“⁵² Двије недјеље касније стигла је наредба провидура Николе Марије Бамба главару Ђуру Брајевећу да предузме кораке.

Сљедеће године, 15. марта јавио се јеромонах Мојсеј новом жалбом на мојдешког пароха попа Јова Милановића због старог дуга. Именовао је тумача Андрију Фонтану за заступника у спору, али је у тужби поменуо и брата, кнеза Марка и младожењу, синовца попа Луку.⁵³ Јеромонах Мојсеј наступио је као свједок на једном уговору из 18. јула 1764. којим је Марко Андрић узео десет цекина, у Јова Стојанова Поробића.⁵⁴

Немамо ниједан разлог да не вјерујемо да је јеромонах Мојсеј припадао светоме братству манастира Потпланина. Његово помињање сопствене куће у селу није нимало необично, јер, видјећемо, и касније, потпланински калуђер Висарион, мјештанин, дарива млин саграђен у сопственој кући манастиру Савини.

Средином вијека, видјеће се из наших исправа, парох ратишевљански бијаше отац Висарион Сабљичић.

Током друге половине 18. вијека у манастиру Рождества пресвете Богородице Потпланина стајали су проигуман Василије (Ђурић) [судски списи, 1761, дуговао Петру Бјеладиновићу – Ђаји]⁵⁵; калуђер Висарион Сабљичић, градитељ [1765. даривао своје непокретности Савини, саградио уљани млин у својој кући у Потпланини прије 1746]⁵⁶; Исаија и Лука Лучићи, калуђери [судски спис, 1777. Андрија Фонтана потраживао дуг од насљедника Исаије, оца Луке]⁵⁷; Мелентије Андрић, калуђер [судски спис, свједочење о упокојењу оца Мелентија 29. децембра 1796].⁵⁸

Марија Црнић – Пејовић у свом раду примјећује да је свето братство потпланинско могло располагати и знатнијим средствима. Показује то и куповина земље у топаљских Мирковића 1763, за стоосамдест и шест златних цекина⁵⁹.

⁵¹ Г. Комар, *Црква Рождество Свѣтоѡа Јована Крсѣишеља на Лоберу – Суѣорина, Херцег Нови*, Херцег Нови, 2002, 28–31;

⁵² Исто,

⁵³ Исто,

⁵⁴ Г. Комар, *Бока Койѡрска. Тирилски сѣоменици...*, 232

⁵⁵ Марија Црнић – Пејовић, исто, 75

⁵⁶ Исто, 75

⁵⁷ Исто, 75

⁵⁸ Исто, 73

⁵⁹ Исто, 76

У другој половини 18. вијека у манастиру Савини начињен је један попис својих баштина који сам објавио на више мјеста⁶⁰. Овдје се наводи слjedeће: Земља орачица и виноград, мјесто речено Жежевац и Меткова главица купљена от калуђера Исаија Витомировића, и од мештра Ивана Кашина Ка(мпа): 6: 3: 163 // Z 17: 7; Земља Бошак мјесто речено Меткова главица више Жежевца бјеше измјерена от Гаврила Станића и Пера Гуморовића паке ивенштена от калуђера – Ка(мпа): 1 // :3

Када је априла 1779. сабор топаљских – драчевићких капетана и главара одлучио о спровођењу једне одлуке млетачких власти, поменут је манастир Потпланина и његов калуђер: „Исти калуђер што је Под Планином ако би дошао да му ко што да што је јаки.“⁶¹

Ноће од соли државе Новске. Вријеме у којем манастир Потпланина дође у домен ратишевљански је друга половина 18. вијека. Нота од соли државе Новске села Ратишевина учињена је на млетачку Нову 1758. годину за кнеза Тома Попова (Сабљичића), сина попа Сима. У манастиру је живјело осам душа. У наредном попису, 1763, уписана је ћелија са шест душа а кнез бијаше Јово Сабљичић. У вријеме кнеза Гаврила Радовића поп Мијаил Сабљичић је учинио 1771. ноту из које се види да је братство бројало три члана, док 1778. свето братство броји исти број чланова. Ноту је учинио исти ратишевљански свештеник. У 1789. години помиње се само калуђер Никанор са двије душе које уписа поп Мијаил Сабљичић. Исто је стање и 1790, да би 1799. била уписана два калуђера и два ђака. Последњу ноту начинили су јеромонах Никодим Лазаревић и „садашњи парок Василије Амрамовић“ (!) из знаменитог свештеничког требесињског рода, а за вријеме кнеза Марка Бачановића⁶²

Ноте од соли државе Новске парохије мојдешке из 1763, на редном мјесту 33. укључују калуђера Моја са двије душе, но ова је особа смјештена на положају у ноти који би могао упућивати на другачије мјесто боравка, ван потпланинског опсега. Свакако, може бити и неки посјед, млин. Наредна нота од 1771. укључује попа Луку (Лучића) који је свједочио за тачности пописа у својству мојдешкога пароха. Извјесно је да је калуђер Моја стајао издвојено од светог братства потпланинског, јер се у Ратишевини, у манастиру исте 1763. године побрајају шесторица чланова братства. Но, видјели смо, на темељу наших ћириличких мојдешких исправа и присуство и других калуђера у Мојдежу на прелому вијека.

Поред рада М. Црнић – Пејовић, о манастиру Потпланина пружио је нешто података отац Христофор Ломбардић, парох топаљски, у *Шемањизму Православне Ејархије Бококојторске, дубровачке и сѣичанске за годину 1883*, упућујући на исправу којом би, наводно, проведитор Карло Пизани 19. октобра 1712. игуману Исаји Витомировићу допустио да ужива добра даривана

⁶⁰ Г. Комар, *Сушћејан, село у Боки Којторској*, Београд 1999, 62

⁶¹ Исти, *Херцег Нови...*, 313. Док. пружен из збирке фотографија исправа Хисторијског архива Дубровника које се чувају у Завичајном музеју Херцег Нови.

⁶² Г. Комар, *Херцеговски ћирилични пописи (1750–1826)*, Херцег Нови, 2011. Ноте од соли државе новске пружене у цјеловитом преводу.

од Калиста Диодата 16. априла 1709⁶³. Овај писац описује рушевине четири ћелије и манастирске пећи⁶⁴.

У освит 19. вијека, у часу првих великих политичких разламања славеносербског тијела све Боке, у пријетњи француске окупације, Ратишевину је обишао Константин Цвјетковић, будући савински постриженик и протосинђел који је велике муке за Православље поднио. Његово свједочење о манастиру Потпланина је јако значајно јер је прецизно, сажето и допуњава архивске вијести. Ово свједочење би се најприје односило на 1807. годину, а то је година трајања ратних сукоба у приморју и година паљења савинских конака. Овако казује бокешки и далматински исповједник, протосинђел Кирил: „Трајући овом рату, ми смо из манастира све драгоцјеније ствари били отнели на једну русијску војену лађу, а тако и многе друге богате фамилије, бојећи се нападенија непријатељског, будући да су Французи многе домове попалили и разграбили, међу којима и један наш мали манастир, филијал овога манастира, гдје су некад епископи сједили, јесу запалили и поробили, гдје после с г. настојатељем пошао сам да он види. Кад смо тамо дошли обилазећи он и прегледајући, видјех ја нека гвожђа на најгорњем прозору, и без да он ме видио, отидем да их скинем, али зидови будући нагорјели, испод нога сруше се и ја с висине падох на неко камење на леви бок...”⁶⁵ Овдје се заправо завршава свједочење оца Кирила о посјети уништеном манастиру, али његове ријечи говоре све. Он свакако описује зграду на спрат. Он каже о филијалном манастиру савинскоме, он каже о епископском сједишту. Ту никакве сумње не може бити.

Манастир је свакако посјећивао бококоторски провикар архимандрит Герасим Зелић, а ево видимо из ове секвенце оца Кирила и настојатељ савински архимандрит Никанор Богетић. Осим тога, архимандрит Никанор је сасвим вјероватно онај калуђер поменут у ноти од соли парохије ратишевљанске. Савински старјешина је касније, видјећемо, донио и одлуку да јеромонаха, савинскога постриженика Никодима, смјести у Ратишевину, у Потпланину. Занимљива су питања која отвара староћирилска савинска исправа о постављењу јеромонаха Никодима из прољећа 1823, коју овдје доносимо у цјелости. Наиме, овај калуђер је живио до 1843, и овдје се упокојио. Из описа манастирских рушевина протосинђела Кирила види се да су овдје, барем на једној згради, били сачувани зидови на спрат. Тешко је повјеровати да манастир и мјештани, да подсјетимо само на старе ктиторе Сабљичиће међу којима је у томе часу било више поморских капетана, нису предузели кораке за обнову здања манастира Потпланина. Само се током 1832. биљеже поморски капетани из Ратишевине: Михаил Сабљица, Илија Сабљица, Марко Сабљица, Стефан Сабљица и Васо Познановић, сви власници бригова, редом како су побројани: Барон Дука, Цар Лазар, Конте Штадион, Сатурно и Солето⁶⁶. Сачуван је у Архиву Котора и попис пореских

⁶³ *Шемайизам Епархије Бококоторске, дубровачке и сичанске за год. 1883*, 33, 34.

⁶⁴ Исто

⁶⁵ *Авиобиографија протојеромонаха Кирила Цвјетковића и његово страдање за православије*, СКА, Београд, 1898, 24 /приредио Димитрије Руvaraц протојереј./

⁶⁶ *Србски Љетопис* настављен Теодором Павловичем, чест четврта, Матица Српска, Будим, 1832 – I Њешто о Србљима на мору.

обвезника Ратишеvine из времена француске окупације 1809. године који укључује следеће особе: Steffano Posnanovich (40 фјорина), Maria Posnanovich (25 ф.), Marco Posnanovich (30 ф.), Giorgio Posnanovich (21 ф.), Luca Posnanovich (21 ф.), Giorgio Posnanovich (30 ф.), Basilio Sumarich (35 ф.), Giovanni Sumarovich (31 ф.), Demetrio Piliurovich (60 ф.), Giorgio Piliurovich (25 ф.), Basilio Sablicich (60 ф.), Paulo Mirca (22 ф.), Gioacchino Zipancich (23 ф.)⁶⁷.

У Ратишевини, крај Цркве Свете Тројице, упокојио се 1843. јеромонах Никодим (Лазаревић) из мокрињског свештеничког рода, који је, кажу, био последњи калуђер у манастиру Рождества Пресвете Богородице у овој селу. Сачуван је његов надгробни крст иза апсиде цркве са натписом⁶⁸ савременом ћирилицом на пољу величине 16 са 16 сантиметара:

ВЈЕЧНО ПРЕБИВАЛИШТЕ
ЈЕР(О)МОНАХА НИКОДИМА
ЛАЗАРЕВИЋА
ПОСТРИЖЕНИКА М. САВИНИ
Р(ОБЕН). УМРО У УРАТИШЕВИНИ (!)
1843 + ИЗ БЛАГОДАРНОСТИ
ПОДИГОШЕ ПОТОМЦИ
ПОП ОБРЕН С БРАТОМ
АНДРИЈОМ И СТЕВОМ
ЈОВАН С БРАТОМ ЈОСИПОМ
И МОЈОМ ЈОСИП С
БРАТАНИЋИМА ПЕКОМ
ЈЕВТОМ И СТЕВОМ
ТОМО С.

У петоме реду натписа, започетом усамљеним словом „Р“ обиљежена је намјера састављача да испише годину рођења јеромонаха Никодима, што је током рада изостало. Исписана је само година упокојења. Споменик је подигла његова мокрињска фамилија на челу са свештеником Обреном. Најодређеније, сажето, о свештеницима из мокрињског рода Лазаревића казују записи у једноме јеванђељу које доноси Веселин Песторић. Мокрињску парохију служио је јереј Андреј од 1831⁶⁹. Јован, од 1850. године. затим, слиједи исцрпнији преглед: „Протојереј Обрен Лазаревић катихета дубровачки био је парох мокринск унук попа Андрије, а син попа Јована. Протојереј Владимир С. Лазаревић парох возућки и хршки пенз (Босна) праунук попа Андрије, унук попа Јована и братанић попа Обрена, Мокрине 25. XII 1975“⁷⁰.

⁶⁷ Попис пореских обвезника из Архива Котора из 1809. године приложио г. Небојша Драшковић

⁶⁸ Г. Комар, *Српска Православна Црква у Херцег Новом*, Херцег Нови – Београд 2006. Помиње се и запис на Псалтиру у Ратишевини из 1804. који казује да је књига припадала јеромонаху Никодиму Лазаревићу – В. Песторић, *Попис књижног фонда православних цркава са подручја општинне Херцег Нови*, Бока 25, Херцег Нови, 2005, 422

⁶⁹ В. Песторић, *Попис...*, 302

⁷⁰ Исто, 302

Из документа, који ћемо овдје наштампати, дознаје се о разлозима преласка оца Никодима Лазаревића који је у нашим историографским чланцима помињан као последњи калуђер у манастиру Рождества Пресвете Богородице (Потпланина) у Ратишевини (уз парохијалну цркву Свете Тројице). Спор и неслагања са мјештанима Мокрина чији је отац Никодим био, те њихова упорност да га одстрани из парохије, бијаху поводом за његово премјештење у Ратишевину на испомоћ ратишевљанском пароху Јевту Сабљичићу у парохијалну цркву Свете Тројице а негдашње манастирско мјесто и метох херцеговачког Косјерева, манастир Рождества Пресвете Богородице (Потпланина), који је био начет у вријеме сукоба са Французима. Вјерујем да коначно затирање манастира долази с временом, никако у једном акту, иначе веома рушилачки настројених Француза.

САВИНА (1823)

Одлука савинског настојатеља архимандрита Никанора Богетића о премјештају оца Никодима из мокринске парохије у Ратишевину као помагача свештенику Јевту Сабљичићу

№. 86. м.с. 10 маја 1823

В(ашега). В(исоко). П(реосвештенства). ц(јелујут). в(аше) . с(вјатоје). руцје,

Приходим. к в(ашем). в(исоком). п(реузвишенству) означ. како сљедује,

Биће више од године данах да ме моли и препоруча о(та)ц Никодим Лазаревић парох от Мокрина да га изкључим от парохије мокринске, и како је дао у ваше руке када сте били овамо ренунцију на карту булату от исте парохије, и ја га нијесам могао изкључити него сам истога примомљао да се не отриче от истије, и комодавао с његовије парохијанима како сам могао. Пак сада ове свијетле седмице дође кнез от Мокринах су шестнаест другијех говорећи да неће оца Никодима за свога пароха нипошто, зашто им не извершује службе и обрјаде церковне, за које сам много труда видио говорећи истоме да се не одриче него да им служи и свијем њима говорећи да га приме и не кћеше, за које сам писао попу Јевту Сабљичићу да им послужи за вријеме крстити дијете и (и)сповјдати болнаго и пречестити по нужди до ваше отлуке в. о. с. в. п. и р. ц.

Н(иканор). с(авински). Никанор Архим(андрит) савински,⁷¹

Из овога савинског документа је развидно да се историјски ход манастира ни у ком случају не завршава са упадом Француза у Горњу Боку, те да је манастир свој живот доконтчао у запуштању прве половине 19. вијека, свакако, у вријеме аустроугарске владавине.

Од отоманске владавине, преко млетачког протектората, Потпланина је узростала, мада је упадљиво даривање њених ктитора и градитеља, ратишевљанских калуђера, манастиру Савина. Као да је продужена интенција

⁷¹Г. Комар, *Бока Кошорска. Ћирилски сјоменици...*, 500

обнављања Светоуспенског манастира Савина из Бечкога рата да се уздржи савинска светиња. Нисмо склони да одбацимо ни могућност да је 17. вијеком заустјела Савина 1690. лежала у посједу Потпланине. Друго значајно сазнање лежи у подацима о другом епископском сједишту у околици града које заиста смјештамо у Ратишевину. Својим обавјештењем свједочи то и протосинђел Кирил (Цвјетковић) који је тако нешто могао чути од архимандрита Никанора (Богетића). Извјесно, манастир се угиње и нестаје са изразито затирачком француском и аустријском управом. Када је ријеч о ишчезавању остатака, рушевина манастирских зграда, вјерујем да је дио материјала употребљен за подизање провизорне црквене куће у порти Цркве Свете Тројице, док је остатак, и главни дио, уграђен у Цркву Свете Тројице код њене обнове.

Историјски ход манастира Потпланина сагледава се у вријеме дјеловања митрополита и епископа од Саватија Љубибратића (Исаје Лакетића), његова намјесника Ђорђа Даниловића, Стефана Љубибратића, Аксентија I (1687–1739), Филотеја Рацановића (1740–1751), Аксентија II Паликућића (1751–1763) и Стефана Милутиновића (1763–1766). Пренијета је тада, од владика фанариота епископска столица у Мостар. Но, новски Срби стајали су у својој политичкој аутономији непрестано тражећи обнављање епархије за Далмацију и Боку. У томе су предњачили. Послије коначног неуспјеха овога тражења, овим дјелом Боке почеће у потпуности управљати свети митрополит Петар I, а касније, у раздобљу које овдје посматрамо, далматински епископи и бококторски викари⁷². У току читавог свог историјски потврђеног трајања манастир Потпланина лежао је углавном у територијалном досегу херцеговачких и приморских владика, а његово свето братство чинили су херцеговачки и бокешки калуђери.

Према Светом и божанственом Општем листу манастира Требињско – савинског⁷³ из 17. и 18. вијека, гледајући податке за манастир Савину из 1757, налази се једна биљешка у склопу читуље јеромонаха и ђакон манастирских. Цјеловити текст гласи: На: 1757: мјесеца, фебруарија: у манастиру Саввини= Извољенијем Пречестњејшаго оца игумена Јосифа. И с совјетом в сјеја братији обитељи сеја благоизволисја обште, јеште живим= суштим, всјем вписати имена своја в књизје сеи, зовомој Обшти лист, во спомиња нија ради својого, и иње и в будуштија роди игумени, здје,

Јеромонаси Игумена, Јосифа. Нектарија: Илариона: Атанасија: Софронија: Симеона: Исају: Данила: Теодосија: Инокентија: Серафима Висариона Антонија Никанора. Дионисија

Лик ђакон Јованна: Стефана: Герасима. Симеона.

Матеја Луку Јакова Васлија, Макрину, Петра Вуколаја Марту

[Љето Господње 1720. годишча Вједомо буди каде приидеоце Серафим в братством

1738 Ратишевина: Сабљичић⁷⁴]

⁷² Г. Комар, *Српска православна црква у Херцег Новом*, Херцег Нови – Београд, 2006.

⁷³ Из рукописне библиотеке манастира Савина. Транскрипт савременом ћирилицом читаваго рукописа приредио Горан Комар. Књига се тренутно чува у манастиру Тврдош.

⁷⁴ На лијевој маргини странице

Манастир Косјерево заступљен је јеромонасима: Никанор. Антоније, Евгеније. Теофан. Никодим. Василије. Максим. Јоаникије.

У крупноме одјељку Обштега листа стоји Драчевица са њеним селима, а започиње селом Ратишевина у којем су уписана имена приложника Требињско – савинског манастира: Нинка. Стефана. Луку. Ангелију. Ивану. Михаила. Марту. Петка. Монахију Марту. Јована Јеремију Стану Стоју.

MONASTERY OF THE NATIVITY OF THE BLESSED VIRGIN MARY (POTPLANINA) IN RATIŠEVINA NEAR HERCEG-NOVI

by

Goran Ž. Komar

Summary

The Monastery of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in the village Ratiševina near Herceg-Novı was located within the hamlet Potplanina after which it bore the common and most frequently used name. The presence of the brethren is testified in the oldest preserved Venetian land-register of Herceg-Novı, completed in 1690, which includes the fathers-monks as the owners of property in the neighbouring village Mojdež, but also the property in Sutorina and Meljine. Later, during the 18th century, the documentation of the Venetian Archives in Herceg-Novı mentions an entire series of monastery head-abbots and monks in Potplanina, starting from the father Isaija (Vitomirović) in the first quarter of the 18th century, to the father Nikodim (Lazarević) in the first half of the 19th century. In case of the Archimandrite of Savina, very reverend father Arsenije Milutinović, there is a certain overlapping in heading both monasteries in Herceg-Novı. As it can be seen from the census (*Note od Soli*) of the village Ratiševina, the monastery brethren remained there through the entire time of the Venetian rule. Certainly, one should take into account very serious indications about Potplanina as a seat of the second Serbian bishop in Novı at the end of the 17th century.

Key words: monastery, Potplanina, Ratiševina, brethren, bishop.

Урош Ташић

ПОКУШАЈ УСПОСТАВЉАЊА ТРГОВИНСКИХ И ПРИВРЕДНИХ ВЕЗА ИЗМЕЂУ ФРАНЦУСКЕ И СРБИЈЕ (1858–1868)

САЖЕТАК: Још у лето 1856. француски капетан Мањан је, пловећи Дунавом и Савом, испитивао услове пловидбе и могућност успостављања трговинских веза између Француске и северних покрајина Отоманског царства. Капетан Мањан је у априлу 1859. изнео кнезу Михаилу план о успостављању везе између Србије и Француске и сталне паробродске службе помоћу француских бродова на Дунаву и Сави, дуж турске и српске обале. Француски пословни кругови почели су да се интересују за улагања у рударство Србије тек када се на спољнополитичком плану Кнежевина окренула Француској. Поред тога што је, после Париског мира, продирању Француског капитала ка овом делу Европе поговарала општа политичка ситуација, државна иницијатива у рударству доживела је неуспех. Захваљујући новој политичкој оријентацији према Француској, највише изгледа да добије Мајданпек имао је француски капитал.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Француска, Србија, Мајданпек, Добра, Француско-српско друштво, капетан Мањан, Клод Бујон, Коста Цукић, Илија Гарашанин.

ИДЕЈА КАПЕТАНА МАЊАНА О УСПОСТАВЉАЊУ ПЛОВИДБЕНЕ ЛИНИЈЕ НА ДУНАВУ И САВИ

Непосредно по повратку Обреновића у Србију, 1859, испољили су се јасни знаци нетрпеливости кнеза Милоша према Аустрији. Држање ове силе за време и после одржавања Светоандрејске скупштине као и претња да окупацијом Београда поново успостави свој утицај у Кнежевини Србији, изазвали су отпор нове српске владе.¹ Барон Прокеш, аустријски амбасадор у Цариграду, предложио је у јуну својој влади затварање границе према Србији као једино средство притиска на њу.² Ова мера представљала је велику опасност јер је могла да изазове тежак поремећај у погледу животних услова становништва Кнежевине. Трговина, од које је зависила српска при-

¹ Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд 1963, 36–37.

² Прокеш Буолу, Цариград 3. јуна 1859, N° 42. HHS Konst. Rapports.

вреда, обављана је већим делом преко јужних покрајина Аустрије. Затварање граница било је најјаче средство притиска на Србију и обезбеђивало је Аустрији предност над осталим силама заинтересованим за привредне активности и улагања у тој земљи. Иако није имала покровитељство над њом и право да се меша у њене унутрашње односе, Аустрија је Србију, као и остале подунавске покрајине, држала у зависности готово у истој мери као и сопствене области – у потпуности је контролисала њихову унутрашњу и спољну трговину. Ово тржиште је обухватало око десет милиона становника. Она је успешно користила непостојање прописа којима се уређују трговински односи у провинцијама. Трговина између Србије и Аустрије, и Србије и турских провинција Босне, Бугарске и кнежевина Влашке и Молдавије обављала се воденим путевима, рекама Савом и Дунавом. Пловидба на два рекама била је у рукама Аустрије, тако да је и мањи део српске трговине, онај који није био везан за аустријско тржиште, зависио од *Аустријског друштва за пловидбу Дунавом* (*La Compagnie autrichienne de navigation du Danube*). Аустрија је својим прописима држала под контролом пословање српских привредника, а мере које је примењивала против привредника који се нису придржавали прописаних норми могле су да допринесу њиховој пропасти. Париским уговором од 1856. године проглашено је начело слободне пловидбе Дунавом. Наполеон III је слављен као ослободилац, али је контрола пловидбе и привредног живота у подунавским покрајинама Отоманског царства и даље остала у рукама Аустрије.³

После успостављања Другог царства у Француској. 2. децембра 1852, изградња железница била је у пуном жеку. Радови на гвозденом путу који је повезивао престоницу с Марсејом извођени су с највећом журбом. Спајање Авињона и Валенса (Valence) остварено је 1853; железничком пругом којом су повезани Лион и Валенс први пут је прошао воз 1855. Међутим, пловидба рекама Роном и Соном због тога је претрпела озбиљне последице. Напредна пловидбена друштва су затечена с великим бројем пароброда на располагању. Веровало се да је решење нађено када је 1853. избио Кримски рат. Тада је у речној пловидби града Лиона (*la batellerie lyonnaise*) настао смели план да бродови који су завршили своју пловидбу на Рони и Сени буду послати на Црно или Азовско море, или да плове руским рекама или рекама Влашке и Молдавије. Они ће обављати превоз трупa, у њима ће бити пружана заштита болеснима, биће чак саграђени мостови састављени од бродова. Претпоставља се да је идеја о таквој употреби бродова потекла од капетана Мањана (*Michel-André-François-Honorin Magnan*) који се није бојао изазова пошто је учествовао у поморским експедицијама у Јужној Америци. Постављало се питање како да мали бродови, намењени вршењу мање захтевног речног саобраћаја доплаве до Црног мора. Донесена је одлука да се за пробу пошаље један брод ка Босфору. Командовање је оправдано поверено капетану Мањану, који би овим доказао своје тврдње.

Посада од 22 члана предузела је путовање од више од 2.000 km морем, речним бродом *Le Cygne* носивости 116 тона, дужине 57 m, газом од 240 cm и јачином мотора од 50 KS. Подухват је изгледао непромишљен. Полазећи

³ Г. Јакшић, Војислав Вучковић, *н. д.*, 38.

из Лиона *Le Cygne* је запловио Роном до Марсеја а затим је наставио пловидбу 15. августа 1855. Крхки брод је редом пристајао у Ђенови, Ливорну, Ћивита Векији, Месини, а затим је његов дуг пут ишао преко Галипоља, Крфа, Парге, Закинтоса, Хидре, Пиреја, Еубеје, Волоса, Дарданела и на крају Цариграда у који је приспео 19. септембра 1855. Брод је одмах стављен у употребу. На палуби је имао 150 руских заробљеника када га је 8. октобра напао и потопио аустријски брод *L'Impératrice* чиме је окончан опсежни план речне пловидбе града Лиона којим би била извршена „сјајна ликвидација“ вишка расположивих и употребљивих пароброда. Разматрани су и други планови: употребе бродова на Дунаву, али влада и банкари којима се речна пловидба обратила нису били заинтересовани. Разматрана је и употреба бродова на Дњепру, у Турској, на језеру Ван, затим у Шпанији, на Ебру. На крају је у Француској потврђен пораз речне пловидбе у борби с железницом. Тек крајем века схваћено је до које мере две врсте превоза могу да помогну једна другој. Речна пловидба града Лиона неће поново доживети велики напредак који је достигла средином XIX века.⁴

Капетан Мањан, француски бродовласник и представник друштва *Маџис, Мањан, Паро и Ко. (Mathiss, Magnan, Parot et Cie)*, је у лето 1856, пловећи Дунавом и Савом, испитивао услове за пловидбу и могућност успостављања трговинских веза између Француске и северних турских покрајина. На Мањана је највећи утисак оставила Ђердапска клисура коју су Румуни (становници Влашке и Молдавије), због њеног импозантног изгледа, назвали Гвоздена врата (рум. *Porțile de Fier*, фр. *Portes de Fer*). Капетан је Гвоздена врата описао као висораван са оштрим стенама које су, када је низак водостај Дунава, делом прекривене водом, а потпуно прекривене њом када је водостај реке висок. Висораван кроз коју река тече, између влашке и српске обале, има узак пролаз чија дубина је три стопе када је водостај најнижи и осам, девет или десет стопа када је водостај реке највиши. Пролаз је широк око двадесет метара и чини трећину ширине реке, почевши од влашке обале, док је дужина пролаза око хиљаду метара. Пловидба кроз овај пролаз је врло тешка и опасна за време ниског водостаја због подводних стена, снажних струјања и вирова који узрокују препреке на које река наилази. Река која тече од запада ка истоку, на миљу изнад Гвоздених врата, нагло мења свој правац ка југу, тако да река снажно тече према влашкој обали, скоро испод Гвоздених врата, док је најмирнија поред српске обале где се готово не осећа њено струјање. Грађевински радови, да би се пловидба учинила сигурном у том пролазу, обавили би се брже и са више изгледа на успех и мање средстава, на српској обали где се још увек могу видети остаци старог пловног канала из римског периода. Канал са уставама на месту старог канала могао би да буде саграђен за мање од годину дана и био би довољан да осигура пловидбу на том делу реке, до Гребена, следећег опасног пролаза. Никако не би било упутно да Аустријанцима буде поверено извођење тих радова и право на наплату царине јер би они на тај начин управљали

⁴ Félix Rivet, „Le conflit entre la batellerie et le chemin de fer à Lyon au début du XIX siècle“, *Revue de géographie jointe au Bulletin de la Société de géographie de Lyon et de la région lyonnaise*, vol 24, Vol. N° 2, Lyon 1949, 97–107.

пловидбом на горњем току Дунава. Капетан Мањан је сматрао да би Гвоздена врата требало да остану у поседу Србије, под заштитом сила потписница Париског уговора, а не прибрежних сила (подунавских држава) на које ће Аустрија увек имати велики утицај. Српско село Царевац (у близини Великог Градишта) ће постати велико стовариште одакле ће се даље транспортовати страна роба. Од Гвоздених врата до катаракти Гребен, пловидба захтева повећану опрезност капетана брода због наглих завоја реке која тече између планина. Да би пловидба постала активна неопходно је да се донесу прописи о пловидби како би се избегле несреће које могу да изазову скоро неизбежни судари бродова који плове узводно и низводно. Мањан је пловећи Дунавом уз српску обалу, кроз Гвоздена врата, закључио да су водене струје много слабије него у Влашкој, чак да их уопште нема. Од Гвоздених врата до рта Гребен, Дунав понире кроз долину коју обликују планине са стрмим странама. Спрудови се на српској обали поново појављују код Милановца, а затим на три километра узводно почиње опасан пролаз Гребен који је много дужи од пролаза Гвоздена врата. Пролаз је дуг око три километра; плован је на удаљености од десет метара од српске обале. За тај пролаз Аустријанци су увели посебно правило којим је онемогућено да се два брода, један који плови узводно а други низводно, у исто време нађу на местима која становници ових крајева називају брзацима. После овог опасног пролаза кроз који би, по мишљењу француског капетана, пловидбу могло да олакша прокопавање канала са уставама на мађарској обали, она постаје једноставна за бродове чији је газ највише 1,5 m и за њих до Београда нема више никакве опасности. Угаљ за пароброде могао би се набавити у Базијашу на угарској обали. Тај угаљ који је стизао у Базијаш железницом⁵ производило је француско друштво са седиштем у Бечу. Када је Мањанов пароброд *Лионе* (*Lyonnais*) запловио Дунавом, становништво ових области је први пут видело лађу на којој нису биле истакнуте националне боје Аустрије. Француска застава је дочекана са одушевљењем на обалама Дунава. Становништво је појаву француског брода тумачило као јемство да је на овој реци заиста успостављена слободна пловидба. Резултати испитивања до којих је дошао капетан Мањан превазишли су сва његова очекивања. Мањан је одлучио да време које ће провести у Србији искористи у проучавању. Он је ступио у везу са најпознатијим српским трговцима и пажљиво пратио њихов рад, распитивао се о њиховим приходима не занемарујући ниједну појединост која се тицала увоза или извоза. Из свега што је сазнао, капетан је извео закључак да Србија обилује природним богатствима. Међутим, да би из богатстава извукли корист, требало их је, у неку руку, открити српским трговцима који на то нису обраћали пажњу. Осим тога, требало је научити српске трговце основама трговачке теорије и праксе о којима нису имали никаква знања. С много стрпљења, вештине и

⁵ Прва железничка пруга у Војводини, односно у некадашњој Угарској, била је у југоисточном Банату и ишла је од насеља Лисава (данас у Румунији) преко Јашија и Јасенова до Базијаша, у дужини од 63 км. Овом великом подухвату се првенствено приступило због потребе да државна добра и рудници угља добију везу с Дунавом. Пруга се најпре користила за допремање руде и угља до Дунава. Њена изградња започета је 1847, а пуштена је у саобраћај 20. августа 1854. године.

разума, Мањан је на крају задобио поверење неколицине трговаца којима је изнео своје идеје у вези са развојем трговине у Србији, њене садашњости и будућности. Неуморног духа, капетан је одговарао на сва питања, пружао обавештења, прихватао примедбе и на крају успео да допринесе правој револуцији у начину размишљања код српских трговаца. Требало је да они поверују у могућност да трговина у Београду, коју је до тада гушила Аустрија, може да буде ослобођена њеног утицаја, као и да не попуштају свим њеним захтевима у страху да они не постану још већи. Такође, капетан је саветовао трговцима да се баве само делатностима које су у складу са тренутним потребама и да се не упуштају у подухвате који захтевају време и тачност у извршењу. Користећи се добрим пријемом на који је наишао код уредника *Србских новина*, капетан му је предао читав низ чланака о трговини који су почели да излазе у првом српском службеном гласилу.

Пошто је проценио да је дошао погодан тренутак, капетан Мањан је упутио предлог српској влади: да се успоставе две паробродске линије, једна на Дунаву, друга на Сави, а да Београд буде центар паробродске службе. Пловидбену линију на Дунаву ће одржавати три пароброда. Редовни поласци бродова на Дунаву ће бити усклађени са поласцима бродова на Сави, тако да роба и путници с Дунава који желе да наставе пловидбу Савом могу одмах да се укрцају у Београду. Пловидбене линије на Сави и Дунаву повезиваће све важне тачке у Кнежевини, царинска служба ће се обављати на српским обалама а владини службеници ће плаћати половину цене превоза. Цене превоза за путнике и робу ће одобравати влада. Српска влада ће у случају рата моћи да добије на коришћење бродове који ће јој бити уступљени по „пријатељској цени“. Такође, српска влада ће моћи да, уз плаћање трошкова одржавања, користи сваки брод за обуку посаде у управљању машинама и у пловидби. Бродови ће вршити поштанску службу на обема обалама Дунава и Саве. Српска влада ће увек имати права да одложи полазак пароброда за највише шест часова као и да, по свом нахођењу, полазак пароброда одреди раније. У случају да буде неопходна радионица за изградњу бродова и машина она ће бити подигнута у Београду или у његовој околини. Влада ће моћи да запосли у радионици одређени број младих људи да се обучавају у овој делатности. С обзиром на претходна улагања која је компанија била приморана да поднесе да би помогла независан трговачки развита Кнежевине, капетан Мањан је од српске владе захтевао следеће: 1) да бесплатно уступи земљиште потребно за изградњу радионице у околини Београда, за изградњу пристаништа, магацина за складиштење робе и пословних просторија друштва; 2) да се обавезе да ће у периоду од најмање десет година сваке године улагати триста хиљада франака. Ову суму влада ће уплаћивати друштву на рате, свака три месеца. *Друштво Мајнис, Мањан, Паро и Ко.* ће се заложити да на време испуни своје обавезе: најмање пет бродова ће бити ангажовано за пловидбу, а и да повећа њихов број ако процени да је то потребно у мери у којој то захтевају потребе Кнежевине, не тражећи притом од владе да она увећа своју новчану потпору. Предлог капетана Мањана српској влади односио се на успостављање паробродске линије на рекама Сави и Дунаву која би била повезана са пловидбеном линијом која је постојала између Марсеја и Галаца. На тај начин Београд би био

доведен у непосредну везу с Медитераном и Француском. Слободан избор тржишта довео би не само до бржег развитка привреде, већ и до слабљења политичког утицаја Аустрије.⁶

Јован Мариновић, министар финансија, у чију је надлежност спадао овај посао, обавио је неколико састанака са француским капетаном коме је обећао своју подршку пред кнезом. Мариновић се у читавој ствари озбиљно заузео и у три наврата поднео Савету на разматрање капетанов предлог. Упркос Мариновићевим настојањима предлог је одбачен после озбиљне расправе. Мариновић је био упоран па га је кнез ућуткао рекавши: „да у Србији никада ништа не даје Французима.“⁷

Утицај који је Теја Радосављевић, аустријски конзул, вршио на кнеза Александра и поступци представника Стевана Марковића сведочили су о томе колику је важност влада у Бечу придавала овом питању. Стварни интерес Аустрије био је у томе да сачува само за себе огромно тржиште, које се бојала да ће изгубити.

Бернар Дезесар (Bernard des Essards), француски конзул у Београду, је сматрао да ће слободна пловидба Дунавом, пре него што заживи, пружити прилику за дуге преговоре и можда бити клица нових сукоба у Европи. Ако је Аустрија имала интерес да по овом питању очува свој тадашњи положај, Француска није имала ништа мањи интерес да јој то оспорава. Француска ужива наклоност становништва у Подунављу која ће постати утолико израженија што аустријски јарам буде био тежи. Оснивање паробродске службе, чији ће центар бити у Београду, омогућиће успостављање непосредне везе између крајева на доњем Дунаву, Бугарске, Србије и Босне и Марсеја. У случају да горњи Дунав постане слободан, успоставиће се важна трговачка линија која би, путем канала, била везана за Стразбур и оживела трговину тог града, створивши од њега центар за трговину производима с Леванта. На тај начин ће бити створено велико тржиште за извоз француских свилених, памучних и вунених производа који ће у погледу цена и квалитета однети превагу над аустријским производима. Међутим, требало је имати у виду да ће, ако се планови *Друштва Мајлис*, *Мањан* и *Паро* остваре, Београд постати стовариште француске робе, а да ће одмах, на највећем степену, бити установљена противзаконита трговина чији ће производи стизати до срца Турског царства. Према најумеренијим проценама износ од око четрдесет милиона франака, који доноси трговина, ће се за мање од десет година увећати три пута. Конзул Дезесар је био уверен да Београд може да постане *Марсеј на Дунаву* и због тога би било потребно одмах поставити основе за продор француског утицаја. Француска сама може да уђе у борбу с Аустријом, у Кнежевини се жели њена помоћ и тражи њена подршка. Ако царска влада буде пружала подршку компанији која је желела да започне посао, конзул је сматрао да би, упркос сплеткама Аустрије и њеним претњама, Француска овладала трговином у подунавским земљама. Држање капетана Мањана током шест месеци боравка у Србији донело му је поштовање

⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 38; МАЕ 9, N° 6, Дезесар Валевском, Београд 20. јануара 1857.

⁷ МАЕ 9, N° 6, Дезесар Валевском, Београд 20. јануара 1857.

најугледнијих личности Кнежевине. Упркос замкама које су му више пута постављане, опоменама које су му упућене и изазовима којима је био изложен, капетан је остао по страни од страначких борби, пажљиво избегавајући све што је могло изазвати осетљивост Аустрије и одбијајући да се упусти у било какву политичку расправу. Бавио се искључиво интересима друштва чији је био представник.⁸

Константин Николајевић, министар унутрашњих дела, који изгледа да није желео да допусти странцима пословање у Србији и који је непрекидно говорио о Србима и њиховом достојанству, надао се да ће на тај начин прикрити свој страх од Аустрије. Француски капетан је изменио своје планове. Он је размишљао да оснује српско друштво које ће, уз подршку владе, задржати за себе право да преговара са страним друштвом под претходно утврђеним условима. Мањану су овом приликом обећали подршку Илија Гарашанин и Јован Мариновић, а настојао је да добије помоћ још неких утицајних личности. Упознат са појединостима разговора, Константин Николајевић је такође рекао Мањану да ће подржати овај план. Помињао је велики новчани износ (100.000 франака) који ће влада одобрити српском друштву и на тај начин ублажити лош утисак који су у почетку оставили њене речи и њени поступци. Гарашанин и Мариновић покушали су да придобију и Мишу Анастасијевића, највећег српског трговца сољу и Мариновићевог таста. Анастасијевић, који је одраније размишљао о куповини пароброда које би користио за своје трговачке послове, са великим интересовањем прихватио је њихову понуду. Он је имао неколико састанака са Мањаном, а на последњем (12. јануара 1857), чинило се да ће посао бити сигурно закључен. Француски капетан је депешом коју је послао у Париз позвао Матиса (Mathiss), једног од својих ортака, да одмах дође у Београд.

Сматрало се да је успех осигуран. Миша Анастасијевић је прибавио средства која је требало удружити са онима које су обећали банкар Јован Кумануди и друге личности. На послетку, влада је била спремна да донесе одлуку која је била у складу са интересима Кнежевине. Матис је дошао у Београд пет дана после последњег састанка који су одржали Мањан и Анастасијевић. За то време дошло је, по речима француског конзула Дезесара, до потпуног преокрета у мишљењу српских државника и капетан Мањан је још једном постао сведок рушења грађевине, чије је стварање он толико пута започињао.⁹

Наведени догађаји нису могли имати теже последице. Људи који су највише охрабривали капетана Мањана, они који су га најупорније уверавали у своју помоћ, нису се, у страху од аустријског конзула, више усудили да одржавају везе са њим.

⁸ Исто

⁹ Исто.

ФРАНЦУСКИ КАПИТАЛ У РУДАРСТВУ СРБИЈЕ. ЗАКУП РУДНИКА УГЉА У ДОБРИ И ПРЕУЗИМАЊЕ МАЈДАНПЕКА

Француски пословни кругови почели су да се интересују за улагања у рударство Србије тек када се на спољнополитичком плану Кнежевина окренула Француској. Поред тога што је, после Париског мира, продирању француског капитала ка овом делу Европе поговарала општа политичка ситуација, државна иницијатива у рударству доживела је неуспех. Како су према оценама, предвиђањима и закључцима српске владе домаће снаге биле преслабе да тај проблем саме реше, прихваћена је идеја да се његово решавање уступи страном капиталу. Интересовање странаца за рудно благо у Србији знатно је порасло када је стављено у изглед искоришћавање налазишта у Мајданпеку.¹⁰

Захваљујући новој политичкој оријентацији Србије према Француској, највише изгледа да добије Мајданпек имао је француски капитал. Французи су се ангажовали на неколико поља: добијању Мајданпека, успостављању паробродске службе и трговине Дунавом и Савом и закупу рудника угља у Добри. За прилике у Србији то је имало вишеструког значаја због могућности да се Кнежевина истовремено ослободи и аустријског монопола у пловидби на Дунаву и руског закупа рудника угља у Добри. Капетан Мањан је искористио боравак кнеза Михаила у Паризу 1859. и двапут се састао са њим. Мањан је најавио кнезу свој скори долазак из Марсеја у области доњег Дунава. Његово паробродско друштво тада је располагало са двадесет бродова чији је број убрзо требало да се увећа на тридесет. Капетан је изложио кнезу Михаилу стари план о успостављању везе између Србије и Француске и сталне паробродске службе француским бродовима на Дунаву и Сави, дуж турске и српске обале. Мањан је тражио да друштво добије дозволу за рад и земљиште на којем ће бити подигнута радионица за израду и оправку бродских машина и сматрао је да би било најпогодније да се она сагради у околини Кладова. Кнез Михаило је рекао Мањану да се у циљу закључења коначног споразума непосредно обрати кнезу Милошу. Такође, француски капетан је наговестио могућност да би радионица могла да лије онолико топова и ђулади колико би било потребно српској војсци.¹¹ Преговори око пловидбе вођени су заједно с преговорима око уступања Мајданпека и трајали су неколико месеци.¹²

Вест о Мањановом скором доласку и о могућности да Кнежевина његовим посредовањем набави оружје из Француске обрадовала је кнеза Милоша. Он је најавио капетанов долазак са дванаест бродова који ће бити опскрбљени свим оним што је потребно Србији. Товар ће бити искрцан у

¹⁰ Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 55–56.

¹¹ Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз 17/29. априла – 23. априла/5. маја 1859. *Политика*, Београд 4. март 1927, Мита Димитријевић, „Кнез Михаило код цара Наполеона у Паризу“. У чланку Мите Димитријевића помиње се фабрика за израду и оправку бродских машина која би такође могла да лије оружје и муницију за српску војску. Међутим у француским и српским документима и у уговорима нигде се не помиње фабрика (на фр. l'usine) већ радионица (l'atelier).

¹² Д. Милић, *н. д.*, 56.

Радужевцу код Неготина да се не би привукла пажња Аустрије. Кнез је рекао конзулу Дезесару да једна моћна компанија шаље Србији потребан материјал. Француски конзул је стекао уверење да је кнез Милош добио саопштење чији му садржај допушта да рачуна на моралну и материјалну подршку царске владе у спровођењу његових планова.¹³

Када је Мањан стигао у Србију крајем августа 1859, био му је приређен срдчан пријем. Уважавајући предлог Министарства финансија, кнез Милош је 31. августа у сагласности са Саветом одобрио заједнички нацрт уговора „између Кн. Срб. владе и Андрес Франца Михаила Хондрија Мањана, Алфонза Конта, Буилона и Компаније, по коме се овима имао уступити Мајданпек под аренду на 30 година“.¹⁴ У Крагујевцу, кнез је лично са Мањаном одредио услове под којима ће радити паробродска служба на српским обалама. Српска влада и *Друштво Мањан, Бујон и Алфонс Конти* (*Magnan, Bouillon, Alphonse Conte & Co.*; у даљем тексту: француско друштво) из Марсеја потписали су 5/17. септембра 1859. два уговора: уговор о пловидби на Дунаву и Сави и уговор о Мајданпеку.¹⁵

У погледу пловидбе, француско друштво је овлашћено да успостави паробродску службу која ће почев од Галаца повезивати све луке на путу са српским лукама и лукама на Сави до Градишке (Босна), тако да буду олакшане трговачке везе између тих лука и града Марсеја. Саобраћај ће се обављати са шест пароброда а у случају да то буде потребно може се укључити много већи број пловила (члан 1). Бродови ће пловити под француском заставом (члан 2). Радионица за израду и оправку бродских машина биће подигнута у Београду (члан 3). Са ценама превоза путника и робе ће бити упозната српска влада (члан 4).

Српска влада задржала је за себе право: 1) да о свом трошку постави на сваком броду по једног чиновника задуженог да врши поштанску и царинску службу и да бесплатно шаље телеграме; 2) да дуж српске обале бесплатно превози војнике и ратни материјал, али тако да никада за то не користи све бродове и да на тај начин поремети рад француског друштва; 3) да се за време рата на посебан начин користи бродовима уз надокнаду о којој ће бити расправљано по закону; 4) да купује сав материјал компаније по цени која ће бити утврђена уз обострану сагласност на основу његове вредности (члан 5).

Са своје стране, српска влада је пристала да уступи *Друштву Мањан, Бујон, Алфонс Конти и Ко.*: 1) рудник угља по њиховом избору (француски представници изабрали су рудник у Добри) уз обавезу да исто плаћа права на експлоатацију према важећим прописима у Србији; 2) земљиште које припада српској влади на којем ће француско друштво током свог боравка у Србији, саградити радње, складишта, железничку пругу, пристаништа, градилишта и радионице; 3) поред тога, српска влада јемчи Г. Г. Мањану, Бујону, Конту и Ко. или Друштву које они оснују (*ou à la Compagnie organisé*

¹³ МАЕ 9, No 51, Дезесар Валевском, Београд 14. маја 1859.

¹⁴ Архив Србије, ПО 125, 151.

¹⁵ *Србске новине*, 1860, бр. 95, 380; МАЕ 9, де Вала Валевском, Београд 21. септембра 1859; Архив Србије, Совјет 1859, 377; МИД-И, 1866, VIII, 8. У *Српским новинама* наводе се три уговора: о пловидби, Мајданпеку и Добри.

раг eux), у периоду од пет година, годишњи интерес од 5% на уложену суму од два милиона франака. У ту сврху француско друштво ће бити обавезно да сваке године поднесе српској влади тачан и детаљан списак свих операција које се тичу њене службе (члан 6).

Уговор важи тридесет година без прекида, а ступа на снагу на дан потписивања и траје до истог дана 1889. године (члан 7).

У случају да силе потписнице Париског уговора од почетка стану на пут извршењу овог уговора, он ће бити укинут у целини без надокнаде; он ће такође бити укинут без надокнаде и у целини ако због непредвиђених околности или због више силе Г. Г. Мањан, Бујон, Конт и Ко. не буде једним делом или у целости започела своју службу у току 1860.

Сви спорови који би могли да буду покренути по питању извршења уговора биће решени на арбитражном суду састављеном од тројице судија који ће бити једногласно изабрани (члан 9).

Уговор је сачињен у два оверена примерка, на француском и српском језику, да би његове одредбе биле доследно спроведене у дело (члан 10).

У име српске владе уговор су у одсуству министра финансија потписали његов секретар Јован Гавриловић и шеф индустријског одсека Владимир Јовановић, а у име француског друштва Бујон, Алфонс Конт и Мањан.

У име српске владе министар финансија потписао је уговор са француским друштвом према коме се Мајданпек и Рудна Глава са свим рудама гвожђа, бакра и осталим рудама и коповима, топионицама, фабричким постројењима и зградама, шумама, рекама, ливадама, њивама и баштама као и материјалом који се тамо буде налазио уступа на тридесетогодишњу експлоатацију. Српска влада задржала је цркву и школу с квартиром за свештеника и учитеља, зграду поште и кућу у којој ће бити смештена канцеларија и стан владиног представника (члан 1).

Француском друштву били су према инвентару и процени уступљени сва права и дужности закупца Мајданпека и Рудне Главе са њиховим припадностима. Француско друштво је на себе примило обавезу да ће све процењене и непроцењене предмете одржавати у добром стању и о свом трошку за све време своје делатности, укључујући и оправку путева (члан 2).

Уговором је предвиђено коришћење природних богатстава Мајданпека. Привреда ће се развијати кроз експлоатацију минерала, металургијску, индустријску, трговачку и пољопривредну делатност.

Уговорне стране преузеле су обавезу оснивања специјалног друштва које ће финансирати наведене подухвате. Закупци су били обавезни да у интересу бољег рада у руднику промене начин експлоатације. Уговором су предвиђени начин коришћења зграда, њихово издавање под закуп, организација и рад житеља Мајданпека. Предвиђени су услови под којима ће закупци моћи да врше набавку материјала и свега осталог што је потребно за производњу.

Уговор је склопљен на тридесет година, а обе стране биле су обавезне да на три године пре истека уговора обавесте једна другу да ли желе да продуже његову важност (члан 7).

Француско друштво било је обавезно да у року од пет година о свом трошку сачини процену целокупног стања у Мајданпеку, да издели шуму

на шездесет парцела ради рационалније употребе 1–2 парцеле годишње (члан 9).

Обавезе француског друштва према Србији сводиле су се на дажбине од 10% годишње од чистог прихода (члан 10).

Све што буде саграђено у Мајданпеку прећи ће по одласку француског друштва из Србије у власништво државе, уз накнаду, у случају да процењена вредност буде већа од затеченог стања приликом пријема (члан 11).

Уговором је предвиђено да и грађанима Србије, на њихов захтев, буде омогућено да буду акционари друштва (члан 16).

Почетак радова био је предвиђен за 1860. годину, у противном закупи су без икакве накнаде губили право даљег закупа.¹⁶

Како се наводи у француском званичном листу *Le Moniteur*, управитељ друштва, чије се седиште (писарница) налазило у Паризу на Булевару Италијана бр. 17 (17, Boulevard des Italiens), био је Клод Бујон (Claude Bouillon).¹⁷

У складу с уговором, обавеза Клода Бујона била је да за рад у Мајданпеку и успостављање паробродске службе на Сави и Дунаву обезбеди потребан капитал којим француско друштво није располагало у тренутку када је закључен уговор са српском владом. Бујон је обезбедио средства склопивши уговор са *Ронским друштвом за пловидбу* (*La Compagnie de navigation du Rhône*, пуно име *La Compagnie Générale de la navigation du Rhône*) из Лиона. У пратњи бившег председника општине у Лиону и тадашњег председника овог друштва Клемона Репа¹⁸ (Clément Reyte) и једног инжењера, Бујон је дошао у Србију и 11. децембра 1859. закључио са српском владом посебне уговоре о пловидби и закупу рудника у Добри.¹⁹

У погледу Мајданпека, осмим чланом уговора између српске владе и француског друштва, било је предвиђено да Клод Бујон изврши попис и пријем до 23. априла 1860. године. Исте године требало је да отпочне, у складу са првим чланом уговора о пловидби, рад паробродске службе са шест пловила на линији од Градишке на Сави до Галаца на Дунаву.

ФРАНЦУСКО-СРПСКО ДРУШТВО. СПОРОСТИ И НЕУСПЕСИ.

Бујон није испунио обећање. Није дошао у Србију у договорено време и наставио посао око преузимања рудника, већ је 5. августа 1860. године јавио из Париза да је раскинуо уговор са *Ронским друштвом за пловидбу* и

¹⁶ Архив Србије, Совјет, 1859, 377; 1868, 223; Д. Милић, *н. д.*, 57–58.

¹⁷ *Србске новине*, 1860, бр. 95, 380.

¹⁸ Клемон Реп био је врло способан и предузимљив човек и један од управитеља *La Compagnie Générale de la navigation du Rhône*. Он је 1849. године био представник пловидбених друштава из Лиона која су протестовала против нацрта уговора о изградњи крака железнице од Шалона до Авињона (пруга Париз-Лион-Авињон) јер су њиме били угрожени њихови интереси. Својим ангажовањем у Србији, Реп је желео да спасе своје друштво које је било на рубу пропасти. F. Rivet, *н. д.*, 103, 105.

¹⁹ Архив САНУ, Исписи Гргура Јакшића из Париских архива бр. 25, де Вала Валевском, Београд 20. децембра 1859; Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8; Д. Миљковић, *Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку, Грађа Историјског института, САНУ, Београд 1956*, 64–65.

основао ново под именом *Француско-српско друштво*. За директора рудника постављен је угледни инжењер Леклер (Leclerc) који је, да би заузео овај положај, напустио место управитеља једног од главних металуршких басена у Француској. Било је предвиђено да три пароброда којима ће се обављати водени саобраћај крену из Марсеја између 15. и 20. августа. Леклер је стигао у августу из Француске у Београд, а потом у Мајданпек, са тридесет радника и једним рударским инжењером. Након пријема рудника у Мајданпеку, Леклер је отишао у рудник угља у Добри са истим задатком. Два пароброда из Марсеја, од којих је један био неисправан, стигла су у Србију у току новембра. Међутим, осим две пробне возње на кратким релацијама, пловидбена линија није успостављена. Посао око преузимања Мајданпека и Добре такође није обављен до краја, а тиме и радови ни у једном од рудника нису могли да започну. Због тога је Бујон незадовољан Леклеровим пословањем одлучио да га отпусти, о чему је обавестио српску владу у свом писму од 1. маја 1861. За новог директора најпре је постављен Вигуре, а пошто ни он није довршио рад на пријему Мајданпека на његово место је 2. септембра 1861. дошао Ломбар (Lombard). Ломбар је успео да оконча послове око пописа и примопредаје Мајданпека и Добре, али две године касније од предвиђеног рока. Записник о примопредаји потписао је Бујонов заступник Де Розьер (de Rosière) 22. марта 1862. године.²⁰ Већ први кораци *Француско-српског друштва* нису наговештавали да ће бити испоштоване све одредбе уговора.²¹ После извршеног пописа вредност Мајданпека је у тренутку његове предаје Бујону процењена на 669.958 форинти или 1.674.895 франака. Тим бројем била је обухваћена вредност зграда, постројења и топоница. Процена није обухватала вредност земљишта, шума и поткопа.

Феликс Каниц, аустријски путописац, географ, археолог и етнолог, посетио је Мајданпек на истеку прве године уговора о закупу.²² Каниц је забележио да су се на сваком кораку могла чути пребацивања француске управе српској влади, тешке оптужбе српских надзорних органа на рачун Француза који не испуњавају дата обећања и жалбе домаћих и страних радника како на француску тако и на српску управу. *Француско-српско друштво* се преварило у рачуну. Његов скромни капитал уложен је у пропали подухват са паробродским друштвом, па је са готово никаквим средствима започело преузимање великог броја фабричких зграда у којима су погонски уређаји били неисправни, застарели или их чак није ни било. Такође, није било купаца заинтересованих за акције *Друштва*, поверење у исто било је у опадању, тачније, никада није ни било велико јер се несолидно пословање није могло дуго скривати од проницљивих Срба.²³

Захтеви беспомоћних француских чиновника, инжењера и радника које су чинили емигранти различитог порекла постајали су све шири и оштрији, па су српске полицијске власти често посредовале међу завађеним странама. Радничка колонија је била нарочито огорчена због уступања искључиве

²⁰ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

²¹ Д. Милић, *н. д.*, 59.

²² Феликс Каниц, *Србија земља и сјановништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I-II, Београд 1985; I, 249–251.

²³ Ф. Каниц, *н. д.*, I, 252–253.

продаје животних намирница једном француском Јеврејину. Он је морао да плаћа високу закупнину за обављање своје делатности у Мајданпеку, док су радници као куповно средство поседовали само бонове које је издавало и са несигурним откупним роковима исплаћивало *Француско-српско друштво*. Трговац који је морао да рачуна с великим ризиком покушавао је да продаје робу по што вишим ценама. Осим тога, француске породице, међу којима су биле оне инжењера Ломбара и Уиза жалиле су се што немају католичког свештеника, лекара, апотеке и школе. Француски генерални конзулат у Београду пренео је српском Министарству иностраних дела молбу *Друштва* да се у Мајданпеку образује католичка општина и да јој се обезбеди свештеник који ће вршити службу по обреду католичке цркве.²⁴ *Француско-српско друштво* наговарало је српску владу на обимнија улагања капиталала у Мајданпек. С друге стране, српска влада приморавала је *Друштво*, кога је штитио француски конзулат, да испуни или раскине своје уговорне обавезе.²⁵ Производња шрапнела, шупљих и пуних метака из затечених залиха, уз високе цене, било је једино што је Србија добила од Мајданпека за који је тако много жртвовала и који је поверила Французима. Произведено је 1861. око 150 ђулади дневно, а касније је тај број повећан на неколико стотина. Српска влада је и ту поднела главни терет. Михаило Кренцер (Каниц га зове Кројцер), бивши официр из Хесена, вршио је уз помоћ српских војних лица надзор над калупарницом, ливењем и изградом метака. С изузетком ових владиних поруџбина, велике радионице у Мајданпеку биле су пуне и пропадале су као и раднички станови. *Друштво* се није бавило повећањем производње путем отварања нових копова већ се ограничило на сечу шума и продају дрвета једном аустријском железничком друштву. Поред тога, главни извор прихода *Друштва* био је приход од пашарине, коју је преко лета наплаћивало од сељака, за крупну стоку један франак по грлу, а за ситну пола франка.

Велике наде које је српска влада полагала у *Француско-српско друштво* показале су се у сваком погледу претераним. Оно је било лоше организовано, а капитал којим је располагало био је недовољан да настави започети посао у Мајданпеку, чак ни у мањем обиму у коме се обављао под државном управом. Његов рад је отпочео тек 1861. „и то само тако да се тек зове да је отпочео“.²⁶

С друге стране, акција капетана Мањана имала је више политичке него привредне циљеве. Под изговором да успостави сталну паробродску везу између Француске и подунавских земаља, капетан је током 1859–1860. радио на припремању устанка у Мађарској. Мањан је у фебруару 1861. известио Тастују, француског конзула у Београду, да је из Енглеске стигао извештај Лајоша Кошута са упутствима за Комитет за подизање устанка у Мађарској, додајући да у рукама држи нити уз помоћ којих би изазвао врење у Босни и Бугарској. Капетан је уверавао конзула да ради само оно за шта му је дат налог, да му то саопштава зато што не жели да га лаже и да

²⁴ Архив Србије, МИД-И, 1862, IV, 87.

²⁵ Ф. Каниц, *н. д.*, I, 253.

²⁶ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

се неће жалити ни на кога ако, претпостављајући да је то немогуће, његова мисија буде имала лош исход. Тасти је био пренеражен оним што је чуо и рекао је Мањану да је од тог тренутка лишен сваке моралне снаге да брани живот и безбедност онога који испуњава такве задатке. Обавештавајући о томе министра Тувнела назвао је Мањанов поступак лудошћу и бестидношћу.²⁷ Тасти је сазнао од представника Филипа Христића да је капетан Мањан још од кнеза Милоша добио задатак да купи хиљаду лаких карабина за наоружање српске полиције (*la gendarmerie*) и за то унапред примио 1.400 дуката (око 160.000 франака). Желећи да сазна шта се десило са овом набавком, кнез Михаило је крајем 1860. или почетком 1861, преко представника, послао писмо Мањану. Спремне сандуке с оружјем капетан је требало да пошаље преко Аустрије која у то време уопште није забрањивала извоз оружја. Међутим, Мањан је почетком фебруара 1861. дошао у Србију тврдећи да је, пошто је у међувремену та дозвола била укинута, био приморан да карабине утовари у Ђенови и затражио од српске владе нова средства. Иако је Мањан показао рачун на коме је писало да је свака пушка коштала 57 франака, кнез је на дати новац гледао као да је изгубљен и одбио је да увећа тај губитак. Кнез је увек негодовао због те куповине и нестрпљиво је очекивао да буде у целости обавештен о томе да ли ју је Мањан обавио да би, у случају потребе, могао да обнови ту куповину у Аустрији. Аустријски генерални конзул био је уверен да би пристанак његове владе био добијен без тешкоћа. Благонаклоност на коју је капетан Мањан наишао у највишим круговима у време стварања паробродске службе на Дунаву и везе које је стекао том делатношћу вешто је искористио да себи створи положај који је био сличан положају дипломатског агента.²⁸ Земљиште дато у концесију за подизање магацина и радионица за оправку бродских машина требало је да послужи и за градњу тајних складишта оружја и муниције намењених мађарским устаницима. Капетан Мањан, кога је лично познавао и изузетно ценио цар Наполеон III, био је један од најсмелијих агената француске обавештајне службе, али је радио и на своју руку.²⁹ Он је изиграо поверење француске владе, а због своје неопрезности и индискреције скренуо пажњу аустријских власти. Француска влада је сазнала да је Аустрија упозната са Мањановим тајним плановима, прекинула рад са њим, а сардинској влади је априла 1861. године саветовала да се не узда у његова обећања да ће допремити оружје Мађарима.³⁰

До краја 1860. године *Француско-српско друштво* није успело да уведе паробродску службу.³¹ Долазак пароброда очекивао се с великим нестрпљењем јер је предвиђено да имају важну улогу у томе да пловидба Дунавом и

²⁷ МАЕ 12, № 2, Тасти Тувнелу, Београд 12. фебруара 1861.

²⁸ Исто, № 5, Тасти Тувнелу, Београд 16. фебруара 1861.

²⁹ Капетан Мањан је за собом оставио спис под називом „Последњи дани Царства отоманског“ у коме је изнео стање и прилике народа у европском делу Турске и став великих сила према решавању Источног питања (Архив Србије, ИГ 1189).

³⁰ Исто, № 1, Тувнел Тастиу, Париз 21. фебруар 1861; *I documenti diplomatici italiani* (DDI), № 49, Кавур Вимеркатију, Торино 7. априла 1861; Исто, № 50, Вимеркати Кавуру, Париз 8–9. априла 1861.

³¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 41.

Савом не остане под искључивом контролом Аустрије. Два пароброда пловила су у неколико наврата само до Шапца и Градишта, а остала четири нису никада ни стигла у Србију. Једном речју, ни на почетку ни касније, *Француско-српско друштво* ниуколико није испунило одредбе уговора.³² Услед тога српска влада је дала на знање да се, сходно уговору, више не сматра обавезном да гарантује истом годишњи интерес од 5% на капитал који су његови представници обећали да ће уложити у пловидбу. Вредност тог капитала износила је два милиона франака, тако да се губитак *Друштва* увећао за наведени износ. Доцније се испоставило да је *Француско-српско друштво* обављало сумњиве финансијске операције. Оно је било основано само због тога да се под плаштом тобожњег уносног подухвата у Србији спасе *Ронско друштво за њловидбу*. Три његова брода потонула су код Бургаса у Црном мору под врло сумњивим околностима тако да је енглеско друштво, код кога су пароброди били осигурани, одбило да исплати осигурање.³³ Феликс Каниц тврди да су бродови *Ронског друштва за њловидбу* уз високу процену вредности уписани у активу *Француско-српског друштва*, а да је затим удешено да ескадра упућена у Србију претрпи бродолом код Бургаса. Путем поравнања *Француско-српском друштву* исплаћена је сума на коју су бродови били осигурани. Покушај успостављања воденог саобраћаја на Дунаву и Сави уз помоћ пароброда *Француско-српског друштва* пропao је због тога што су српска влада и кнез Милош због важности политичког тренутка пропустили да испитају могућност остварења овог плана с економског становишта. *Ронско друштво за њловидбу* је то користило да се спасе банкротства, а капетан Мањан за остварење својих циљева везаних за припрему устанка у Мађарској.³⁴

У погледу Мајданпека, српски министар финансија је у више наврата био приморан да опомиње *Француско-српско друштво* на испуњење уговорних обавеза. Актом од 24. новембра 1861. дато је на знање Клоду Бујону шта је *Друштво* по уговору било дужно да учини, шта је до тада урађено и како је од почетка коришћења ово државно добро било упропашћавано. Услед тога, започета је дуготрајна преписка између српске владе и Бујона током које је Француз обећавао да ће после отклањања одређених тешкоћа уредно наставити рад у Мајданпеку. Између владе и Бујона постигнут је 24. фебруара 1862. договор да крајњи рок за испуњење одредби уговора буде 23. април исте године.³⁵

После горког искуства с пловидбом и рудником у Добри, где је претрпело губитак од 115.000 франака, *Француско-српско друштво* је једнострано почело да крши уговорне обавезе, сужавајући свој рад само на подручје Мајданпека.³⁶ Бујон је 7/19. маја јавио министру финансија да је 8. априла концесију о пловидби и руднику угља у Добри уступио једном енглеском друштву (*Anglo-Danubian Steam Navigation and Colliery Company*). Енглеско

³² Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

³³ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 41; Д. Милић, н. д., 59; Ф. Каниц, н. д., I, 254.

³⁴ Д. Милић, н. д., 59–60.

³⁵ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

³⁶ Jean-Henri-Abdolonyme Ubicini, *Aperçu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867, 21–22.

друштво преузело је уговор од Француза противно одредбама уговора, по високој цени од 75.000 фунти и обавезало се да ће уложити у посао 160.000 фунти. Бујон се надао да ће, ограничен само на делатност у Мајданпеку, моћи да унапреди његову експлоатацију. После дуге расправе о начину на који је своје обавезе пренео на енглеско друштво, влада је 18. и 31. јуна одобрила Бујонов поступак да би му олакшала испуњење уговора у погледу Мајданпека.³⁷ Пошто *Француско-српско друштво* није располагало потребним капиталом, влада је била приморана да му одобри позајмицу од 20.000 франака на шест месеци. Новац који је Бујон требало да врати у децембру 1862. влада је добила принудном наплатом тек новембра 1864. године.³⁸

Уместо да организује рад у руднику, Бујон се трудио да пронађе капиталисте којима би могао да препрода и концесију на налазишта у Мајданпеку. Пошто није наишао на купца заинтересованог да откупи читаву концесију Бујон је почео да продаје њене делове, најпре мајданпечку шуму која је припадала руднику. Купац је био извесни Ваило чије шпекулације, намера да сече и извози дрво, нису имале никакве везе са наменом шуме и радом рудника. Уговор који је закључио са Ваилом, Бујон је поднео на одобрење Кости Цукићу, министру финансија, 6. фебруара 1862. године. Министар је био против продаје шуме, није се слагао са условима под којима је уговор закључен и није могао да да одобрење. Сходно одредбама уговора, шума је требало да буде парцелисана ради рационалније сече а дрво је требало да послужи у процесима вађења руде, у раду топионица, подизању зграда и постројења. Министар је био против тога да се шума, од које је највреднија и најређа била храстова, неплански уништава и да се тиме рударска делатност у Мајданпеку лиши једног од основних услова за њен опстанак и напредак. Необазирјући се на став српског министра, Бујон је уступио шуму Ваилу који је наставио да је немилице сече и упропашћује. Поред тога, услед непажње и немара, у шуми је у неколико наврата избио пожар при чијем гашењу су француски радници и управа у Мајданпеку одбили да пружи помоћ српској влади. Приликом пожара у топионици гвожђа Бујоновим људи нису хтели да учествују у гашењу, већ је српска влада употребом силе приморала житеље Мајданпека да се ангажују и тако спасла фабрику. Коста Цукић наводи да су пожари били честа појава и у шуми и у фабрикама, а да Бујон изгореле објекте није поново подизао.

Велики део покретне имовине коју је српска управа предала *Друштву* после извршеног пописа у Мајданпеку био је отуђен, изложен развлачењу и продаван будзашто. Оштећени објекти у којима се боравило површно су оправљани, а они који нису коришћени потпуно су пропали. Напуштени рударски копови рушили су се сами од себе и бивали затрпани као и одводи, због уништавања шуме око вароши Мајданпека. Путеви чије је одржавање занемарено пропали су као и фабрике у којима се није радило и које су срушене. *Француско-српско друштво* трошило је материјал добијен приликом пријема Мајданпека а није набављало нови. Алати и машине рђали су и кварили се док се вредност добара брзо смањивала. Српска влада није

³⁷ *Зайисници са седница Министарског савета Србије 1862–68*, 12–13.

³⁸ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

имала основа да очекује накнаду јер се делатност у руднику, која је више пута започињана и прекидана, није развијала. Уз помоћ тек понеког новог постројења и оних постројења на којима је извршена оправка није се могла надокнадити причињена штета.³⁹

Неуспех у раду рудника у Мајданпеку погађао је српску државу као власника а *Француско-српско друштво* као закупца. Ипак, најгоре су прошли радници које је свака обустава рада доводила у безнадежно стање.⁴⁰ У неколико наврата, радници су се обраћали Краинићу, управитељу Мајданпека, и жалили се на тешке услове у којима раде и живе. Краинић, владин човек, обратио се тим поводом министру Кости Цукићу августа 1862. Навео је да му је до тада, у очекивању да се покрене производња у руднику и да *Француско-српско друштво* усвоји примедбе управитељства, полазило за руком да задржи раднике. Међутим, када је дошло до *коначног* прекида рада и наставило се лоше управљање администрацијом и рачуноводственим пословима, људима који су изгубили стрпљење он више није хтео да стаје на пут. Приближавала се зима а радници нису били снабдевени животним намирницама нити им је пружена ма каква сигурност. Управитељ је примио њихову жалбу и званично је проследио министру, уздржавши се од тога да доказује да за то имају пуно право. Краинић је посебно истакао нечовечно понашање директора Ломбара. Супротно свим очекивањима, Ломбар, од кога је зависило да радници буду плаћени за обављене послове, неправедно им је ускраћивао зараду.⁴¹

Вредно је истаћи да је француски конзулат у Београду пренебрегавао жалбе српских поданика и на незаконит начин штитио представнике *Француско-српског друштва*.⁴²

Суочен са упропаштавањем државне својине и противљењем Бујона који је тврдио да стање у Мајданпеку није тако лоше, министар Коста Цукић му је у писму од 1. марта 1863. предложио да се формира мешовита француско-српска комисија са задатком да утврди чињенично стање. Бујон је прихватио предлог али није у договорено време послао свога комесара, те је члан комисије кога је именovala влада био приморан да се после дугог чекања врати у Београд. После Бујонових уверавања да је шума премерена и да се сеча у њој врши у складу с правилима, локалне власти у Мајданпеку су обавестили министра Цукића да је неки Ванклеф изненада довео у шуму неколико стотина људи који су започели њено уништавање. Министар је сазнавши да је Ванклеф био купац права на сечу шуме наредио властима да уништавање зауставе на силу.⁴³

Француско-српско друштво било је пред ликвидацијом. Бујон је усмено признао министру финансија да је стање друштва и његових послова лоше као и да су основани протести које му због тога упућује српска влада, али је велики део кривице приписивао другим околностима. Он је молио да се одложи решење покренутих спорова, надајући се да ће до краја текуће годи-

³⁹ Исто.

⁴⁰ Д. Милић, н. д., 61.

⁴¹ Архив Србије, Поклони и откупи (ПО) 16:29.

⁴² Исто, МИД-И, 1861, IV, 75.

⁴³ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

не уз помоћ добијене суме од 315.000 франака, других новчаних средстава и бољег управљања моћи да испуни захтеве владе и лиши је повода за жалбе. Министар Цукић изашао је у сусрет Бујоном захтеву и 29. априла 1863. донео одлуку да му се рок за испуњење обавеза продужи до краја године. Бујон је у јуну месецу отпочео са топљењем гвожђа. Од министра је чак добио одобрење да један део средстава за посао прибави продајом исечене дрвене грађе из шуме. Међутим, све ово било је недовољно, јер је за успешан рад у руднику таквих капацитета и начина производње било потребно далеко више новца.⁴⁴ Бујон је већ у септембру престао са радом, а уништавање ствари, рудокопа, машина и здања је настављено. Министар финансија је у јануару 1864, под претњом раскида уговора, био принуђен да постави Бујону крајњи рок од месец дана да да јемство да ће бити обустављено уништавање Мајданпека и у њему започет нормалан рад. У Бујоном одсуству, његов заступник де Розијер је 11. фебруара саопштио министру да ће Бујон ускоро доћи у Београд, и да он (Розијер) више нема право да преговара нити да расправља о уговору са српском владом већ то могу да чине само браћа Риш из Париза као „прејамници“ уговора. На овај начин, Бујон је поново онемогућио да комисија испита ситуацију у Мајданпеку.⁴⁵

Бујон је дошао у Београд у току фебруара и уверавао министра финансија да је обезбедио средства и да ће ускоро започети с радом. Он је замолио да комисија не испитује стање у Мајданпеку јер ће то ометати започети посао. Пошто је лично отишао у Мајданпек да извиди ситуацију, Коста Цукић је закључио „да је боље још једном покушати да овако упропашћену радњу сами упропаститељи на пут изведу но нови предузимачи.“ Представник *Француско-српског друштва* је на почетку заиста показао да му је стало да покрене производњу. Он је отпустио дотадашњег директора Ломбара и поставио нове: Голдшмита и Фридмана који су започели с топљењем бакра. Међутим, за већи обим производње било је потребно и више новца, а њега није било довољно. У недостатку новца, радницима су исплаћиване наднице у боновима. Искључиво у радничким дућанима, они су, да би могли да преживе, давали бонове у бесцење за храну и друге потребе. На тај начин, радници су прихватили најгоре услове које су наметали власници дућана – трговци са монополистичким положајем. Касније ни трговци нису могли да наплате бонове и обезбеде новац за нове набавке. Кредитори и радници тражили су наплату потраживања, ставили под секвестар све ствари *Француско-српског друштва* као и одређене ствари које су припадале држави, а које су предате Бујону после извршеног пописа. Министар Цукић је, да би спречио да државна имовина буде продата као накнада за дугове *Друштва*, сам затражио од надлежног суда да се она стави под секвестар. Рад у Мајданпеку обустављен је у септембру 1864. године због неисплаћених радничких надница.⁴⁶

За време закупа рудника Мајданпек од стране *Француско-српског друштва* нису у потпуности познати подаци о томе шта је и колико произве-

⁴⁴ Д. Милић, *н. д.*, 62.

⁴⁵ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁴⁶ Исто.

дено. Французи су дуго радили на преради руде која је ту затечена по престанку производње у руднику под окриљем државе. Руда је углавном прерађивана за потребе тополивнице у Крагујевцу. Током 1862. и 1863. године *Француско-српско друштво* је преко Градишта и Доњег Милановца извозило бакар за Аустрију. У току децембра 1862. из топионице бакра у Мајданпеку су за Градиште послата два товара од по 20 центи чистог бакра који је требало да се транспортује у Беч.⁴⁷ У марту 1863, према извештају доњомилановачког ђумурукције А. Местановића, извезено је за Аустрију 1.200 килограма црвеног бакра који је најпре истоварен у Базијашу, а потом превезен у Беч.⁴⁸ Већ смо напоменули да је угаљ који је *Друштво* користило за погон пароброда набављан у Базијашу, а да га је производило једно француско друштво са седиштем у Бечу. У супротном правцу је, вероватно за потребе истог друштва из Беча, превожен бакар из Мајданпека.

Због неисплаћених надница радницима и званичницима (службеницима) стање у Мајданпеку је у јесен 1864. постало толико лоше да су многи од њих трпели глад и оболевали. Према попису који је по налогу Косте Цукића саставило Управитељство Мајданпека било је 169 радника који због немарног и лакомисленог пословања *Друштва* нису примили плате. Дуг према њима је укупно износио 71.626 гроша чаршијских. Поред тога, било је још много радника „које пописати није могло јер су из Мајданпека отишли рада и леба тражити.“ Неке породице, хранећи се једно време дивљакама и зељем, оболеле су од глади и нису имале средства да, поред најбоље воље, напусте Мајданпек и нађу посао на другом месту.⁴⁹ Пошто су локални трговци за своју робу добијали само бонове и на тај начин били лишени средстава за куповину нових намирница, министар финансија је наредио да се о трошку српске владе набави из Неготина 10.000 ока кукурузног брашна и подели радницима и службеницима. Брашно је подељено и Бујоновим француским радницима који су желели да оду из Мајданпека да би се смањили трошкови државе око њиховог издржавања и избегла опасност од глади за време предстојеће зиме. Цукић је уважаио и предлог Управитељства да се радницима који намеравају да напусте Мајданпек поред хране, сходно њиховим потребама, да на зајам без интереса одређени износ новца. Радници, који су одмах могли да путују, обавештени су да ће им касније, када се реши положај *Француско-српског друштва*, бити исплаћена њихова заостала потраживања.

Министар Цукић позвао је Бујона на споразум којим би се поправило стање у Мајданпеку и у том циљу одредио владину комисију. Међутим, Бујон као представник *Француско-српског друштва* није желео да призна да су послови лоше вођени. Уместо да поздрави овакву понуду, с обзиром да је нанета штета интересима српске владе и акционара, и да настоји да се предлог у корист пострадалих радника и званичника што пре прихвати, Бујон се пожалио француском генералном конзулу. Он је протествовао што је српска влада прекршила одређене прописе при стављању под секвестар

⁴⁷ Архив Србије, Министарство финансија (МФ), 1862, VII, 19.

⁴⁸ Исто, МФ, 1863, III, 83.

⁴⁹ Архив Србије, ДС, 1864, 409.

покретности *Друшћива* и што није у довољној мери пружала помоћ француским радницима и службеницима. Читава ствар се отегла јер је француски конзул желео да испита оправданост Бујонових жалби. После посредовања конзула и француске владе закључен је 12. новембра 1864. уговор између српске владе и *Француско-српског друшћива*. По овом уговору српска влада се обавезала да исплати дугове званичницима, радницима и кредиторима у укупном износу од 8.751 дуката цесарских или 102.386 франака 70 сантима, у који је био укључен и менични дуг Бујона из 1862. године. На тај начин скинут је секвестар који су радници и кредитори ставили на покретну имовину *Друшћива*. Влада је као залог за дугове друштва узела одређене уређаје у руднику, фуруне и локобиле (покретне парне машине), с тим да Бујон исплати влади дуг у вредности уређаја и да исте преузме до 30. јуна 1865. године. Поред тога, Бујон је по члану II уговора био обавезан да до краја јуна прибави капитал у вредности од 500.000 франака и да отпочне посао. У супротном, српска влада је сходно тачки 2. члана III уговора имала право да преузме домен Мајданпека, а обе стране ће једна другој писмено признати право на накнаду за све дугове и потраживања.⁵⁰

Бујон се обавезао да ће уредно водити посао и да ће за сваких наредних шест месеци остварити производњу у вредности од најмање 6.000 дуката цесарских. У случају неиспуњења ове одредбе уговора предвиђен је раскид уговора. Ситуација у којој се нашао Бујон приморала га је да прихвати све обавезе које су му наметнуте надајући се да ће бар неке од њих моћи да испуни. У свету либералног капитализма несигурност је била цена која је морала да се плати за напредак и слободу. Сматрало се да је свет буржоазије у основи несигуран, да у њему влада стање у коме сваки капиталиста може да постане жртва конкуренције, преваре или економске кризе. Бујон се уздао у неочекиване могућности и срећу, и веровао да без ризика нема ни зараде. Тиме се тумачи то што је *Француско-српско друшћиво*, упркос неиспуњењу ниједне од дотадашњих, преузело на себе нове велике обавезе.⁵¹

С друге стране, српска влада је ревностно извршила своје обавезе. Она је измирила дугове *Друшћива* чиме је омогућила да се скине секвестар са покретности које су му припадале.

Бујон није успео да обезбеди средства којима би повратио ствари узете као залог од стране српске владе, као ни суму од 500.000 франака потребних да започне посао. Нико није желео да предузећу које пропада повери толики новац. Последњег дана уговореног рока, 30. јуна 1865. године, представник *Француско-српског друшћива* поднео је Кости Цукићу уговор потписан са Енглезом Хитом који је обећао да ће Бујону позајмити наведену суму. На основу Хитовог јемства и писменог уверења француског конзула од 6/18. јула, у жељи да избегне прекоре да није наклоњена друштву, српска влада је изашла у сусрет Бујону и одложила раскид уговора.

Очекивања српске владе нису ни овога пута била испуњена. Убрзо се показало да је нов уговор био потребан Бујону само да би наставио да избегава своје обавезе. Не отпочевши са радом у руднику и не вративши дуг вла-

⁵⁰ Исто, ДС, 1864, 480; МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁵¹ Д. Милић, *н. д.*, 63.

ди, Бујон је крајем јула отпутовао из Србије и започео потрагу за новим директорима рудника, пошто су Фридман и Голдшмит отишли из Мајданпека 1864. Заступник де Розијер је 24. и 30. септембра јавио министру финансија да је Бујон посредовањем неког „Мелхад и Компаније“ пронашао Хитово енглеско друштво које се обавезало да ће уложити у производњу Мајданпека већа средства од Француза. Де Розијер је послао министру копију уговора који је Бујон потписао са Хитом. Бујон је убрзо стигао у Београд са двојицом Енглеза, Булером (Buller), Хитовим представником, и инжењером Мек Конелом (Mac Connell) који је био задужен да посети Мајданпек и да управља радовима у корист енглеског друштва. На састанку с министром финансија, Енглези су обећали да ће пословима у Мајданпеку управљати по вољи српске владе и да су спремни да докажу да поседују новчана средства за покретање производње. На наваљивање Бујона, иако представници енглеског друштва нису као јемство поднели никакав документ о поседовању капитала нити уплатили новац, Коста Цукић је 27. октобра 1865. године одобрио пренос концесије на Мајданпек са свим правима и дужностима с *Француско-српског друштва* на енглеско друштво. Уговор је био кратког века. Изгледа да су Енглези после посете Мек Конела Мајданпеку, увидевши се да је рудник у јако лошем стању, одустали од преузимања рудника.⁵² Представници енглеског друштва који су се доцније обратили кнезу Михаилу имали су своје виђење овог проблема. Бујон је по повратку у Париз, где је требало да испуни неке формалности у вези с уступањем концесије, мислио да је нашао начин да прибави средства под условима бољим од оних које је раније прихватио у договору с Хитом и раскинуо је уговор са њим.⁵³

Истицало је и других шест месеци од потписивања уговора и приближио се рок када је Бујон требало да покаже да је остварио производњу у вредности од најмање 6.000 дуката цесарских, а рад у Мајданпеку није ни започет. Пошто радници и службеници нису примали плату, продавали су покретну имовину која је припадала руднику и од тога живели и плаћали своје и дугове *Друштва*. Министар финансија је 11. новембра протестовао код Бујона због ових поступака јер је уговором било забрањено да се отуђује имовина која је припадала Мајданпеку. Међутим, Бујонов заступник је одговорио да ни представници *Друштва* не знају шта да раде и одакле да обезбеде средства.

Крајем децембра 1865. године када је истекао рок од годину дана и када је било јасно да нема изгледа да Бујон испуни своје обавезе, министар финансија је обавестио представника *Друштва* да уговори од 5. септембра 1859. и 12. новембра 1864. нису испуњени и да су они престали да важе, и замолио га да одреди лице које ће извршити предају Мајданпека српској влади. Тек након два месеца Бујон је одговорио Кости Цукићу. У писму од 26. јануара/7. фебруара 1866. године, Бујон је навео да жали што српски министар није имао довољно разумевања за положај *Друштва* и надао се да ће променити своју одлуку када му он у року од неколико дана буде дао задо-

⁵² Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁵³ Архив Србије, ПО 25:89.

вољавајућа објашњења. Немогавши да сам изађе на крај са представником друштва, Цукић се обратио Илији Гарашанину, председнику владе и министру иностраних дела, да издејствује предају Мајданпека. Требало је заштити државно добро од даљег упропашћавања, спречити даље пропадање трговаца, званичника и радника и лишити трошкова и губитака стране капиталисте који су привучени лажним обећањима.⁵⁴

Због лошег управљања Мајданпеком у периоду 1860–1866. године причињена је штета од милион франака. Приликом уступања овог државног добра *Француско-српском друштву* вредност покретне и непокретне имовине процењена је на 669.957 форинти, док је према попису извршеном приликом преузимања Мајданпека од стране српске управе та сума била мања за 241.693 форинте. *Француско-српско друштво* уложило је у посао око два-три милиона франака. Поред тога, код нових, поузданих концесионара ослабило је уверење у успех радње у Мајданпеку, а Србија није имала никакву корист од концесије коју је дала *Друштву*.⁵⁵

У марту 1866. године Бујон је писмом из Париза обавестио српску владу да раскида са њом уговор о концесији Мајданпека. Француски службеници су предали представницима српске управе кључеве од фабрика, постројења и службених зграда. Да би комисија Министарства финансија могла да попише покретну и непокретну имовину и састави нови инвентар било је потребно да се из кућа које су припадале државном добру иселе преостали француски поданици, радници и стручњаци са својим породицама. Они су били без посла и прихода, па није било препоручљиво да они ту дочекају наредну јесен и зиму. Због тога је Коста Цукић замолио Илију Гарашанина да се они благовремено упуте на рад или пошаљу назад у отаџбину. Французима је боравак у кућама дозвољен до краја августа.⁵⁶ Мајданпек је пре него што је уступљен енглеском друштву био враћен под управу Рударског одељења Министарства финансија.

ЗАКЉУЧАК

Подухвати француске компаније из Марсеја *Magnan, Bouillon, Alphonse Conte & Co.* (француско друштво) и *Француско-српског друштва*, које је 1860. године основао Клод Бујон, доживели су неуспех из више разлога. Недостатак капитала потребног за успостављање паробродске службе на Дунаву и Сави и за покретање производње у Мајданпеку био је главни узрок пропасти наведених друштава.

Француско друштво је са српском владом закључило уговоре о пловидби рекама Савом и Дунавом, о концесији на рудник гвожђа и бакра у Мајданпеку и рудник угља у Добри. Српска влада, рачунајући на подршку Француске, није желела да пропусти прилику да се делимично ослободи политичког притиска и привредне зависности од Аустрије. Због тога није

⁵⁴ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁵⁵ *Србске новине*, 1866, 38; Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 948–949.

⁵⁶ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

обратила пажњу на економске услове у којима је деловало француско друштво, неспособно да испуни уговорне обавезе.

После раскида уговора са *Ронским друшћивом за њловидбу*, Клод Бујон је основао *Француско-српско друшћиво* које је преузело уговорне обавезе француског друштва. Основни разлог за оснивање овог *Друшћива* које је требало да успостави паробродску линију у Србији, на рекама Дунаву и Сави, био је да се спасе од пропасти *Ронско друшћиво за њловидбу*.

Циљ српске владе је био индустријски развој Мајданпека, што није подстакло *Француско-српско друшћиво* да боље управља производњом. Смена српског управника у Мајданпеку, коју су у више наврата тражили представници истог друштва није могла да допринесе ни приливу капитала, а ни да побољша техничка знања Француза, руководилаца производње. Представници *Француско-српског друшћива* су својом неумешношћу и незнањем упропастили државно добро у које је српска влада уложила 12 милиона франака, потрошили акционарски капитал, оставили за собом дугове у Србији и ван Србије које нису могли да исплате. Покретности које су припадале *Француско-српском друшћиву* биле су, после тужби кредитора и радника које оно није могло да исплати, судским путем стављене под секвестар. *Друшћиво* је било на ивици банкротства и спасла га је српска влада коју је оно касније окривило што није могло да плаћа своје раднике. Француски конзул Ботмилио (Botmilieu) настојао је, подржавајући представнике *Француско-српског друшћива*, да се управник Мајданпека казни, иако је после испитивања спроведеног од стране српске владе утврђено да није крив. Илија Гарашанин је молио конзула да не ствара тешкоће у питању које је већ решено, „нарочито да не поремећава пријатељство француског правитељства које је с тако великим благовољењем подржавало ствари нашег народа који је изабрао за основ свог политичког развића, пријатељство Француске.“⁵⁷ Гарашанин није успео у својој намери да одобровољи Ботмилиа који се до тада увек представљао као прави пријатељ Србије. Председник српске владе сматрао је да су Ботмилиови ранији извештаји у питању Мајданпека, помоћу којих је придобио поверење свог министра, обавезивали конзула да делује у одређеном правцу од кога није могао да одступи. Гарашанин је желео да помогне Ботмилиу да изађе из неприлике у коју су и њега и српску владу довели људи од којих се очекивало да допринесу напретку индустрије у Србији, али који нису били дорасли свом задатку.

⁵⁷ Архив Србије, ИГ 1519.

LE CAPITAINE MAGNAN ET LA TENTATIVE D'ÉTABLIR DES LIENS COMMERCIAUX ENTRE LA FRANCE ET LA SERBIE. LE BAIL DE LA MINE DE CHARBON À DOBRA ET LA CONCESSION DE MAJDANPEK

par

Uroš Tatić

Résumé

Le Congrès de Paris avait proclamé la libre navigation sur le Danube, mais le contrôle de la navigation et de la vie économique dans les provinces danubiennes de l'Empire ottoman restaient aux mains de l'Autriche. A l'été 1856, Magnan, le capitaine français, examinait, en naviguant le long du Danube et de la Save, les conditions de la navigation et la possibilité d'établir les liens commerciaux entre la France et les provinces septentrionales de la Turquie. Après des entretiens avec les commerçants serbes en sont venus à la conviction commune que les produits naturels seraient mieux utilisés si la Serbie réduisait sa dépendance économique de l'Autriche. Au mois d'avril 1859, le prince Michel a rencontré deux fois à Paris le capitaine Magnan. Magnan avait présenté au Prince un plan visant à établir des liens entre la Serbie et la France et un service de navigation permanent pour les bateaux français sur le Danube et sur la Save, le long de la rive serbe et turque. En principe, ils se sont mis d'accord pour que la Compagnie française obtienne la permission du travail et le terrain nécessaire pour la construction d'une usine de production et de réparation des machines navales. La même usine serait équipée pour la production des canons et des munitions pour l'armée serbe. Les milieux d'affaires français n'ont commencé à s'intéresser pour l'investissement dans les mines serbes que lorsque la Principauté s'était orientée vers la France sur le plan politique international. En outre, après le traité de Paris, la situation politique générale était favorable à la pénétration de capital français dans cette partie de l'Europe et l'intervention de l'Etat dans les mines connaît l'échec. Bien que les forces du pays, selon des appréciations, prévisions et conclusions, aient été trop faibles pour résoudre ce problème toutes seules, on acceptait de concéder des mines au capital français. L'intérêt des hommes d'affaires étrangers pour les richesses minières de la Serbie s'est accru quand a été mis en perspective l'exploitation des mines à Majdanpek. Grâce à la nouvelle orientation politique de la Serbie vers la France, le capital français avait les chances les plus grandes d'obtenir Majdanpek. Les Français se sont engagés dans les trois domaines : obtenir Majdanpek, établir le service de navigation et le commerce sur le Danube et de prendre à bail la mine de charbon à Dobra (près de Požarevac). Il était de la plus grande importance pour la situation en Serbie que la Principauté se dégageât à la fois du monopole autrichien de la navigation sur le Danube et du bail russe de la mine de charbon à Dobra. Lors des négociations sur la navigation le prince Michel et le capitaine Magnan avaient négocié à Paris la concession de Majdanpek. Le 31 août 1859 le prince Milosh avait donné son consentement à l'adoption d'un projet de traité commun, et, à la base de celui-ci, de conclure un traité entre le Gouvernement serbe et Magnan et Bouillon, représentants de la compagnie française qui avaient obtenu la permission d'exploiter Majdanpek, la mine de charbon à Dobra, et d'établir le service de navigation sur le Danube.

Les mots clés: la France, la Serbie, Majdanpek, Dobra, la Société française, la Société franco-serbe, la capitaine Magnan, Claude Bouillon, Kosta Tzukitch, Ilija Garachanine.

Иван Ристић

НИКОЛА ПАШИЋ И БУГАРИ

Гене́за идеоло́жких и по́литичких ста́вова

САЖЕТАК: Тема рада су политички ставови Николе Пашића према Бугарима и Бугарској у току његове бурне и дуге политичке каријере. Пратимо утицаје како спољашњих (друштвено-историјских), тако и унутрашњих (психолошких) чинилаца на формирање, развијање и нијансирање његових ставова, као и утицај његових идеолошких опредељења, погледа на свет и друштвено-историјску стварност. „Феномен Пашић“ овде је сагледан кроз однос према једном народу који је имао посебно место у његовом политичком раду, али и животу. Од кључне је важности подвући да тема рада нису политичка, нити дипломатска историја Србије, као ни српско-бугарски односи, а поједини догађаји (преговори, споразуми, ратови итд.) помињани су и укратко анализирани само онда када је то било неопходно да се продубљено прикаже суштина политичког става Николе Пашића, кроз примере реализације и конкретизације његових погледа и планова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Пашић, Бугари, Бугарска, политички ставови, идеологија, политика, балканска сарадња.

Никола Пашић¹ је један од најзначајнијих политичара и државника у модерној историји Србије. Због улоге коју је имао у кључним процесима српске и југословенске (а, усуђујемо се рећи, и балканске и европске) историје, процесима који су наметали бројна искушења како на плану унутрашње, тако и спољне политике (од изграђивања модерне државе до борбе за независност и опстанак), личност и дело Пашића нераскидиво су везани за модерну српску и почетке југословенске државе. Различито оцењиван у историографији и публицистици, често са чисто идеолошко-догматских позиција, некритички и ненаучно, слављен и оспораван, живот Пашића, али и историографија и јавни и политички дискурс о њему у току, за српски народ, тешког двадесетог века, осликавају све оне дилеме и заблуде, идеје

¹ Осим аутора чија смо дела користили у истраживању, Пашићевим политичким радом (посебно спољном политиком) и идеологијом бавили су се: Јеремија Митровић, „Никола Пашић о основним питањима унутрашње и спољне политике после Сливнице“, *Историјски эласник*, бр. 1 (1971), 119–132; Жарко Милошевић, *Млади Пашић*, Београд 1994; Алекс Драганић, *Србија, Никола Пашић и Југославија*, Београд 1994; Ђорђе Раденковић, *Никола Пашић и Србија*, Београд 1997; Исти, *Никола Пашић и Југославија*, Београд 1999.

и покушаје, лутања и тражења идентитета у динамичном времену промена и обрта, кроз које је пролазио народ чији је политички лидер Пашић био у најтежим данима. Зато је свака прича о Николи Пашићу, његовом делу, ставовима и погледима, увек више од обичне биографије једног човека и политичара, и задира дубоко у историјску проблематику времена и простора који су били обележени Пашићевим деловањем. Имајући, дакле, у виду да Пашић, као и друге „велике историјске личности“, по историјском значају свог политичког дела, представља „више ‘друштвену установу’ посебног типа него појединачну појаву сведену на исказивање политичке и државничке личности“², посматрамо и ставове Пашића о Бугарима и Бугарској, као и његову улогу у креирању политике према овом народу и држави, у дужем временском периоду – од почетака његовог занимања за политичка питања (почетком седамдесетих година 19. века) све до његовог силаска с политичке (и животне) позорнице.

Пашићева веза са Бугарима је специфична, обележена личним момен-тима, па се не може анализирати само кроз призму објективних околности – историјских процеса и догађаја чији је Пашић био креатор и (или) актер. Неке субјективне животне околности, као што су контроверзе о пореклу³, емигрантски живот у Бугарској⁴, оптужбе за „издају“ и „бугараштво“⁵, при-сна познанства с истакнутим бугарским јавним радницима и политичарима⁶,

² Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (I)*, Београд 1985, 25

³ У јавности и публицистици се доста спекулисало о Пашићевом бугарском пореклу (због порекла његове породице, али и места рођења – Зајечара, близу бугарске границе), а то питање је „потезано“ у политичким нападима на њега. (Жарко Милошевић, „Млади Пашић – од рођења до Цириха (1845–1868)“, *Никола Пашић: живиот и дело, Зборник радова са научног скупља*, Београд-Зајечар, октобра 1995. (Даље: *Никола Пашић: живиот и дело*), Београд 1997, 25)

⁴ Пашић је после пропасти Тимочке буне (1883) једно време провео у емиграцији (1883–1889), пошто је у Србији био осуђен на смрт. Као емигрант је живео у Бугарској, Румунији и Русији. У Бугарској је боравио од новембра 1883. до октобра 1885. Из емиграције је четири пута покушао да организује устанак у Србији против краља Милана: једном 1884, два пута 1885. и још једном 1886. (А. Шемјакин, „Никола Пашић у емиграцији (1883–1889) Бугарска, Румунија, Русија“, *Никола Пашић: живиот и дело*, 216–218; Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, прва књига, Београд 1990, 442–466. Детаљније о активностима емиграције у Бугарској и значају „емигрантског питања“ у односима Бугарске и Србије у: Момир Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, Нови Сад 2008, 168–205, 213–231, 268–270)

⁵ Оптужбе за „бугараштво“, пробугарску делатност и „издају“ су се појавиле у Србији, форсиране од тадашње напредњачке владе, као одговор на Пашићеве активности у емиграцији у Бугарској, на јесен 1885, а на основу неких „ухваћених“ писама које је Пашић послао Николи Сукнарову. Занимљиву анализу „путева“ митологизације Пашићевог „издајства“ видети у: Андреј Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008, 198–201, 215–219, 221; О каснијим оптужбама за „пробугарску делатност“ у време емиграције видети: В. Казимировић, *Никола Пашић (I)*, 553–555.

⁶ Пашић је у емиграцији, а и касније, имао присне везе са бугарским „левым либералима“ Захаријем Стојановим и Николом Сукнаровим и словенофилом Симом Соколовим (А. Шемјакин, „Никола Пашић у емиграцији...“, 216–217; М. Самарцић, н. д., 170); Ризов се, као политички емигрант, противник владе Стефана Стамболова и кнеза Фердинанда, склонио у Србију за време прве владе Николе Пашића, марта 1891 (Михаило Војводић, „Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)“, *Никола Пашић: живиот и дело*, 117–118; Детаљније у: Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд 2002, 95–97, 111–113, 116–123).

породичне везе⁷ – сигурно су, у извесној (мада, верујемо, не пресудној) мери, определиле Пашићеве погледе на овај суседни и, по много чему, Србима блиски народ, са којим у већем делу историјског суживота односи нису били нити блиски, нити срдачни.

Пашићеву „личну“ везу са Бугарима и Бугарском (сагледану у ширем историјском контексту) приметио је, и својим особеним језичким изразом описао песник и дипломата Јован Дучић речима да „Пашићев однос према Бугарској, близу чије је границе рођен, и где је био у збегу за време Обреновића, даје његову нарочиту карактерну црту. Интуицијом, он је све знао о Бугарима. Издавао се за бугарофила, имајући искрено осећање заједнице словенске и православне; али у том бугарофилству било је пуно воде у вину. За цара Фердинанда је имао нарочиту резерву. Балкан је морао бити или српски или бугарски, остављајући Грчку да приђе оном који од њих буде срећнији. Србија је, нажалост, проиграла своје карте 1885, за време Милана, са победом на Сливници, и тиме дала Бугарској предност и престиж који дотле она није имала. (...) Бугарска је у доба Фердинанда и Пашића била зато врло опасна за Србију, о чему је Пашић повео рачуна тек кад му је то нова династија омогућила, али ипак мало пре него што би сам народ изгубио стрпљење.“⁸ У Дучићево поетско сведочанство да је Пашић „знао све о Бугарима“ можемо и да посумњамо, али у то да је његов однос према Бугарима био сложен (баш као и историја српско-бугарских односа) и прожет свим оним динамичним променама политичких погледа, као последица политичког и идеолошког сазревања и државничког искуства, нема никаквих сумњи.

Ради методолошке прецизности ваља рећи да се овде бавимо Пашићевим *сћаваовима*⁹ према Бугарима и Бугарској, а не српско (југословенско)

⁷ Пашићева сестра Ристосија била је удата за Бугарина Христа Иванова, који је био окружни начелник у Видину и веома кратко градоначелник Софије. (*Никола П. Пашић – њисма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, Београд 1995, 179, нап. 50).

⁸ Јован Дучић, *Личности Николе Пашића*, Сабрана дела, Београд 2011, 370–371.

⁹ У психолошком смислу, *сћава* представља „стечену тежњу личности, већином трајну, да се на одређен и доследан начин понаша према некој појави или некој класи појава; о неком ставу може бити речи уколико постоји спремност да се на неку појаву реагује, уколико се на одређену појаву реагује мање или више на одређен начин, уколико постоји извесна трајност и доследност таквог реаговања.“ Став представља „исходницу целиокупне структуре личности“ и као такав обухвата емоционалне, когнитивне (сазнајне) и конативне (вољне) компоненте личности. (*Мала енциклопедија Просвешта*, треће издање, том 3 (Р-Ш), Београд, 1978, 294). Управо смо из ових разлога део текста и посветили скицирању Пашићевог „психолошког лика“, као базе за процењивање његових *социјалних (јолијичких) сћаваова*, у нашем случају, према Бугарима и Бугарској. Са друге стране, став подразумева „мању или већу одређеност“ и „извесну трајност“, те је неопходно да се и Пашићев став прати кроз одређени временски фокус (трајност), али и идеолошки контекст (одређеност). Међутим, како личност није статична, тако ни све оно што из ње исходи, није непроменљиво. Важно је подвући и то, да је утицај ставова које поседује појединац вишеструк – утичу на опажање, памћење, суђење, мишљење, реакције и акције појединаца (што, несумњиво, има посебне импликације ако опажање, мишљење, акције итд. појединца имају пресудан утицај на политичке токове, што је случај када је Пашић у питању). Такође, формирање социјалних ставова је сложен процес и на њега утичу групна припадност, национална култура, политичке и верске организације, породица, информисаност и знање појединаца. (Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд 2006, 353–368).

– бугарским односима. Када говоримо о његовим ставовима, под тим подразумевамо и све оне околности из његовог политичког (па и породичног) живота које су утицале на њихово формирање. Не говоримо о Пашићевој „политици“ према Бугарима, јер политика, у класичном смислу, значи вођење јавних послова у општем интересу, а Пашић није (када је био на важним позицијама у држави), водио своју личну политику ни према коме, па ни према Бугарској, већ је био један од креатора и заступник (на функцијама председника владе и (или) министра иностраних дела) политике своје владе и своје државе. Међутим, с обзиром на Пашићев удео у креирању спољне политике Србије и касније Краљевине СХС у првим годинама њеног постојања, та граница између његових личних ставова и државне политике коју је заступао, често постаје нејасна. Његови лични ставови су уграђивани у државну политику када је он био њен први носилац и заступник, али је и сама та политика – као стално прилагођавање променљивим околностима стварности, „вештина“ деловања у складу са захтевима актуелног политичког момента – утицала на нијансирање његових личних ставова. У овој „дијалектици“ односа „општег и посебног“, односно субјективног и објективног, треба тражити одговор на питање о правој природи Пашићевих ставова према Бугарима и Бугарској.

За продубљену анализу, неопходно је у истраживачки фокус ставити и Пашићеве личне особине, његов „психолошки лик“, који је утицао на његово виђење политике и схватање њене сврсисходности, као и на методе политичког деловања.¹⁰ Овде ћемо поменути само оне психичке особине – црте личности, које су непосредно „одговорне“ за карактер његових социјалних (политичких) ставова. За наше истраживање је посебно битан аспект Пашићеве личности који осликава „хијерархијски“ однос између *чињеница стварности*, којима је располагао у огромним количинама, вешто се њима служио и, неретко, манипулисао у својим политичким активностима, и његове „идеје водиле“, његовог политичког „вјерују“, које је, у различитим периодима свог јавног ангажмана, спроводио са необичном упорношћу. Послужићемо се анализом овог односа коју је дао професор Ђорђе Станковић: „Пашић опсесивно сабира чињенице као доказе, а не због њих самих. У његовом систему мишљења оне имају секундарни значај, а *примарни значај има развијан и приказивање субјективне идеје, њојечине симболичне слике*, које непрекидно из тмине настоји да оформи као идеју пуну светлости. Он не може без спољашњих чињеница, он не би могао да функционише без рутинске дневне кабинетске лабораторије, он спољашњим чињеницама испуњава оквир своје идеје, али стваралачка снага до краја је испуњена да идеју спроведе у реализацију. Због тога се Пашићев судови и *ставови* често показују као *хладни, несавиљиви, честито произвољни и безобзирни*. Чврсто везивање за објекте, основну идеју, ограничава му толерантност према осталим субјектима политичке делатности.“¹¹ И Пашићев савременици

¹⁰ Најцеловитији „психолошки профил“ Пашића дао је, по нашем мишљењу, професор Ђорђе Станковић: „Психолошки лик Николе Пашића“, *Прилози за биографију Николе Пашића* (Даље: *Прилози за биографију*), Београд 2006, 311–328.

¹¹ Ђ. Станковић, *Психолошки лик Николе Пашића*, 318–319; Курзивом смо обележили делове цитираног текста, јер смо мишљења да директно упућују на *психичке основе* и *соци-*

су примећивали да је „тешко мењао једном усвојене навике и схватања, као што је тешко напуштао и судове једном донете о овој или оној личности.“¹² Слободан Јовановић је, такође, на сличан начин описивао Пашића: „У текућим питањима он се често повијао према ветру. У основним питањима био је непоколебљив, и имао је истрајност и упорност једног мономана.“¹³

Ако структура личности представља унутрашњу базу ставова, поставља се питање шта је све у „спољашњем свету“ утицало на формирање Пашићевих ставова према Бугарима и Бугарској? Какви су били утицаји на идеолошком пољу, али и које су то политичке околности утицале на формирање и измене његових ставова? Ова објективна страна феномена је важна, јер „политика, а посебно међународна, није прост збир слободних и ничим ограничених субјективних воља.“¹⁴ Уз то, Пашић је, како су то примећивали његови савременици, „био израз средине и епохе“ и, што је још важније, он је „у разним епохама наше историје увек тачно знао да схвати захтеве тренутка.“¹⁵ Та Пашићева способност да процени „историјски тренутак“, била је, као што ћемо видети, јако утицајна приликом избора тактике којом се служио, као и у конципирању његовог спољнополитичког програма.¹⁶

Пре одговора на питање које су то објективне околности утицале на нивелисање његових ставова, намеће се потреба периодизације – одређивања временских оквира у којима су се развијали и мењали одређени ставови Пашића о спољној политици, националном питању, југословенском питању, улози српске државе у решавању националног питања на Балкану, историјској и националној „мисији“ Србије у погледу будућег статуса српског народа изван њених граница итд. Важно је истаћи да се Пашићев

јално-психолошко исходиште Пашићевих ставова. Ове „кључне речи“ нам „отварају“ унутрашње разлоге настанка ставова и, што је посебно важно, психичке механизме који су уследили њихову чврстину и трајност.

¹² 10. децембар 1926 – 10. децембар 1936. Никола П. Пашић, (Даље: Никола П. Пашић) Београд 1937, 22.

¹³ Цитирано према: Витомир Вулетић, „Слободан Јовановић о Николи Пашићу“, Никола Пашић: животи и дело, 447; Мономан – човек болесно заокупљен једном идејом.

¹⁴ Миле Бјелајац, Дијломаија и војска. Србија и Југославија 1909–1999, Београд 2010, 95.

¹⁵ Никола П. Пашић, 23, 29.

¹⁶ С друге стране, његови политички противници су га оптуживали за инертност. Вођа самосталних радикала Љубомир Стајановић је о њему писао као о човеку „који је увек пливао низ воду, остављао је да се догађаји сами од себе развијају, па кад се и како развију, тражио је излаз из ситуације“. (Љ. Стојановић, „О спољној политици Николе Пашића“, Српски књижевни гласник, књ. XXI (1927), 126). Наиме, Стојановић у поменутом чланку (по речима самог аутора написаном још 1913, а објављеном тек 1927. године) оптужује Пашића да је, уочи Другог балканског рата, упорно спроводио своју политику о споразумевању са Бугарима, иако су све чињенице и околности указивале да се Бугари неће придржавати савезничких обавеза, јер им је циљ била хегемонија на Балкану. Стојановић је разлог оваквом Пашићевом држању видео у Пашићевој инертности према догађајима. Међутим, постоји и друго објашњење, а то је управо Пашићева доследност у спровођењу своје „идеје водиле“ и његово „тешко мењање једном усвојених схватања“. Дакле, можда кључ за „одгонетање“ дилеме која је честа у науци и публицистици, када је у питању Пашићева политичка тактика, лежи у његовој идејној доследности, а не инертности према догађајима у току. Уосталом, непогрешивост је одлика само митских и божанских бића, а никако човека, па макар он био и Никола Пашић.

ставови према Бугарима и Бугарској нису развијали независно, као посебан корпус политичких ставова, програма или концепата, већ управо „у крилу“ ових важних питања, зависно од његових схватања улоге Србије на Балкану и судбине српског народа, пре свега оног дела који је још увек био под туђом влашћу. Иако ниједна периодизација у историји није довољно прецизна и свеобухватна, у случају Пашићевих спољнополитичких ставова, па самим тим и ставова према источном суседу, као кључна временска „раскрсница“ намеће се период Балканских ратова (1912–1913).¹⁷ До Другог балканског рата (1913), Пашићев политички програм је био прожет идејама о балканској сарадњи и споразумном решавању спорова међу балканским народима, док после ових судбоносних догађаја код њега перовлађује приступ који се огледа у ужем, националном, спољнополитичком концепту, с циљем да се обезбеде витални интереси Србије и српског народа од све већих претњи са севера (од Аустроугарске) и истока (од бугарских аспирација на Македонију). С обзиром да је после Првог светског рата започела нова фаза у политичким односима у Европи и на Балкану, период *после 1918. године* посматраћемо као посебну проблемску целину у оквиру друге фазе. Оно што је кључно за Пашића као државника, а присутно је и у овом случају, јесте да су се и у првој, и у другој фази, као и у послератном периоду, његови ставови према Бугарима и Бугарској (као део ширег спољнополитичког концепта), развијали као последица крајње прагматичног и рационализованог система идеја и политичких погледа, никада засновани на ирационалним факторима или идеалистичким концептима, којима није био склон. Ако је и постојала извесна доза емотивног реаговања после Светског рата, мада веома тешко уочљива у сведочанствима о његовом ставу према Бугарима и Бугарској, она је била, пре свега, последица *оштрије реакције* српске јавности. Дobar пример за то је реакција на злочине бугарских окупационих снага и, уопште, на крајње нехумано понашање Бугара према Србима за време рата. Пашићев став се потпуно уклапао у социјално-психолошки послератни миље када је у питању перцепција Бугара и њихове улоге у рату. И овај „детал“ није одударао од тоталитета његове психолошке, социјалне и политичке физиономије, која се непрестано манифестовала у његовом политичком и државничком раду, а чија је суштина у његовој способности (готово таленату) да препозна „импульсе“ које „одашиље“ јавности (њена очекивања, осећања, страхове, гнев, горчину) и уклопи их у свој политички концепт („претвори их у своју политику“).

На Пашићев став према Бугарима и погледе на њихово место у „орбити“ српских националних интереса у *првој фази*, највише су утицале идеје о балканском јединству, јужнословенској федерацији и различитим облицима сарадње међу балканским народима, у циљу њиховог ослобођења од туђинске власти и, касније, по ослобођењу, од страних утицаја. Са овим

¹⁷ Бранко Надовеза, „Никола Пашић и балканска интеграција“, *Никола Пашић: животој и дело*, 355; В. Казимировић истиче да је тзв. Нишком декларацијом (7. децембра 1914. године), којом су одређени ратни циљеви Србије (ослобођење и уједињење) „дефинитивно напуштена традиционална политика Радикалне странке и Србије у целини, усмерена на уједињење са Бугарском“. (В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, друга књига, Београд 1990, 307)

идејама Пашић се сусрео у време својих студентских дана у Цириху, у окружењу руских народњака, социјалиста и нихилиста, али највише кроз своју припадност политичком и идеолошком кругу српске студентске омладине окупљене око социјалисте Светозара Марковића и кружока „Задруга“.¹⁸ Управо је Марковић истицао „општебалкански“ контекст ослобођења српства од турског јарма, кроз синхронизацију ослободилачке борбе са другим балканским народима, пре свега са бугарским народом, а решење српског питања видео у Балканској федерацији „као савезу културно сродних народа“.¹⁹ Марковић је, реагујући на тадашње пројекте и идеје о уједињењу свих Срба, сматрао да је границе тако „уједињених Срба“ веома тешко одредити, због амбиција суседних народа, па би српски народ, да би створио јединствену државу, морао ући у сукоб са Бугарима, Хрватима и другим околним народима. Зато је као функционално решење видео Балканску федерацију, која би била последица револуције на Балкану, којој би, нужно, предходио преображај друштва изнутра тј. победа начела народног суверенитета и општинске самоуправе.²⁰ Трагове ових погледа можемо назрети знатно касније, у Пашићевом инсистирању на јасном разграничењу Срба и Бугара у Македонији, као предуслову савеза, али и начину да се избегну сукоби о којима је Марковић писао. Сам Пашић је, у својим „циришким“ данима, мада неодређено, говорио о „Дунавској федерацији“, иако није прецизирао садржину те идеје. Сви ови „федералистички“ концепти, били су, делимично, и последица различитих пројеката и процеса у Србији и Европи 40-их, 50-их и 60-их година 19. века („Начертаније“, уједињење Немачке и Италије итд.)²¹ Оно што су донеле бурне године између 1875. и 1878 (устанак у Босни и Херцеговини, краткотрајне одлуке Санстефанског мира, па затим, по Балкан, судбинске одлуке Берлинског конгреса) непобитно је утицало на кристализацију Пашићевих погледа на судбину Балканског полуострва и његових народа.²²

Без обзира на утицај који су ови историјски догађаји имали, идеја о балканском савезу и сарадњи међу балканским државама (посебно сарадња Србије и Бугарске), још дуго ће остати битно обележје Пашићеве политике и идеологије.²³ Српско-бугарски односи су за Пашића представљали око-

¹⁸ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (I)*, 35–36; *Никола П. Пашић*, 38–39; Б. Надовеза, н. д., 355; О идеолошким утицајима на младог Пашића, његовим „циришким данима“, припадности Марковићевом покрету и утицају његових идеја и ширих друштвено-историјских околности на формирање Пашићевих ставова, детаљније видети у: А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 43–94, 99–129.

¹⁹ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 106.

²⁰ Добросав Бјелетић, „Светозар Марковић о српском питању“, *Живот и дело Светозара Марковића*, Зборник радова са научног скупа САНУ, Београд-Зајечар (октобар 1996), Београд 1997, 98.

²¹ Ђ. Станковић, „Никола Пашић и српско питање 1868–1903“, *Прилози за биографију*, 188.

²² О односу српских социјалиста (и Пашића) према европском социјалистичком покрету (и идејама социјализма уопште), а поводом устанка у Босни и Херцеговини, али и после 1875. године, као и различитим тумачењима и оценама овог односа у историографији, детаљније видети: В. Казимировић, *Никола Пашић (I)*, 271–275.

²³ Ђ. Станковић истиче да је једна од последица еволуције Пашићевог става било и то да је „Марковићеву концепцију балканске федерације трајно одбацио“ и усвојио гледиште

сницу сваке балканске интеграције.²⁴ Сарадња са братским суседним народима, посебно са Бугарском и Црном Гором, била је једна од основних ставки првог радикалског *Програма* из јануара 1881, чији је Пашић био један од твораца. У Програму се захтевају „братски одношаји“ са Бугарима, народом „географски најближим, а по народности присно сродним“, са којим треба тежити „јединству у политичкој радњи и културном развијању“.²⁵ Уједињење и савез са Црном Гором и Бугарском посматрани су као прва етапа ка јужнословенском савезу (федерацији), који би представљао оквир за решење националног питања на југоистоку Европе.²⁶

Емиграција у којој је Пашић провео шест година веома је важна етапа у обликовању његових ставова према балканском уједињењу и посебно према српско-бугарском јединству као предуслову за разрешење националног питања на југоистоку Европе, у ширем европском контексту, у којем велике силе играју важну улогу кроз процес решавања тзв. „источног питања“.²⁷ Закупљен и страхом за опстанак словенства на Балкану, под све већим притисцима „германским“, пројекат о српско-бугарској сарадњи и савезу постаје главна Пашићева преокупација, као својеврсни израз тих страхова.²⁸ По Пашићу, „интереси народа Балканског полуострва најбоље би се сачували и оснажили када би се у свим државицама на Истоку образовале странке које теже да раде на федерацији балканских народа.“²⁹ Српски емигранти у Бугарској, предвођени Пашићем, уочи трагичних догађаја у јесен 1885. године, припремили су пројекат српско-бугарског споразума, у очекивању „револуционарног таласа“, који би се пренео и на Србију, позивајући се, притом, на старе идеје о савезу Светозара Марковића и Љубена Каравелова. Пашић је имао контакте са организаторима тзв. Пловдивског преврата³⁰ (у који је био упућен) Дмитријем Ризовим и Захари Стојановим, и који је виђен од стране српских емиграната као шанса да се, заједничким српско-бугарским снагама, Србија ослободи од главне препреке савезу и федерацији – од краља Милана.³¹ Јер, по Пашићу, уколико бугарско уједињење не буде

о „првенству српског народа на Балкану.“ (Ђ. Станковић, „Никола Пашић и српско питање...“, 193). Ваља, међутим, напоменути да је Пашић о „федерацији балканских народа“ писао и касније (1884), у емиграцији (вид. нап. 35).

²⁴ Б. Надовеца, н. д., 336.

²⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, 363.

²⁶ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и јужнословенско питање (1)*, 70.

²⁷ Исто, 73.

²⁸ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 204.

²⁹ *Никола П. Пашић – његова, чланци и говори*, 149. (Пашићево писмо Михаилу Свилокосићу, Рушчук, 1884).

³⁰ Ради се о уједињењу Источне Румелије (која је по одлукама Берлинског конгреса била под турским суверенитетом) са Кнежевином Бугарском, 5–6. септембра 1885. године, које су извели припадници Бугарског тајног централног револуционарног комитета (БТЦРК) из Пловдива. Овај чин послужио је као повод краљу Милану да објави рат Бугарској 2. новембра исте године. У бугарској историографији овај догађај се назива Уједињење. (Димитар Попов, Иван Божилов, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев, Искра Баева, *Историја Бугарске*, Београд 2008, 248–251. О српско-бугарском рату вид. М. Самарцић, н. д., 260–315).

³¹ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 209–211 (и напомена 683); М. Самарцић, н. д., 222, 269.

праћено падом режима краља Милана, спољнополитички фактор (Аустроугарска) би могао да, користећи управо српског монарха, забоду „клин“ између Срба и Бугара, што би био крај идеје о федерацији.³²

У свим комбинацијама о којима је размишљао у емиграцији, а чији је циљ био да дају одговор на питање како да „народи на Истоку“ осигурају своју народну самосталност у очекиваном разрешењу „источног питања“, Пашић је Бугарску видео као интегрални део својих планова, која, у игри великих сила, као и Србија, дели судбину свих „народна на Истоку“. Сматрао је да се поменута самосталност може очувати на три начина: *први*, кроз независну и слободну конфедерацију народа на Балкану, у коју би ушли „Србо-Хрвати, Бугари, Грци и Румуни“; *други*, кроз словенски савез са Русијом, који би се састојао од „данашње Русије, од Србо-Хрвата са Словенцима и Истријанцима до Трста, од Чеха са Моравцима и Словацима, од Бугара до Пољака“, а у ову словенску федерацију би, по принципу „хоћеш-нећеш“, могли ући и Грци, Румуни и Мађари; *трећи*, ако се Аустроугарска претвори у „источно федеративно царство“ које би укључивало у себе „Србе и Бугаре, Вахе и Грке.“³³

У изграђивању Пашићевог става према Бугарима и Бугарској у овој фази, осим политичког рационализма којим се увек руководио, добре анализе геополитичких прилика и политике великих сила, не смомо изгубити из вида још једну „потку“ којом је проткан његов идеолошки „ћилим“, и која, заправо, представља суштину његовог идеолошког патоса (што је наговештено у предходном пасусу), а то је његово *словенофилство*.³⁴ У политичким трендовима свога времена, Пашић је видео жестоки антагонизам између Запада (посебно германског уплива) и словенског Истока, критикујући, притом, западни индивидуализам, похлепу за новцем и профитом и тенденцију економског поробљавања слабијих.³⁵ Пошто је, по њему, Србија краља Милана (кривицом краља³⁶) већ у западној орбити, Бугарска је последња словенска земља која треба бити увучена у исту. У једном писму митрополиту Михаилу из емиграције, Пашић износи своја страховања због таквог развоја догађаја: „Нас страх влада, кад помислимо да ће скоро и Бугарска бити то што је Србија, да ће и она бити изгубљена за словенство.“³⁷

³² А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 220.

³³ Никола П. Пашић – *писма, чланци и говори*, 151. (Пашићево писмо Михаилу Свилокосићу)

³⁴ Подробније о томе видети: Славенко Терзић, „О словенофилству Николе Пашића“, *Никола Пашић: живото и дело*, 131–143; О сукобу „европеиста“ и традиционалиста, тј. „западњаштва и словенофилства“ у Србији почетком осамдесетих година 19. века видети у: А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 132–137.

³⁵ Никола П. Пашић – *писма, чланци и говори*, 173–174. (напомене 23 и 24); С. Терзић, н. д., 138–139; А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 237–241; Пашић је своје погледе на односе европског Истока и Запада исказао у једном од ретких списа у којима образлаже своје идеолошке ставове. Реч је о спису *Слога Србо-Хрватиа* (Никола Пашић, „Слога Србо-Хрвата“, приредио Ђорђе Станковић, *Прилози за биографију*, 346–433.)

³⁶ По Пашићу, аустрофилска политика краља Милана је подривала словенску цивилизацију у Србији и краљ је, као „опасну заразу“ донео западни утицај у Србију (А. Шемјакин, „Никола Пашић у емиграцији...“, 223).

³⁷ Никола П. Пашић – *писма, чланци и говори*, 175. (Пашићево писмо митрополиту Михаилу, Софија, 20. децембар 1884); На другом месту, готово годину дана касније, Пашић

Он, вапијући за словенством које пропада, критикује и бугарску владу и Русију јер не желе да пруже помоћ српској политичкој емиграцији, и у том односу према „најискренијим борцима за словенску ствар“, види својеврсну „парадигму“ за пропаст словенства на Балкану, али и шире.³⁸ Пашић критикује и тенденције које се појављују у бугарској политици, а које иду ка њеном „позападњачењу“ и одвајању од словенског света.³⁹ За Пашића је Бугарска интегрални део словенске васељене, који је на удару империјализма Запада, чији је циљ да овај део словенског света одвоји од Русије. Имајући у виду овај словенофилски (и русофилски) контекст Пашићевог става према Бугарима и Бугарској, постаје јасније његово касније инсистирање на „антисловенском“ у бугарској политици у време растурања Балканског савеза 1913. године, и посебно у периоду Првог светског рата и непосредно после њега.

Српско-бугарски рат, 1885, пораз на Сливници и порази српске војске који су уследили, ако је судити по речима самог Пашића, оставили су мучан утисак на, развојем догађаја очигледно веома разочараног радикалског првака у емиграцији.⁴⁰ Потрешен српским поразима, Пашић огољено, без

пише: „Доказивао сам да се словенство на Балканском полуострву не може одбранили у Бугарској, ако се Србија остави и изложи упливу аустрогерманском. Доказивао сам да ће Исток бити изложен упливу и политици оне силе или струје која овлада Србијом.“ (Пашићево писмо неидентификованој особи, Русе, 1. октобар 1885, 194–196). Ово јасно показује да је Пашић имао, назовимо га, „интегралистички“ приступ питању одбране словенства на Балкану, у коме је Бугарска играла важно место – интереси словенства у Бугарској се не могу одбранили без победе словенске политике у Србији, док би победа антисловенских снага у Бугарској значила коначни пораз словенства на Балкану (отуд и Пашићев страх да ће Бугарска бити „изгубљена за словенство“). По Пашићу се управо то и десило, јер Бугари покушавају да истисну сваки утицај Русије, иако је она „створила санстефанску Бугарску, она је из ничега васкрсела, она је дала и осигурала живот бугарским маштама...“. Очигледно је да су, по њему, словенство и словенофилска политика у Србији и Бугарској *неодвојива* питања, без којих би сама идеја и политика за коју се Пашић жестоко залагао (победа „словенског Балкана“, а не Балкана под западним утицајем) доживела колапс. Зато у писму изражава жаљење и разочарење што су сви његови позиви да се помогне људима „који су оличени противници запада и Аустро-Угарске а истакнути радници на славенској заједници“, као и то да се исправи „санстефанска грешка“ научним и тачним етнографским опредељењем границе између „српског и бугарског племена“, коју су противници словенофила употребили „као најјачи доказ да су интереси српског племена од стране Руса напуштени“ – остали несхваћени.

³⁸ Исто, 175–176. (Писмо митрополиту Михаилу)

³⁹ Пашић је чак и изградњу пруге Рушчук-Варна, на којој је у емиграцији радио као инжињер, видео у том контексту: по њему она везује Софију са Нишом, Београдом, Пештом и Бечом, а „тим путем се веже пријатељство са Западом.“ Он је у истом „светлу“ (кроз призму економске и политичке зависности) посматрао и изградњу железнице у Србији почетком осамдесетих година 19. века (А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 160–163, 204.)

⁴⁰ Последњи покушаји за стварање српско-бугарског савеза, учињени у вихору рата, пропали су због одбијања бугарске стране. До преговора између Пашића и Захарија Стојанова (по налогу Д. Ризова), дошло је 19–20. новембра 1885, после пораза на Сливници, у Тулчи (Румунија), где је Пашић боравио као емигрант. Главне тачке договора биле су: да бугарска војска пружи помоћ емигрантима у обарању краља Милана, и да се, затим, са радикалима на челу Србије започну преговори, без мешања великих сила; да се обе војске повуку са освојених територија, и да се закључи офанзивно-дефанзивни српско-бугарски пакт. Иако су се неки бугарски званичници сложили са овим, председник владе Петко Каравелов је одбио овај план. (А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 222–224); В. Казимировић

великог околишања, износи свој став о Бугарима и њиховој историји, с великом дозом ниподаштавања бугарског историјског искуства и, уопште, њиховог значаја у историји. Он своје писмо почиње драматично, тако некарактеристично за њега: „Вести са бојног поља ужасне су. Не даду ми мира и станка; сан ме не вата, излудеће се, ако тако узтраје“, пише он својим пријатељима, емигрантима у Румунији и наставља: „Од чега смо се највише страшили, то је настало. Србија пропаде под непријатељем коме је јуче слобода поклоњена. Србија пропаде и то срамно под непријатељем, на кога је иза леђа мучки и изненадно напала, који нема са собом ни такве историје, ни такве спреме, ни војнике опробане у оба рата (мисли на српско-турске ратове 1876–1878. – *иприм. ауџ.*). Србија пропаде не пред Турцима, од којих Европа дрхташе, већ пред Бугарима, за које Европа сазнаде кад им се слобода поклони.(...) Има ли на свету игде срамније, одвратније и понижавајуће пропасти но што би била ова пред Бугарима а на српском земљишту.“⁴¹ Недвосмислено произилази да је за Пашића једино страшније од самог српског пораза било то што је Србија поражена од Бугара, на које је, а то је у овом случају очигледно, гледао као на народ недостојан да извојује победу над Србима. Да ли је ово била само епизодна и бурна реакција једног политичког емигранта, који се налазио у веома неповољној ситуацији (тражећи заштиту од земље која је у непријатељским односима са његовом земљом) или почетак редефинисања става према српско-бугарским односима? Ако је Пашић, до овог момента, како поједини историчари истичу, био „и срцем и душом за изграђивање што уже привредне и политичке српско-бугарске

у своме делу не помиње договор у Тулчи, већ само наводи (цитирајући Пашићево писмо Сави Грујићу из 1888. године) да је Пашић *одбио* бугарски предлог да, уз помоћ бугарског оружја, у јеку рата, збаци краља Милана. (В. Казимировић, *Никола Пашић (I)*, 476).

⁴¹ *Никола П. Пашић – писма, чланци и говорци*, 209. (Пашићево писмо емигрантима у Румунији, 1885). Поставља се питање откуда овакав став према Бугарима и њиховој историји код Пашића, кад се има у виду да је то народ са којим је, још „колико јуче“ хтео да гради федерацију – пројекат због кога је у отаџбини проглашаван издајником? Овакав оштар став може се објаснити суновратом идеје за коју се тако истрајно залагао, и то кривицом (одбијањем) бугарске стране, после пропасти договора из Тулче. На то указује „јед“ са којим Пашић говори о Бугарима. Једна реченица можда најбоље поткрепљује нашу претпоставку, да је пропаст договора главни „окидач“ за Пашићеву љутњу (иако писмо није датовано). При крају писма Пашић каже: „Да се главна бугарска команда не задовољава тиме што је одбила Србе са границе и *одбацује брајски мир* (подвукао И. Р.) – то ја имам извешћа из самог извора.“ О каквом „одбаченом братском миру“ и „извору“ Пашић говори? Одговор се може наслутити ако знамо да је Пашић из Софије, од З. Соколова, после разговора које је Ризов имао са војним и политичким врхом у главном штабу у Пироту (дакле, на „извору“ свих одлука!), добио одговор (29. новембра) да од договора у Тулчи нема ништа (А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, 224). На овај закључак нас наводи и захтев Пашића друговима у Румунији да се обрате српским властима (преко посланика у Букурешту Каљевића) и учине све, да се што пре врате у отаџбину „да је бране од непријатеља, који је сада окренуо оружје против народа српског.“ Могуће је и то да је Пашић, овом „понудом“ отаџбини, себе и другове покушао „аболити“ од оптужби пред сопственим народом који се налазио у грчу пораза, пошто су му, претходно, пропали сви покушаји да из Бугарске организује устанак против краља Милана. Он оптужује Бугарску не зато што је одбила „небратски напад“ Србије (што се, вероватно, односи на Сливницу), већ зато што је наставила да „пролива братску крв“. Ово писмо је једно од кључних за наше излагање, јер сведочи о, вероватно, *ипреломним моментима* у Пашићевм односу према суседном народу.

заједнице“⁴², од овог момента његово ангажовање на јачању српско-бугарске сарадње (које ће се наставити све до Балканских ратова) биће ослобођено елемената „срца и душе“ и постаће условљено искључиво рационалним разлозима – политичким интересима Србије и српског народа, онако како их је Пашић видео. После српско-бугарског рата он је постао свестан да ће доћи до „пречишћавања рачуна“ с Бугарима у чију је искреност почео да сумња.⁴³

Важно је истаћи да је Пашић, градећи свој став према актуелним догађајима, увек имао у виду не само ефекте тих догађаја по национални престиж Срба и Србије међу балканским народима, већ и ефекте на плану унутрашње политике и стабилност режима краља Милана Обреновића против кога се жестоко борио, управо из Бугарске, и који је оптуживао за „неоправдани и небратски“ напад на Бугарску, сматрајући да краљ Милан „не може да споји своје добро са српским добром у словенском сојузу“, на који гледа као на „авет која ће га прогутати.“⁴⁴ С друге стране, своје сумње у бугарску искреност је поткрепљивао и чињеницом да они нису пружили никакву озбиљну помоћ српским емигрантима у рушењу „тираније у Србији“, већ су спекулисали и у српском „мучењу“ видели шансе за остварење својих аспирација.⁴⁵

После овог, по српско-бугарске односе судбоносног рата, Пашић постаје све више свестан опасности од бугарске агитације у Македонији и Старој Србији (међу Арбанасима), па сматра неопходним усмерити све снаге ка југу и појачати националну пропаганду у Македонији и Старој Србији.⁴⁶ Пашић тада признаје да је радикалска политика (а самим тим и његова схватања српско-бугарских односа) према Бугарској била „сувише идеална“ и да није била адекватна политици коју је Бугарска водила према Србији.⁴⁷ Међутим, идеја о неопходности савеза на Балкану, посебно српско-бугарског, у циљу ослобађања сународника који су живели под турском влашћу, Пашића ће и даље руководити у његовој политици, јер је веровао да слом Турске зависи од балканског савеза.⁴⁸ Упоредо с тим, за време своје прве

⁴² В. Казимировић, *Никола Пашић (I)*, 63

⁴³ Исто; Пашић је 4. августа 1887. године, свом пријатељу Влади Љотићу писао из емиграције да су „Бугари увек против нас“ и да смо „ми водили пријатељску и лојалну политику пуну поверења према Бугарској, али смо се преварили.“ (Архив САНУ, Заоставштина Милана Антића, 14384/8333, Извод из Пашићевог писма)

⁴⁴ *Никола П. Пашић – њисма, чланци и зборови*, 181. (Пашићево писмо митрополиту Михаилу, Рушчук, мај 1885)

⁴⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић (I)*, 64

⁴⁶ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско њишање (I)*, 74–75.

⁴⁷ Владимир Стојанчевић, „Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1912. године“, *Никола Пашић: животој и дело*, 288 (напомена 1)

⁴⁸ Једна од најважнијих ставки спољне политике прве две Пашићеве владе било је споразумевање са суседима, у првом реду са Бугарском. „Од свог повратка из изгнанства“, пише Михаило Војводић, „он (Пашић – И. Р.) се бавио идејом о ставрању балканског савеза. Био је уверен да би рад на његовом успостављању требало да отпочне учвршћивањем једне српско-бугарске основе.“ (М. Војводић, н. д., 117); У прилог тези да је идеја савеза остала доминантна код Пашића иде и његова понуда Стефану Стамболову, приликом незваничних посете Софији крајем септембра 1889. године (после повратка из емиграције), да Србија и Бугарска склопе споразум о Македонији, као и политички савез против Турске у

две владе (1891–1892), ради на јачању националног рада у Старој Србији и Македонији, где се директно сукобљава с бугарским активностима.⁴⁹ Очигледно да Пашић није хтео да допусти да ситуација на терену измакне контроли, те да се, у неким будућим преговорима о Македонији, Бугари позову на „фактичко стање“ које не би било повољно по Србију.

По потпуном преузимању државног кормила Србије после Мајског преврата 1903, када је (јануара 1904) постао министар иностраних дела, Пашић формулише спољнополитичку доктрину, у којој доминира пет тачака (циљева): 1. *Балкан балканским народима*; 2. *Пуна њажња збивањима у Старој Србији и Македонији*; 3. *Унајређење односа са Бугарском и Аустро-Угарском*; 4. *Везивање за силе Антанте*; 5. *Јачање националне свесности Срба на Зајпаду и изражење њихова за јединство са Хрватима и Словенцима*.⁵⁰ Бугарска је, дакле, и даље остала посебно „поље“ Пашићевих интересовања и планова и на томе је пожртвовано радио наредних година,⁵¹ мада је сада, на сва политичка, па и спољнополитичка питања, према сопственом (мада не јавно исказаном) признању, гледао много опрезније, реалније, с мање идеолошког лутања и жељом да се дистанцира од „студентских и омладинских идеала“.⁵² Имајући у виду политику великих сила (пре свега продор Аустроугарске ка Солуну), знао је да се тако комплексно питање, као што је *македонско*, може решити једино сарадњом и споразумом између балканских народа (пре свега између Србије и Бугарске).⁵³ Алтернатива споразуму био би сукоб између балканских држава, што би било искоришћено од стране заинтересованих великих сила (како су и показале године које су следиле). Бранећи своју политику према Бугарској пред Народном скупштином од напада опозиције, Пашић је поново истицао своју стару политичку тезу да од споразума и заједничког схватања обостраних интереса зависи судбина и Србије и Бугарске.⁵⁴ (Ово је, можда, још један „детал“, који указује на Пашићеву посвећеност „идеји водили“ коју смо већ потцртали као једну од његових главних психолошких карактеристика). На симбо-

овој области, мада је један од примарних разлога посете, највероватније, било Пашићево посредовање у односима између Русије и владе Стамболова који су били јако затегнути. О овој посети се, иначе, у историографији јако мало зна. (В. Јовановић, н. д., 85–91).

⁴⁹ М. Војводић, н. д., 120–121.

⁵⁰ *Свој говор Николе Пашића*, прва књига, прир. Ђорђе Станковић, Београд 2007, 26 (Предговор приређивача) (Даље: *Свој говор Николе Пашића 1*)

⁵¹ Пашић је, због овакве своје политике према Бугарској, опет трпео нападе једног дела јавности да је „бугараш“. (В. Казимировић, *Никола Пашић* (2), 21)

⁵² *Свој говор Николе Пашића 1*, 25.

⁵³ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање* (1), 94–95; Једна од последица такве Пашићеве политике јесу и српско-бугарски споразуми од 30. марта и 12. априла 1904. (тада је Пашић био министар иностраних дела у влади Саве Грујића). Споразуми су имали политички (први) и економско-правни значај (други). Најважнији део био је онај који се односио на Македонију: бугарска влада је признала постојање српских интереса у Македонији, а српска влада дала начелну сагласност за аутономију Македоније, под извесним условима; две земље су се обавезале да заједнички штите своје интересе у Македонији. Новинар и аустроугарски информатор Леополд Мандл је писао да је Пашићев „животни циљ“ стварање персоналне уније између Србије и Бугарске, и да је за тај свој рад, чак, богато награђен од бугарског кнеза. (В. Казимировић, *Никола Пашић* (2), 22–24).

⁵⁴ *Свој говор Николе Пашића 1*, 242 (Пашићев говор од 5. новембра 1904).

личном нивоу, у поменутом говору, Пашић је показивао своју приврженост политици коју је заступао, употребљавајући фразе о „интимном пријатељству“ и „братским народима“ када је говорио о односима Србије и Бугарске.

Неколико година касније, у свом обраћању Скупштини марта 1908, он је оштро критиковао „шовинисте“ који би желели да „српска политика ради на томе да васпостави Душаново царство; а можете читати и видети да таквих људи има и у Бугарској, који би желели да васпоставе Крумово царство; исто таквих људи има и у Грчкој који би хтели да васпоставе стару Византијску империју...“.⁵⁵ Оптуживао је ову „шовинистичку“ интелигенцију да се „руководи идејом прошлости, а заборавља на потребу данашњег друштва, данашњег нараштаја“.⁵⁶ По њему принцип „Балкан балканским народима“ представља „витални принцип“ који чува слогу балканских народа, јер „ако једна држава, један народ на Балканском полуострву пропадне, онда нема живота за други народ, за другу државу, ма како силан био у оном моменту кад овај други пропада“.⁵⁷ Овде, дакле, поново видимо Пашићев принципијелан став да сарадња нема алтернативу (заправо, да је општи сукоб једина алтернатива сарадњи)!⁵⁸ Судбине народа на Балкану су повезане, и свако ко ликује над злом судбином оног другог, убрзо ће се уверити да није далеко од такве судбине. И заиста, време које је долазило, показало је да су краткотрајне победе једне државе над другом, праћене тешким поразима, а „биланс“ је био тај да је, узимајући у обзир и период

⁵⁵ Исто, 305–306.; Ђ. Станковић тврди да је Пашић, иако је јавно иступао против „идеологије обнове Душановог царства“, заправо спроводио њене принципе кроз свој „конзервативни експанзионизам према југу“ и то највише у време преговора за стварање Балканског савеза (1910–1911), остајући чврсто на становишту да Србија треба да добије целу Македонију и тако задржи контролу над вардарском долином. (Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање* (1), 106–107). Мислимо да је, у овом случају, ипак реч о Пашићевом инсистирању да се уговором заштите витални интереси Србије у вардарској долини и солунском залеђу, а не о обнови Душановог царства. С обзиром да је био реалиста у политици (у чему се сви истраживачи Пашића слажу) и човек коме је добро била позната констелација снага и интереса на Балкану и у Европи (о којој је увек водио рачуна), не би се могло претпоставити да је радио на остваривању тако нереалног програма, као што је обнова Душановог царства.

⁵⁶ *Свој говор Николе Пашића* 1, 305.

⁵⁷ Исто, 306; У дипломатским разговорима са бугарским представницима 1908, поводом четничке акције у Македонији, Пашић се, бранећи право српског народа да се заштити од комитских напада и заступајући интересе Србије у „македонском питању“, стално трудио да изглади ствари и осуђивао сваки „крвави сукоб између Срба и Бугара“, имајући у виду „целину српско-бугарских односа.“ (Владимир Стојанчевић, н. д., 283). Управо је тај „поглед на целину“, на шири (балкански и европски) контекст сарадње, оно што је Пашића красило као политичара, уз увек присутну тежњу да се избегне конфликт, али не по цену српских интереса.

⁵⁸ Можда су зато једнострани потези Бугарске, онда када се Србија налазила у једној од најделикатнијих ситуација у својој модерној историји, (у време тзв. *анексионе кризе* – тада је Бугарска, 22. септембра, дакле уочи анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске (7. октобра), у договору са Аустроугарском, прогласила пуну независност од Турске), код Пашића изазвали толико жучи, да је руском министру Извољском изјавио да се Бугарска „одрекла словенске солидарности“, да се „повезала са непријатељима словенства“ и „издала Србију“, прекршивши српско-бугарски уговор из 1904. године по коме су биле забрањене једностране измене *statusa quo* на Балкану. (В. Казимировић, *Никола Пашић* (2), 128)

после Првог светског рата (јер су супротности међу балканским народима настављене у оквиру нове констелације моћи и интереса), сваки од балканских народа претрпео најмање један тежак пораз и поднео тешке жртве због „општебалканског“ несагласја, уз пресудно „асистирање“ појединих великих сила.

И после 1908, Пашић је остао на принципијелном становишту о насушној потреби стварања српско-бугарског савеза. Једино је (у току преговора за склапање балканског савеза 1911–1912. године⁵⁹, у којима није учествовао, али их је помно пратио и критиковао „попуштање Бугарској“ од стране Милована Миловановића⁶⁰ који је водио преговоре) инсистирао на јасном разграничењу с Бугарском у Македонији, као *средству* за очување добрих односа, одбијајући сваку идеју о аутономији Македоније, из бојазни да ће Бугари у случају аутономне Македоније, пошто пропагандом придобију становништво, применити „сценарио“ са Источном Румелијом из 1885 године.⁶¹ Мишљења смо да је могуће, да се управо применом односа *средство-циљ*, као аналитичког оквира, разреши „проблем“ који се некаким површним посматрањем може погрешно протумачити као *антиномија* (противуречност између двеју исправних теза) у Пашићевим тежњама: потпуно обезбеђење српских интереса у Македонији и добри, чак и савезнички односи с Бугарском! Ту Пашићеву стратегију, у коју је, по нама, дубоко веровао, можемо разлучити на неколико основних примеса:

- основни *циљ* политике је ослобођење српског народа и српских земаља под турском влашћу, за шта је услов био војни пораз Турске;
- српско-бугарски споразум је *средство* (или, боље рећи, једно од важнијих средстава, поред јачања националног рада и српског присуства на „спорним“ територијама), за постизање тог циља;
- потребно је очувати добре односе са Бугарском, а то је могуће само јасним разграничењем интересних сфера, јер је немогуће (или је врло тешко) ослобођење српског народа извести без сарадње са њом;
- српско-бугарске супротности би, ако не би биле „зауздане“ у оквире једног споразума, могле да угрозе дело ослобођења (између осталог коришћењем српско-бугарског сукоба од стране великих сила, посебно Аустроугарске, за реализацију сопствених интереса на Балкану).

Све до краја ове *прве* фазе, у формирању и сазревању ставова према Бугарима и Бугарској, Пашић се недвосмислено држао своје основне идеје, кроз повремене нивелације и нијансирања у складу са изменама објективних историјских околности, па и делимичне емоционалне „испаде“ и разочарења, услед трагичних ратних догађаја (српско-бугарски рат 1885) или изузетно комплексних тренутака у којима се Србија налазила (тзв. анексиона криза 1908), када су емоционалне реакције, праћене губитком вере у

⁵⁹ Детаљније о преговорима: В. Казимировић, *Никола Пашић* (2), 156–162.

⁶⁰ Милован Ђ. Миловановић (1863–1912), радикалски првак, главни „архитекта“ српско-бугарских споразума из 1912. године и један од твораца Балканског савеза. Био је председник владе од јуна 1911. до своје смрти, јуна 1912. године. На месту министра иностраних дела Србије налазио се од јула 1908. године до смрти.

⁶¹ В. Стојанчевић, н. д., 284.

одређене идеје, сасвим природан одговор на изазове реалности, чак и код оних „најтврђих“ појединаца (какав је Пашић био), али никад изван основног дискурса о *империјалној сарадњи и сјоразумевању* с Бугарима, што је била последица не „утопистичких“ пројеката будућности (изузимајући, можда најраније „циришке“ дане Пашића), већ увек рационалног сагледавања констелације снага, различитих утицаја и српских интереса на Балкану.

ПАШИЋЕВИ СТАВОВИ ПРЕМА БУГАРИМА И БУГАРСКОЈ ПОСЛЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА

Друга фаза у развоју Пашићевих ставова према Бугарима и Бугарској, обележена је ратовима, мржњом и трагедијом. Други балкански рат (1913) је представљао пораз сваке идеје о балканској интеграцији, односно о ширем балканском савезништву, јер је изнедрио ситуацију у којој је готово свако са сваким на Балкану био у некој врсти заваде и сукоба.⁶² Овај рат је, такође, био потврда свих сумњи које је Пашић имао према бугарској политичкој елити.⁶³ „Напад бугарске војске на Брегалници 30. јуна 1913. године“, с правом закључује професор Ђорђе Станковић, „представљао је и крај илузија о могућности решавања националног питања на широкој јужнословенској основи.“⁶⁴ И француски посланик у Београду је, после разговора са Пашићем, приметио разорни утицај српско-бугарског сукоба („панславистичка идеја, која је требало да осигура словенску кохезију у борби против Беча, јако је ослабљена братоубилачким ратом са Бугарском“), констатујући да је сада национална идеја постала „мање словенска а више српска.“⁶⁵ Иако је Пашић своје сумње у искреност бугарских политичких кругова и до тог тренутка више пута исказивао (још од 1885. године), после крвавог распада српско-бугарског савеза из 1912. године, он те сумње више никада није одагнао и, што је још важније, оне су постале саставни део његових погледа на бугарску државу и народ, бивајући све снажније и снажније, како су их трагични историјски догађаји све више потврђивали.

Стварањем формално независне Албаније (децембра 1912) Србији је „затворен“ излаз на Јадранско море (што је био један од циљева аустроугарске политике, с обзиром да је управо из Беча надгледана „независност“ нове балканске државе), па је борба за Македонију постала прворазредно питање српске економске и политичке безбедности, јер су веза с Грчком и лука Солун остали једини „вентил“ за релаксирање економских и политичких притисака са севера и запада, које је Србија трпела од моћне „црно-жуте“ империје. Страх да Бугарска не затвори и тај излаз радикализовао је срп-

⁶² Б. Надовеза, н. д., 361.

⁶³ В. Казимировић, *Никола Пашић (I)*, 65. (Пашић, иначе увек миран и сталожен, био је бесан на Бугаре због напада, оптужујући их за подлост до тада невиђену, варање, недостојност... Када су, пак, молили за мир, после пораза на Брегалници, одбијао је сваку причу о томе речима „да нас више Бугари неће вући за нос“).

⁶⁴ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и јужнословенско питање (I)*, 134.

⁶⁵ Исто, 137.

ску офанзивну политику на југу, чиме је сукоб с Бугарском продубљен.⁶⁶ (Овај страх од „затварања“, који је постојао код Пашића и српске политичке и војне елите, оправдали су догађаји с јесени 1915).

Пошто је на самом почетку Првог светског рата пропао покушај инициран од стране руске дипломатије, да се, на бази међусобних територијалних уступака, обнови савез на Балкану, у циљу очувања бугарске неутралности задовољењем њених „апетита“⁶⁷, Пашић је коначно одустао од идеје равнотеже снага на Балкану у корист стварања једне велике јужнословенске државе на бази „западне варијанте“ уједињења.⁶⁸

Бугарски напад крајем септембра и објава рата крајем октобра 1915, српска „голгота“ кроз гудуре северне Албаније (јер је српској војсци бугарским уласком у рат и учешћем у великој непријатељској офанзиви октобра 1915, пресечен пут повлачења ка југу и спајања са савезничким јединицама), као и рапидно кршење међународног ратног права у делу Србије под бугарском окупацијом од 1915. до 1918. (свирепа убиства, масовне депортације и интернације, насилно регрутовање, пљачка приватне и јавне имовине, силовања итд.)⁶⁹ – били су „кап која је прелила чашу“, чашу која је последњих деценија српско-бугарских односа била „препуњена“ и само је било питање која ће је то одсудна „кап“ прелити. Пашићева настојања да се спорна питања између држава реше споразумно нису успела. Овај неуспех да се пронађе заједнички именитељ с бугарском страном биће, у послератном периоду, један од мотива за крајње неповерење које ће Пашић исказивати према бугарским понудама за зближењем и помирењем.

Пошто су ратови (Други балкански и Први светски) разорили „илузију“ о могућности споразума између Србије и Бугарске, Пашићев став о Бугарима и Бугарској се мења, у складу са новим околностима које су наметнуле нове релације, односно нови оквир српско-бугарских односа: однос *победник – њобедјени* сада је постао тај кључни оквир за реализацију политичких, дипломатских, културних и економских односа две државе у дужем временском периоду после рата. Међународноправни оквир представљао је Неијски мировни уговор⁷⁰. Извршење уговорних обавеза од стране Бугарске постаће главна тема југословенско-бугарских односа у првој послератној деценији. Деловање сепаратистичког македонског покрета (ВМРО-а) са територије Бугарске против новостворене Краљевине СХС биће не мање значајна тема и „камен спотицања“ између две земље.⁷¹

⁶⁶ Исто, 134.

⁶⁷ О томе видети: Ђорђе Станковић, „Никола Пашић и покушај обнављања Балканског савеза августа 1914. године“, *Прилози за биографију*, 433–451.

⁶⁸ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (I)*, 149–150.

⁶⁹ О злочинима бугарских окупационох снага видети: *Извештај међусавезничке комисије одређене да констатира све повреде Хашке конвенције и међународног права учинених од Бугара у заузетој Србији 1915–1918. године*, Министарство иностраних дела, Београд, 1919.

⁷⁰ *Неијски уговор* (назван по имену предграђа у коме је закључен) између Бугарске и савезничких и придружених сила потписан је 27. септембра 1919. у Паризу.

⁷¹ О југословенско-бугарским односима непосредно после рата видети у: Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979, 27–49, 91–121, 164–171, 191–228.

Ако смо као „идеју водиљу“, која је попут својеврсног унутрашњег механизма давала покретачку снагу делању – политичкој пракси, а која лежи у основи Пашићевих ставова у претходном периоду, одредили његово схватање о *јошјеби* балканске, посебно српско-бугарске, *сарадње* ради реализације српских националних циљева на Балкану и што веће еманципације Балкана од све снажнијих „германских“ притисака, поставља се питање, шта би то (или каква би то) била „идеја водиља“ која је била у основи Пашићевог односа према Бугарима у периоду после Првог светског рата? На основу нама расположивих сведочанстава јасно се показује да је то *схваћање о бугарској кривици и јошјеби њеног исцртавања – дугојрајно, јосјеиено и искрено бугарско јокајања*. Овим ставом одише готово целокупна Пашићева делатност везана за послератну политику према Бугарској.

Следствено свом новом односу према Бугарској, Пашић је још док је рат трајао почео да износи свој став, припремајући тако терен за једну нову политику према источном суседу, чији ће он бити репрезент неколико година после рата. За скупштинском говорницом на Крфу, априла 1918, подсећајући на политику сила Антанте 1915. према Бугарској (када су на Србију вршени притисци да пристане на велике територијалне компензације у корист Бугарске, како ова не би пришла Централним силама), Пашић истиче да су Савезници били обманути од стране Бугарске „јер је нису познавали тако добро као ми.“⁷² „Нису могли да верују“, наставља Пашић, „да може бити на свету народа који би лишен био не само благородности већ и сваког моралног осећаја – и устати против свога ослободиоца (Русије – *јрим. ауи.*) (...) Али, што се је сматрало да у свету није могуће, то се је уствари показало да је код Бугара могуће.“⁷³ Одмах након пробоја Солунског фронта (септембра 1918), отишао је „корак даље“ својом изјавом агенцији *Ројтер*: „Зло се мора казнити, ако се хоће да добро постоји. Српска је војска с помоћу својих великих савезника разбила Бугаре. Побеђена Бугарска преварила је своје савезнике (мисли на Централне силе – *јрим. ауи.*), баш онако како је 1915. године преварила наше савезнике, баш онако како је 1913. године преварила своје другове – савезнике у Балканском савезу, Србе и Грке. То је доказ непоправљиве невере и нискости Бугарске.(...) Њезина политика није ништа друго него тиранија и варварство.“⁷⁴ У овим изјавама потпуно је „откривено“ оно што смо већ напомињали неколико пута, а што је било у домену Пашићеве сумње – сада је постало званично гесло његовог става према Бугарској. Основу за то Пашић је нашао у **континуитету преваре (вероломства) и недоследности** Бугарске. Бугарско држање у Првом светском рату само је кулминација онога што је, за Пашића, била суштина бугарске политике – *варање својих савезника*.

Друга премиса Пашићевог става према Бугарској било је истицање њене кључне **одговорности за рат**. Он је њену ратну одговорност на Балкану (и то не само за Први светски рат, већ и за све раније сукобе на Балкану)

⁷² Никола Пашић у *Народној скупштини*, књига 4, прир. Ђорђе Станковић, Београд 1998, 168–169.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Цитирано према: В. Казимировић, *Никола Пашић (I)*, 64.

поредио са одговорношћу Немачке на ширем, европском плану. Бугарска је представљала „балканску Пруску“. По питању „моралне“ кривице, Бугарска је, по Пашићу, чак била „корак испред“ Немачке. Она је за њега „најнеморалнија држава“ и „перфидни непријатељ.“⁷⁵ У приватном разговору који је имао с британским премијером Лојдом Џорџом, у јесен 1918, Пашић је инсистирао на кажњавању Бугарске, истичући „да ће се компромитовати принцип моралан ако би се захтевало да се казни Немачка, а да се не казни и Бугарска, која је учинила исти грех као и Немачка са том разликом што је још подлија од Немачке.“⁷⁶ Слично је тражио (кажњавање због вођења „неблагородне и неморалне политике“) и приликом разговора с америчким председником Вилсоном током Мировне конференције у Паризу.⁷⁷ Погрешно је, међутим, мислити да је Пашић желео уништење Бугарске. Хтео је само, како је говорио, њено обуздавање, а то се могло постићи „ако буде кажњена и ако буде платила све што је порушила, упропастила и однела.“⁷⁸

Оно што је, такође, карактеристично, јесте Пашићево истицање **колективне кривице бугарског народа**, а не само политичког вођства. То се најбоље видело приликом разматрања у оквиру југословенске делегације (којој је Пашић стајао на челу) на Мировној конференцији о томе кога у Бугарској треба означити као главног кривца, тј. првог по одговорности за учешће у рату на страни поражене стране. Како истиче академик Андреј Митровић „оштрица југословенске жеље да се суди представницима побеђених држава била је уперена против Бугара, за разлику од француских уперених против Немаца.“⁷⁹ Међутим, док је један од југословенских делегата (Мата Бошковић) тражио да се у мировни уговор са Бугарском о краљу Фердинанду унесе иста клаузула као у мировном уговору са Немачком о цару Виљему (о искључивој одговорности владара), дотле је Пашић био против тога, сматрајући да кривицу треба да сnose сви: краљ, влада, парламент и народ, јер нити се бугарски парламент бунио против злочина, а ни народ, који је, напротив, учествовао у њима.⁸⁰ „За зверства која су се починила, криви су како они који су рат водили, тако исто и народ који је не само ћутао, него чинио најстрашнија злочинства, и то не у самом боју, него кад је бој престао и кад се је пократио и умирио од борбеног раздражења. Ако народи нису криви, онда не би имали право тражити одштете и гаранције, него би требало збацити, па и смрћу казнити владаоце, а ослободити

⁷⁵ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Штокхолму, бр. 382, фасц. 5, јед. описа 20, док. 231, Пашићев шифровани телеграм – циркулар Посланству, 27. јун 1918. године, Крф

⁷⁶ АСАНУ, Милан Антић, 14387/10384, Пашићемо писмо Јовану Марковићу, за Стојана Протића, без датума – на основу текста се може утврдити да је писано после пробоја Солунског фронта (15. 09. 1918), а пре капитулације Турске (30. 10. 1918).

⁷⁷ *Никола Пашић – председнику Владе: стирога ѿверљиво, лично, Париз 1919–1920 (Пашићева ѿсма са Конференције мира)*, прир. Миладин Милојевић, Бора Димитријевић, Зајечар 2005, 77.

⁷⁸ В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, 64; АСАНУ, Милан Антић, 14387/10384 (вид. нап. 76).

⁷⁹ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969, 193.

⁸⁰ Исто, 195. (Пашићево становиште делио је и правни експерт делегације Слободан Јовановић)

народ како одговорности тако и накнаде штете. Бугари би једва дочекали да се скине са њих одговорност и да се пренесе на њиховог 'цара'.⁸¹ Тако је Пашић образлагао свој став.

На крају, остаје нам да утврдимо, како је Пашић видео могућност изласка из овог „ћорсокака“ у који су запали српско (југословенско)-бугарски односи, због, по њему, *историјске кривице бугарске ђолийичке елийе и народа*, а која је кулминирала страховитим злочинима и иживљавањем над српским („братским“, словенским) народом током Првог светског рата? Пут за излаз из тог обруча тешког историјског наслеђа Пашић је видео у бугарском *ђокајању* – дугом, искреном и стрпљивом покајању, које се мора стално доказивати. Колико би то покајање требало да траје? На то питање сам је Пашић дао одговор. Истичући за скупштинском говорницом (јануара 1922) да су односи с Бугарском коректни и да Краљевина СХС нема никаквих непријатељских аспирација, Пашић је поменуо и питање помирења или евентуалног савеза, за шта је, по њему, још увек било рано причати. „Ја сам једанпут казао једном њиховом министру који ме је посетио“⁸², наставио је са излагањем „како ће они нама да даду доказа да су се поправили. Рекао сам тако, да за време од 15 или 20 година будете увек на нашој страни кад нас неко напада, кад нам неко чини препреке и смета, да будете на нашој страни, онда може бити да ће се народ уверити да су се Бугари покајали и изменили своју политику.“⁸³ Измирење две краљевине је, по Пашићу, зависило искључиво од Бугарске и њене политике – од њеног покајања, које је видљиво, конкретно. Пашић је овај временски период потребан за измирење правдао народним гневом и сећањем на невино страдале жртве „без нужде рата“. Докле год народ „не пожали своје жртве“, нема ништа од измирења.⁸⁴ Овај „временски оквир“ бугарског покајања Пашић је истицао и

⁸¹ *Пашићева писма са Конференције мира*, 110–111 (Пашићево писмо председнику Министарског савета С. Протићу, 19. 06. 1919); Још у току рата, Пашић је у циркуларном телеграму образлагао свој став о кривици бугарског народа и, следствено томе, како треба поступити према њему: „Бугарски народ руководи се не моралним принципима, већ материјалном добити у својем раду. У изгледу велика добит вуче га у акцију, а у изгледу могућа велика штета уздржава га од акције, претње оштре и јаке утичу на њега више него сви други морални и политички разлози.“ (АЈ, 382-5-20, док. 235, Шифровани телеграм Посланству у Штокхолму, 3. јул 1918. године, Крф)

⁸² Један од главних прокламованих циљева владе Бугарског земљорадничког народног савеза (БЗНС-а), на челу са Александром Стамболијским, која је на власти у Бугарској била од 1919. до 1923. године, био је зближење са Краљевином СХС и „историјско помирење“ српског и бугарског народа. Због тога је Стамболијски покушавао да ступи у контакт са званичницима из Београда, што су они одбијали. До првог сусрета на највишем нивоу представника две владе дошло је крајем маја 1921. године, када је бугарски министар Александар Димитров посетио Београд и разговарао са Николом Пашићем, превасходно о питањима спречавања упада македонских банди (ВМРО) са територије Бугарске. Том приликом Пашић је поновио свој више пута изречени став да је за зближење и помирење потребно да „бугарски народ даје стално и непрекидно доказе да жели живети у миру, извршити Уговор о миру и дати увек кад прилике затраже доказ кајања и пријатељства.“ (Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Лондону, бр. 341, фасц. I/1921, Пашићев телеграм Посланству у Лондону о разговору са Димитровим, пов. бр. 7084, 02. 06. 1921, Београд)

⁸³ *Никола Пашић у Народној скупштини*, 249.

⁸⁴ Исто.

на својим страначким конференцијама. Међутим, ваља приметити, да је све, на крају, зависило од „дискреционе оцене“ Београда: колико су Бугари одмакли у свом покајању и да ли је оно искрено или не. Овим је Пашић (а и владе чију је политику креирао) држао увек „полуотвореним“ врата за Бугарску, свестан, као веома искусан и реалан политичар и државник, да ће динамичне и сложене међународне околности у послератној Европи и на Балкану, можда принудити југословенску државу да са источним суседом у будућности пронађе заједнички пут. Историјско искуство српско-бугарских односа, у којима је и сам тако активно учествовао, сигурно су утицали на његове ставове о Бугарској и Бугарима и у овом случају.

* * *

Имајући у виду све што смо до сада изнели, мисао Јована Дучића с почетка излагања, да Пашићев однос према Бугарима „даје његову нарочито карактерну црту“ делује далеко јасније и боље разазнајемо шта је то велики песник, заправо, „хтео да каже“: буран политички живот је Николу Пашића – инжињера, политичара и државника посебног кова – стално, од рођења, терао да се, на овај или онај начин, бави суседним, бугарским народом, кроз контакте како са његовом политичком и интелектуалном елитом, тако и са „обичним“ народом. Стални контакти Пашићеви са оним што бисмо могли назвати политичком, друштвеном и културном традицијом (једном речју – менталитетом) Бугара, су несумњиво довели до својеврсне „интеракције“, која је оставила последице на Пашићеве политичке ставове. Као некадашњи ватрени поборник веома блиске сарадње „братских народа“ српског и бугарског, Пашић је био дубоко разочаран бугарским држањем непосредно пре и у току Светског рата. Мада то никада није (или је веома ретко) показивао на емотиван начин (што је, опет, иманентно његовој личности), та огорченост и разочарење се могу „очитати“ у његовим политичким ставовима после рата, као и поступцима који су били на њима засновани.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А) НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Лондону (бр. 341)
 Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Штокхолму (бр. 382)
 Архив САНУ, Заоставштина Милана Антића (инв. бр. 14387)

Б) ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Никола П. Пашић – њисма, чланци и говори (1872–1891), прир. Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, Београд 1995.
Никола Пашић у Народној скупштини, књига 4, прир. Ђорђе Станковић, Београд 1998.

Никола Пашић – председнику Владе: ситрозо поверљиво, лично, Париз 1919–1920 (*Пашићева писма са Конференције мира*), прир. Миладин Милошевић, Бора Димитријевић, Зајечар 2005.

Свој говора Николе Пашића, прва књига, прир. Ђорђе Станковић, Београд 2007.

В) ЛИТЕРАТУРА

Миле Бјелајац, *Дипломаиција и војска. Србија и Југославија 1909–1999*, Београд 2010.

Добросав Бјелетић, „Светозар Марковић о српском питању“, *Живот и дело Светозара Марковића*, Зборник радова са научног скупа САНУ, Београд-Зајечар (октобар 1996), Београд 1997, 89–115.

Михаило Војводић, „Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)“, *Никола Пашић: живот и дело*, Зборник радова са научног скупа, Београд-Зајечар, октобра 1995, Београд 1997, 109–131.

Витомир Вулетић, „Слободан Јовановић о Николи Пашићу“, *Никола Пашић: живот и дело*, 141–157.

Јован Дучић, *Личности Николе Пашића*, Сабрана дела, Београд 2011.

Извештај међусавезничке комисије одређене да констатира све повреде Хашке конвенције и међународног права учињених од Бугара у заузетој Србији 1915–1918. године, Министарство иностраних дела, Београд, 1919.

Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд 2002.

Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, прва књига, Београд 1990.

Исти, *Никола Пашић и његово доба*, друга књига, Београд 1990.

Мала просветина енциклопедија, треће издање, том 3 (Р-Ш), Београд, 1978.

Жарко Милошевић, „Млади Пашић – од рођења до Цириха (1845–1868)“, *Никола Пашић: живот и дело*, 21–39.

Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969.

Никола П. Пашић (10. децембар 1926 – 10. децембар 1936), Београд 1937.

Бранко Надовеза, „Никола Пашић и балканска интеграција“, *Никола Пашић: живот и дело*, 355–367.

Димитар Попов и др., *Историја Бугарске*, Београд 2008.

Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд 2006.

Момир Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, Нови Сад 2008.

Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (I)*, Београд, 1985.

Исти, *Прилози за биографију Николе Пашића*, Београд 2006.

Љубомир Стојановић, „О спољној политици Николе Пашића“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXI (1927), 46–52, 122–126.

Владимир Стојанчевић, „Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1912. године“, *Никола Пашић: живот и дело*, 281–291.

Славенко Терзић, „О словенофилству Николе Пашића“, *Никола Пашић: живот и дело*, 131–145.

Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979.

Андреј Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008.

Исти, „Никола Пашић у емиграцији (1883–1889) Бугарска, Румунија, Русија“, *Никола Пашић: животој и дело*, 215–227.

NIKOLA PAŠIĆ AND BULGARIANS – GENESIS OF THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL ATTITUDES

by

Ivan Ristić

Summary

Nikola Pašić was one of the most prominent politician and statesman in modern and contemporary history of Serbia and Yugoslavia. His influence on internal and foreign policy was great. He was born near the border with Bulgaria and spent a several years as a political emigrant (1883–1886), having escaped from the regime of King Milan Obrenović, who convicted him to death.

The Pašić attitude towards the Bulgaria and Bulgarians we are analyzed in several phases. In the first phase (up to the Second Balkan War), Pašić sincerely advocated for the full cooperation of Serbia with other nations in the Balkans, especially with the Bulgarians. He believed that the federation of Serbia and Bulgaria, the best way to get rid of Turks in the Balkans, and to resist the pressure of the other Great Powers, especially Austria-Hungary. To begin the Second Balkan War, Pašić was blamed the bulgarian politicians because they secretly cooperated with the Austro-Hungarian Empire, against Serbia and Russia, and so they issued a Sloven's interests in the Balkans. After the war Pašić was leave idea of alliance with Bulgaria.

The First World War was the culmination of the Serbo-Bulgarian conflict. The Bulgarian forces who occupied Serbia have committed many serious crimes against the civilian population. For all crimes against innocent serbian people Pašić was blamed the whole Bulgarian people, not only the government and the king.

We can say that Pašić was a friend of the Bulgarians, but the historical circumstances in the Balkans have made him one of the biggest opponents of the Bulgarians.

Key words: Nikola Pašić, the Bulgarians, Bulgaria, political attitudes, ideology, politics, Balkans cooperation.

Владан С. Гавриловић

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ МАНАСТИРА РАКОВЦА

САЖЕТАК: Први помен манастира Раковац потиче, по легенди, из 1498. године, што га сврстава у један од најстаријих манастира на фрушкогорској *Свешћој гори*. Више пута је разаран у време турске управе над Сремом, а под Хабзбурзима постаје веома важан књижевни и преписивачки центар српског народа, поготово почетком XVIII века, када је у манастиру 1714. написан чувени *Раковачки србљак*. Црквене утваре и богослужбени предмети су долазили разним путевима у манастир, било путем поклона или куповине, превасходно у Русији. Постоји веома мало пописа, до данас сачуваних, поготово црквене имовине, који би историји и историографији употпунили знања о свим сегментима манастирског живота. На основу тога доносимо један попис с краја XVIII века, који се налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима. Нажалост, велики број овог црквеног блага је неповратно изгубљен током XX века, захваљујући пљачки и паљењу манастира од стране аустроугарске и усташке војске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: манастир Раковац, црквене утваре, богослужбени предмети, Хабзбуршка монархија.

*

Манастир Раковац је један од најстаријих српских манастира на Фрушкој гори. По легенди, подигнут је 1498, а први запис о њему потиче из 1533, односно 7041. по ери од стварања света, када је подигнута црква унутар манастира. У том веома дугом периоду манастир је дариван различитим предметима, које су поклањали разни ктитори, од којих су најзначајнији руски цар Петар Велики и његови дворјани, као и карловачки митрополити.

У Патријаршијско-митрополијском архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК, ПМА), у фонду *varia*, наишли смо на документ (попис) о црквеним предметима коришћеним за богослужење у манастиру крајем XVIII века, који су дати у списку на немачком језику, које је, с обзиром на њихову бројност, количину и опис свакога од њих, вероватно писао или сам игуман или неко веома близак њему. Реч је о антимилама, плаштаницама, путирима, кашикама, свећњацима, тацнама, чашама и другим небројеним предметима од камена, стакла, сребра, бакра, позлате и злата. Посебно су пописиване црквене одежде, митре, фелони,

барјаци – од свиле, дамаста, плиша, сомота, различитих боја, величина, са сребрним или пак златним ободом. Пописани су и кристални лустери, кивоти са реликвијама светитеља, изглед цркве, пода, певнице, дрворези. Реч је као што се из горе наведеног може приметити, о врло разноврсном и богатом инвентару несумњиве употребне и естетско-уметничке вредности.

Од антими́са је наведено укупно четири, од чега два новија и два старија, од лана. Можемо утврдити тачне године и личности које су поклони́ле три од четири антими́са. Један од њих је осветио 1716. године Софроније Подгоричанин, тадашњи карловачки митрополит, други је осветио 1744. патријарх Арсеније IV Шакабента, а трећи 1752. карловачки митрополит Павле Ненадовић.¹ Плаштанице (6) су такође већином биле од лана а поједине и од свиле, од чега је једна веома стара и готово сва излизана од употребе.² Путира, већих и мањих, забележена су три комада. Рађени су у сребру са утиснутом, фином позлатом. Крстова, различитих, од сребра, позлате, превучених драгим камењем, до обичних дрвених, је пописано укупно тридесет. Већина је имала на себи исцртан, односно урезан лик Исуса Христа.³ Од посуђа које се користило за богослужење набројане су калајне, бакарне и сребрне посуде.⁴ Помињу се и различите чаше које су се користиле при богослужењу. Неке од њих су потицале још из времена турске владавине, односно из средине XVII века.⁵

У погледу црквених одора аутор овог пописа издваја епископске дарове, архимандритске сакое, кошуље, омофор (архимандритски појас) и ђаконске одоре. У овој првој групи издвајамо описе фелона (вечерњих мантија) које су биле од богатог платна на којем је насликано страдање Христово.⁶ Својом израдом се посебно издвајао један фелон, начињен од зеленог сомота, са рубовима од свиле извезеним златном жицом. Даровао га је манастиру 1749. Синесије Живковић, патријаршијски егзарх и провинцијал фрушкогорских манастира.⁷ Кошуља је било скоро тридесет од различитих материјала, од најфинијег платна и свиле, јарких боја, богато украшених,

¹ Патријарх Арсеније IV Шакабента је 7. јуна (ст.кал) 1744. даровао манастиру антими́с за капелу у звонику, а митрополит Ненадовић је даровао антими́с после срећног завршетка часне трпезе у истој капели у јесен 1752. године. (Павле Штрасер, *Књигопори и приложници манастира Раковца у XVIII веку*, Сремски Карловци 1998, 10, 17; АСАНУК, ПМА, varia)

² Године 1742. Павле Петровић из Новог Сада поклонио је манастиру једну свилену плаштаницу. (Димитрије Руварац, „Ктитори и приложници манастира Раковца“, *Српски Сион*, бр. 29, Сремски Карловци 1907, 474)

³ АСАНУК, ПМА, varia.

⁴ Сребрну Петохлебницу (посуду за светих пет хлебова) су даровали манастиру господар Лука са супругом Ружицом 1609. године. (Лазар Мирковић, *Сјетарине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 54; П. Штрасер, н. д., 5; АСАНУК, ПМА, varia).

⁵ Године 1637. забележено је да је кир Нићифор даровао раковачком братству 14 сребрних чаша, 33 сахана (богослужбени послужавници), 3 златна врча. (Љубомир Стојановић, *Сјетари српски зајиси и најијиси*, књ. 1, Београд 1982 (репринт), док. бр. 1299).

⁶ Проигуман манастира Теофан је 1702. године донео на поклон из Русије, осим мноштва богослужбених књига од којих треба посебно издвојити јеванђеље сребром оковано, дар пуковника Данила Апостолова, и фелон од зелене свиле, као и један бео са сребрним ивицама. (Димитрије Руварац, „Ктитори и приложници манастира Раковца“, *Српски Сион*, бр. 29, Сремски Карловци 1907, 459).

⁷ П. Штрасер, н. д., 18; АСАНУК, ПМА, varia.

са позлаћеним или посребреним крагнама, до оних најпростијих од грубљег платна (турског кроја). Ђаконске одоре су такође биле од различитих материјала, од најфинијег до најгрубљег кроја, а спомињу се и две дечије одоре.⁸

Посебно треба издвојити велики омофор црвене боје са гранама и цвећем, извезен свилом, златном и сребрном жицом. На њему је извезено више слика из живота и смрти Исуса Христа (као пастир, спаситељ, распеће, оплакивање). Омофор потиче по сачуваном натпису из 1664. године.⁹

Од одеће, односно одевних предмета издвајамо још и појасеве (гиртле) који су били богато украшени са сребрним и златним копчама, а начињени од сомота или дамаста. Посебно се по својој лепоти издвајао гиртл донет из Јерусалима, забележено да је веома стар.¹⁰

Епитрахили (26) су издвојени као посебна група предмета у попису. Било их је различитих, веома богато украшених, протканих златним и сребрним нитима. За неке од њих је забележено да су веома стари и излизани од употребе.¹¹

Приређивач овог пописа, занимљивог и вредног за истријску науку, је као посебну ставку на крају издвојио опис кивота, који су се налазили у манастиру. Помињу се два кивота, један већи, са леве стране од улаза у цркву, у коме су се налазили десна рука Светог Прокопија и прст руке Светог Георгија. У другом мањем кивоту, с десне стране налазиле су се честице Светог Димитрија, као и честице Светих Кузме и Дамјана.¹² У опису (визитацији) карловачког митрополита Јована Ђорђевића из 1771. помињу се ови кивоти у манастиру. Данас је остао само један празан кивот, без моштију, који се чува у библиотеци манастира.¹³

Многи од горе описаних црквених предмета су били изложени на Земалској изложби у Будимпешти 1885, о чему је у својим радовима забелешку сачинио Димитрије Руварац.

Наведени и објашњени попис наводимо у целини са нашим интервенцијама у угластим заградама. Попис гласи:

⁸ АСАНУК, ПМА, varia.

⁹ Л. Мирковић, н. д., 54; АСАНУК, ПМА, varia.

¹⁰ АСАНУК, ПМА, varia.

¹¹ Један епитрахил је дар карловачког митрополита Павла Ненадовића из 1752. године, када је осим њега поклонили манастиру још и сребрни појас са искиженим бисером и наруквице. (Димитрије Руварац, „Ктитори и приложници манастира Раковца“, *Српски Сион*, бр. 29, Сремски Карловци 1907, 474; АСАНУК, ПМА, varia)

¹² Кивот за мошти Светог Прокопија је начинио 1699. године старац Макарије, јеромонах у манастиру Раковцу, у време игумана кир Теофана и патријарха Арсенија III Чарнојевића. Кивот је од дрвета и орнаментисан је споља белим седефом. На поклопцу по рубу се налази и данас следећи натпис: Сеи кивот манастира Раковца и сдјелаш јего аз смијени старац Макарије јеромонах при игумену кир Теофану јермо тог да би патријарх кир Арсеније ахчѠ [број изражен путем слова, означава 1699. годину]. (Димитрије Руварац, „Опис фрушкогорских манастира од 1771“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, св. 2, Сремски Карловци 1913, 119; Л. Мирковић, н. д., 54–55; П. Штрасер, н. д., 6)

¹³ Раковац је спаљен и опљачкан више пута током XX века. Први пут 1914. од стране аустроугарске војске. Други пут, од стране усташа похаран је у лето 1941, да би трећи пут 1943. усташе, најалост, спалиле манастир до темеља и однеле преостале ствари из ризнице. (Л. Мирковић, н. д., 55; Дејан Медаковић, *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 2010, 530).

Verzeichnuss

Deren in dem KLOSTER RAKOVACZ befindlichen Kirchen Gerätschaften und zum Gottes-Dienst gewidmeten Angehörungen.

- 1 Stenerner Consecrir Tisch
- 2 Seidene Antimis, neü
- 2 D[ett]o von Leinwand alt
- 1 Platanicza, oder Consecri Tisch Decken, von geblumten Traget, mit blauen tafeteten gebräm
- 1 D[ett]o von seidener türkischen Materie
- 1 D[ett]o auf dem Leinwand gedruckte, völlig abgenutzt
- 2 D[ett]o von wiessen Leinwand
- 1 Silberne vergoldter Kelch von ausgetriebener Arbeit, im Futerall, samt allen zugehör, nemlich 1 Patene, Stern, Communion Löffel, und Lenzen
- 2 D[ett]o Kleinere vergoldete von platter Arbeit ohne Futerall samt allen zugehör wie oben
- 1 Kinoth, oder Silbernes Kästlein zur Behältnuss des Heiligthums
- 1 Kreütz mit silber beschlagen vergoldt in Futerall, Athos Berger. Arbeit, neü
- 1 D[ett]o Kleines in Futerall, neü
- 1 D[ett]o ohne Futerall, neü
- 2 D[ett]o Kleinern ohne Futerall, neü
- 2 Grössere mit Steinern ausgeziret, ohne Futerall
- 11 D[ett]o Gross und Kleine, mit Steinern ausgeziret ohne Futerall, theils schon vüllig unbrechbahr theils noch zu gebrauchen
- 2 D[ett]o in Futerall
- 1 D[ett]o Kleiner ohne Futerall, in welchen ein Stückel von Kreütze, an welchen unser Heyland gekreytziget
- 7 Leichter von Composition, samt 5 eisernen Lichtbutzen
- 2 Klöcklein
- 1 Hand Becken und Kandel, von Kupfer
- 2 Zinnener Schlüssel zum Antidor
- 1 Silbernen Petochebnicza
- 1 Kleines zinnerens Gefäss zum Heiligen Oel
- 3 Silberne Mazalicza, womit man mit Heiligen Oel selbet
- 4 Silberne rauchfässen
- 1 Klein Kupfernes Kandel zum Wasser wärmen, samt dazu gehörigen silbernen Opfer-Glass
- 6 Silberne Lahren Winner Arbeit
- 16 D[ett]o Griechischer Arbeit
- 3 Silberne Schahlen oder Tesz
- 1 D[ett]o Kupferner vergoldt
- 1 D[ett]o von Kupfer

Kirchen Ornaten

1 Sakos von Silberfarbenen reichen Zeüch, mit auf rothen Atlas reich gestickten Gebräm, vorauf 6 silberne und vergoldte Schalern, wie auch ein reich gestickten Kreütz

1 D[ett]o von grünen Sammet, dessen Kragen und der Saum mit leithen breiten silbernen Spitzen umfasst abgenutzt

1 Omophor, von rothen Türkischen Reichen Zeüch, an bayden Enden mit goldenen Franzen besetzt, worauf in Kreützen figuren reich ausgestickt sind

2 Sticherien, oder Bischöfliche Alben, von rothen reichen Zeüg mit blau geblunten Atlas gebrämt abgenutzt

1 Mitra oder Bischöfliche Insul von grünen Sammet, auf welcher reichgestricke Figuren, mit Steinern und falchen Perlen besetzt

1 Phelon, oder Vesper-Mantel, von weissen halben reichen Zeüch mit das Leiden Jesu Christi vorstellenden Figuren, dessen Kragen und Saum auf rothen Atlas reichgestickt, und mit 3 Schmölzernen Figuren besetzt ist

2 D[ett]o von schwehren Reichen Zeuch, worauf der Kragen und der Saum mit Schwehren schmahlen Borten unfasset

2 D[ett]o von Violet gestreift und geblunten Atlas, mit D[ett]o rothen gebräunt, alt

1 D[ett]o von Garmasin halben Reichen Zeuch, mit grünen D[ett]o gebräunt alt

1 D[ett]o von Rothen halb reichen Zeuch, mit schmahlen Borten und dem Kragen und am Rande besetzt, worauf statt Kreützes reich gestickte Figur Jesum Christum vorstellend, alt

1 D[ett]o von grünen Halb reichen Zeüch mit rothen D[ett]o gebrämt, alt

1 D[ett]o von Caffé farb halb reichen Zeüch, darauf der Kragen von gelben D[ett]o Zeüch, und der Saum mit breiten schmahlen silbernen Spitzen umgefasset, alt

1 D[ett]o von rothen geblunten Persianischen Zeüch, dessen Kragen von leichten Damast, und mit schmahlen leichten Spitzen besetzt, alt

1 D[ett]o von weissen ohngeblünten halben reichen Zeüch, worauf der Kragen von rothen schwahren D[ett]o Zeüch, und gebräunt von rothen halben Damast, alt

1 D[ett]o von schwehren Carmesin Damast, mit grünen D[ett]o gebrämt, alt

1 D[ett]o von blauen Perssianischen Zeüch, mit rothen reichen Zeüch-gebrämt, und um den Kragen mit schwehren goldenen Borten besetzt, abgenutzt

1 D[ett]o von weissen Atlas, mit roth geblünten Gross de tour gebrämt, und um den Kragen, mit goldenen Spitzet besetzt, abgenutzt

1 D[ett]o von Carmesin Damastt, mit grünen D[ett]o gebrämt, völlig abgenutzt

1 D[ett]o von Violet halben Reichen Zeüch, dessen Halfte von Violeten Atlas Kragen und enterar Rand aber von grünen D[ett]o ist zerissen und völlig abgenutzt

1 D[ett]o von gelben gestreiften und geblünten seidenen Türkischen Zeüch

1 D[ett]o von gestrickten seidenen Türkischen Zeüch gebrämt, alt und zerissen

1 D[ett]o gepfalumten Atlas, mit blauen Taffet gebrämt, alt und zerissen

1 D[ett]o von schwartzen Gross de tour, neü

11 D[ett]o von weissen Reitzischen Leinwand

1 Nabedrenik von rothen Sammet, reich gestickt, mit gestickten Figuren besetzt, und goldenen quasten behangen, neü

1 D[ett]o von Violeten Sammet, mit reich gestickten Kreütze abgenutzt

2 Diacons Sticharien, von schweren licht blauen Damast gebrämt mit gelb geblümten Persianischen Zeüch, und um den Kragen mit schweren goldenen Borten besetzte

- 1 D[ett]o von rothen Sammetenen Blusch
- 1 D[ett]o von Viollet halb reichen Zeüch, abgenutzt
- 1 D[ett]o von rothen türkischen reichen Zeüch, völlig abgenutzt
- 1 D[ett]o von rothen Raichen Zeüch mit rothen Sammet gebrämt, zarissen
- 1 D[ett]o von gelben geblümten Gross de tour mit grünen D[ett]o ungeben
- 1 D[ett]o von grünen Sammet, mit D[ett]o rothen umgefaset, alt
- 1 D[ett]o von silberfarb Gross de tour, dessen Kragen von gelb und schwart-melirten Sammet völlig abgenutzt
- 2 D[ett]o von rothen Atlas, völlig abgenutzt
- 1 D[ett]o von roth seidenen leichten türkischen Zeüch
- 4 D[ett]o von verschiedenen Farben, seidenen Zeüchs, völlig abgenutzt, und nicht mehr zu gebrauchen
- 2 D[ett]o für die Kinder, von gestraiften Atlas
- 12 D[ett]o von weissen Raitischen Leinwand
- 1 Epitrachil oder Stols, von gelben halben Reichen Zeüch mit Silbernen Creginen und Franzen besetzt, und mit Silbernen leichten Spitzen umfasst, neu
- 1 D[ett]o von Violet halb reichen Zeüch, mit goldenen Franzen, und längst durch die Mitte mit schwehren goldenen Borten besetzt, wie auch mit schmahlen D[ett]o ungefast, alt
- 1 D[ett]o von rothen Reichen Zeüch mit goldenen Franzen und schwehren Borten durch die Mitte, und um den Rand besetzt, alt
- 1 D[ett]o von Rothen Reichen Zeüch, mit goldenen Creginen, gold[enen] und rothseidenen Franzen besetzt, und mit Silbernen leichten Spitzen umgeben, alt
- 1 Epitrachil oder Stols von Mer grünen reichen Zeüch, mit Gold und grünseidenen Franzen, dan mit goldenen Borten, alt
- 1D[ett]o von gelben halb reichen Zeüch mit goldenen Franzen und Borten besetzt, alt
- 1D[ett]o von blauen halb reichen Zeüch, mit goldenen Franzen und Silbernen Borten umfasst, alt
- 1 D[ett]o von rothen Sammet, mit roth und gelb seidenen Franzen und Silbernen Borten umfasst, alt
- 1 D[ett]o von grün geblümten Traget mit weiss und grün seidenen Franzen besetzt, dann mit sehr schmahlen silbernen Spitzen umgeben, alt
- 2 D[ett]o von violet geblümten Traget, mit weiss roth und grün seidenen Franzen besetzt, neu
- 1 D[ett]o von grünen Traget mit roth seidenen Franzen besetzt, und silberner Schnur umfasst
- 1 D[ett]o von blauen halben Damast, mit goldenen und gelbseidenen Frantze dann den schmahlen goldenen Spitze, alt
- 1 D[ett]o von türkischen blauen reichen Zeüch, durch die Mitte mit schwehren goldenen Borten besetzt, abgenutzt
- 1 D[ett]o von schwarzen Gross de tour, mit weiss seidenen Franzen
- 6 D[ett]o von zerschiedenen seidenen Materien, alle mit seidenen Franzen besetzt, völlig abgenutzt

1 Girtel von Carmesin Sammet mit Gold gestickt, mkit Silbernen Schlüssen, neü

1 D[ett]o von Carmesin Sammet mit gold gestickt, und statt Schlüssen mit gestickten Figuren, neü

1 D[ett]o von Silber geschlagen vergoldt mit perlen gezieret, darauf an Schlüssen silberne Kette und 1 grosser silberner Knopf henget

7 D[ett]o von türkisch schlechten Silber geschlagen, und vergoldt

1 D[ett]o von breiten schwehren silbernen Borten umgefast, und silobernen Schlüssen

1 D[ett]o von 3 zusammen gesetzten halb reichen Bändern, samt grossen silbernen Schlüssen

1 Girtel Jerosolamitanischer, mit silbernen Schlüssen, alt

1 D[ett]o von breiten schwehren goldenen Borten ohne Schlüssen abgenutzt

1 D[ett]o von Gerichisch halb reich gewirckten Band, samt silbernen Schlüssen

2 D[ett]o von schwartzen Gross de tour

1 Diacons Orar, von Carmasin Sammet, darauf durchaus schwehrer breiten Goldener Borten belaget, und gross reichgestickte Buchstaben vorhanden sind

2 D[ett]o von gelben Taffet, mit seidenen Franzen besetzt, und silbernen schmahlen Borten umfasst

1 D[ett]o von rothen breiten reichen Band, mit schmahlen Borten umgeben abgenutzt othen halbreichen Zeüch mit seidenen quasten besetzt, abgenutzt

1 D[ett]o Grünnen reichen Zeüch, mit seidenen Franzen abgenutzt

1 D[ett]o von Sammetenen Blusch, mit seidenen Franzen, und sehr schmahlen Borten, alt

1 D[ett]o von roth-grün und Blau melirkten Sammet, mit grossen seidenen Franzen, abgenutzt

1 D[ett]o von grün geblümte Traget mit Franzen besetzt, und schmahlen Borten umfasst, alt

1 Paar Narukvicza, oder Manipel von Carmesin Sammet, reich gestickt, und gestickten Figuren besetzt, neü

1 Paar D[ett]o theils von Sammet, theils von Atlas, mit gold gestickt, alt

9 Paar D[ett]o von schwehren und leichten Reichen Zeüch, theils mit Borden theils mit Spitzen

12 Paar D[ett]o von zerschiedener seidener Materie theils mit schmahlen Borten, theils mit schmahlen Spitzen

1 Darci oder Kelch Deckhen, von gelben halben reichen Zeüch, mit sehr schwehren und breiten silbernen Borten umfasst, in 3 Stücken, neü

1 D[ett]o von rothen halben Reichen Zeüch, besetzt und umfasst, mit goldenen Spitzen in 3 Stück

1 Darci, oder Kelch Decken auf Taffet getruckte in § stücken

3 D[ett]o von zerschiedener Materie, worunter einige Stücke gestärkt, in 9 ungleichen Stücken

1 Grosse roth Damestene Kirche Fahne mit weiss und roth seidenen Franser und quasten behangen

1 D[ett]o kleinere von grünen Taffet, mit weise und grün seidene Franzen und quasten behangen

1 Grosses Lustrum von Cristall

2 Analogion, oder Pult, samt der Decken von blauen sammetenen Blusch, mit seidenen Franzen behangen, zum Lesen das Heil[igen] Evangelii

1 Tetrapodion marmorirt

Das Templo, oder Alters Schied-Wand Tischler, und sildhauer Arbeits durch aus gemahlt, an dessen 3 Tühren befindlich 3 Cattoneum fürhängen, wie auch an dessen bayden Seiten 2 Kivoth oder Höltzerne Kästlein zur Behaltluss Heiligen Reliquien, worinnen zu lincker Seite, die rechte Hand des Heiligen Martyris Procopii, der daum des Heil[igen] Georgii novi, und ein sehr kleiner Theil, von Reliquien des Heiligen Martyers Demetrii zu sehen, und rechter Seite aber in einer Silbernen Schechtel, sehr kleine Theile von Reliquien, der Heiligen Cosma und Damiani

2 Pevnicza, oder Chorus Tischler, und Bildhauer Arbeits gemahlet

2 Biserne grosse Leichter vor den Alter rechts, und lincks stehende

2 D[jett]lo etwas kleinere

Sig[natum] Kloster Rakovac

(ACAHYK, IIMA, Varia)

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE RAKOVAC MONASTERY

by

Vladan S. Gavrilović

Summary

According to a legend, the first mentioning of the Rakovac Monastery dates from 1498, which would include it among the oldest monasteries in the *Holy Mountain Fruška Gora*. It was destroyed several times during the Turkish rule in Srem, and under the Habsburgs it became a very important literary and transcription centre of the Serbian nation, specially at the beginning of the 18th century, when the famous Rakovac *Srbljak* was written in the Monastery in 1714. Since very little is known in history about the ways how the objects for religious service got to the Monastery, every, even the smallest fact about that deserves our attention. Within that framework, we present a list of the property from the end of the 18th century which is kept in the Archives of The Serbian Academy of Sciences and Arts in Sremski Karlovci. Unfortunately, a great deal of the church riches was irretrievably lost during the 20th century, due to robbery and burning of monasteries by the Austrian-Hungarian and Croatian *Ustasha* army, that is its partial destruction during World War I and total destruction during World War II.

Key words: monastery Rakovac, sacred items, objects for religious service, Habsburg Monarchy

Урош Станковић

ПАВЛЕ СТАМАТОВИЋ У СРПСКОМ НАРОДНОМ ПОКРЕТУ 1848/49.

САЖЕТАК: У раду се говори о активностима новосадског протe Павла Стаматовића током Српског народног покрета 1848/49. У ове две револуционарне године прота се појављивао у најразличитијим улогама – посланика Мајске и Септембарске скупштине, војног свештеника, члана Главног одбора Српске Војводине, дипломате и другим. Желећи да исцрпије прикаже Стаматовићево учешће у револуционарним дешавањима, аутор је користио архивску грађу, објављене збирке извора, тадашњу штампу и литературу. Подаци које је у њима пронашао требало би да покажу колико је Стаматовић својом родољубивом делатношћу задужио Српски народни покрет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Павле Стаматовић, Српски народни покрет 1848/49, Словенски конгрес у Прагу, Септембарска скупштина, дипломатске активности у Српском народном покрету.

I

Још од младости Павле Стаматовић је био ревностан национални прегалац. Његова љубав према српству у пуној мери је дошла до изражаја на пољу публицистике, где је објављивао чланке испуњене родољубљем најразноврснијег садржаја – текстове који апелују на побољшање народне просвете, историографске радове, биографије знаменитих Срба, саставе који подстичу међусловенску сарадњу и слично.¹ Ипак, Стаматовићева национална делатност не достиже врхунац у сфери публицистике, него у Револуцији 1848/49.

Револуционарне 1848. и 1849. Стаматовић је дочекао као искусан национални посленик. Као такав, могао је знатно да допринесе покушајима да се за српски народ након Револуције избори бољи положај. Тога је био свестан и предводник српског покрета, патријарх Јосиф Рајачић. Стога уопште не изненађује Стаматовићево активно учешће у Српском народном покрету, као ни шароликост дужности које су му тада биле повераване.

¹ Више о Стаматовићевој публицистичкој делатности вид. у У. Станковић, „Павле Стаматовић као национални публициста“ (рад у рукопису).

О томе шта је све Стаматовић радио за време Револуције постоји релативно пуно извора и литературе. По количини података треба издвојити други и трећи том збирке објављених докумената о Српском народном покрету под називом *A magyarországi 1848–1849-iki szerb fölkelés története*² мађарског историчара Ј. Тима и монографију М. Прелога, *Славенска ренесанса 1780–1848*.³ Али, у првој се Стаматовићеве многобројне активности само дотичу без икакве разраде, док се друга готово искључиво задржава на само једном аспекту његове делатности у Српском народном покрету – учешћу на Словенском конгресу у Прагу.

Из тог разлога постоји потреба да се каже нешто више о свим Стаматовићевим активностима током Револуције. Синтеза која би покушала да их обухвати колико је год то могуће у извесној мери би обогатила сазнања о животу и раду некадашњег новосадског протe. Проучавајући изворе који се односе на Стаматовићево учешће у Српском народном покрету, одлучили смо да сами начинимо покушај једне такве синтезе.

II

Предреволуционарно комешање захватило је Јужну Угарску у марту 1848. Атмосфера која је тада завладала међу српским живљем за резултат је имала изразу неколицине „захтевања“, испуњених жељама националне и социјалне природе. Једно од таквих захтевања, у 16 тачака, усвојила је и новосадска општина 15. марта.⁴

Захтевања је у Пожун носила посебна делегација, у чијем је саставу био и Стаматовић. Изасланици су захтеве Срба Новосађана најпре изложили 8. априла у мађарској дијети. Премда поздрављени аплаузом и узвицима „éljen!“ (мађ. „живео“!), у сабору нису постигли признање српских права. Зато су донели одлуку да посете палатина Стефана, председника мађарске владе грофа Лајоша Баћањија и министра финансија Лајоша Кошута. То су, 9. априла, и учинили.

За даљи развој догађаја најзначајнији је био сусрет депутације са Кошутом, каснијим неприкосновеним вођом мађарског револуционарног покрета. На српске захтеве за признање сопствене народности Кошут је одговорио опаском да сваки народ мора да има и сопствену владу. Када му је један од изасланика, Ђорђе Стратимировић, поручио да ће Срби остварење својих права тражити на другом месту ако га не добију у Пожуну, Кошут је одреговао реченицом да су то речи велеиздаје и како само мач може да реши сукоб између Срба и Мађара.⁵

² J. Thim, *A magyarországi 1848–1849-iki szerb fölkelés története* II (даље = Thim II), Budapest 1930, 136, 194–195, 223–224, 268; III (даље = Thim III), Budapest 1935, 153, 457–460, 571–572, 580–581.

³ M. Prelog, *Slavenska renesansa 1780–1848*, Zagreb 1924, 253, 255, 258, 338, 339, 345, 355, 356, 359, 364, 365, 370, 377, 378, 384, 385.

⁴ Датуми у раду су наведени према јулијанском календару.

⁵ М. Петров, „Лајош Кошут и Срби револуционарне 1848–1849. године“, *Зборник за историју Мајнице српске*, бр. 61–62 (2000), 74–75.

У војвођанским местима, због заоштравања односа између Срба и Мађара, све се више осећало врење. И домаћи и страни извори онога времена говоре о Стаматовићу као једном од најважнијих српских националних радника у предреволюционарном периоду. У том смислу он се први пут помиње у вези са побуном у Кикинди, 12. априла.

Подстакнут говором револуционарног омладинца Ђорђа Радака о српским правима, народ је тога дана са зграде кикиндског магистрата скинуо мађарску и окачио српску заставу, а у обрачунима који су након тога уследили убијена су два сенатора. Врховни судија Великокикинског дистрикта Лука Кенђелац, за подстрекача те побуне означио је Стаматовића, карактеришући га као једног од предводника српског покрета.⁶

Исто тако, у краткој биографији Ђорђа Стратимировића у лајпцишком часопису *Grenzboten* за 1849, Стаматовић је описан као један од „најжешћих српских агитатора“, који је у Револуцију увукао будућег војног команданта војвођанских Срба, до тада повученог и удубљеног у књижевни рад.⁷ О блиским везама између Стратимировића и Стаматовића говори и А. Шпрингер. Према његовим тврдњама, Стратимировић је уз помоћ свог ујака (sic!) Стаматовића придобио поједине присталице међу свештенством.⁸

У порти новосадске Саборне цркве 19. априла је одржан збор на коме је мноштво народа окупљеног из Баната, Бачке и Срема упознато с учинком депутације послате у Пожун. Том приликом говорници су истицали да мађарска влада жели да помађари Србе, што се најбоље види из чињенице да је 1840. донет закон који предвиђа да се црквени протоколи воде на мађарском и обавезује православне свештенике да у одређеном року науче тај језик.

Разљућен овим подацима, народ је упао у Саборну цркву и захтевао од Стаматовића да изнесе црквене протоколе и чита изводе из њих, прво на српском, а затим и на мађарском језику. Међутим, када је почео да чита на мађарском, затражили су да преда протоколе. Привидно нерадо, прота је попустио пред захтевима светине, након чега су протоколи запаљени.⁹

Ценећи да је скупштина најмеродавније место за доношење одлуке о наредним корацима српског народа, велики број људи из Срема, Баната, Бачке и Војне границе запутио се из Новог Сада у Сремске Карловце код митрополита Рајачића, у жељи да издејствује њено сазивање. У редовима народа налазио се и Стаматовић, који је успут, како вели З. Капер, држао „оштре“ политичке говоре.¹⁰

Митрополит није био наклоњен сазивању скупштине, али га је окупљена маса убедила у супротно. Наводно му је управо Стаматовић пружио

⁶ Вид. З. Ђере, „Дневник краљевског комесара Петра Чарнојевића из 1848. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 61–62 (2000), 248.

⁷ S. Z. M., „Georg von Stratimirovic“, *Grenzboten*, VIII/2 (1849), 164.

⁸ A. Springer, *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809*, II, Leipzig 1865, 451. Треба напоменути да податак о сродству Стратимировића и Стаматовића нисмо успели да пронађемо ни на једном другом месту.

⁹ М. Петров, н. д., 76; Thim II, 136.

¹⁰ З. Капер, *Српски ђокреји у јужној Угарској* (са немачког превео С. Ј. Здравковић), Београд 1870, 59.

календар ради одређивања датума скупштине. Ипак, тај датум није одредио сам Рајачић, већ један од окупљених који је, на његово питање када скупштина треба да буде одржана, показао на 1. мај.¹¹

На немире који су избили у неким местима Бачке и Баната мађарска влада је 26. априла одговорила именовањем тамишког грофа Петра Чарнојевића за ванредног и опуномоћеног краљевског комесара за Јужну Угарску. Чарнојевић је завео преки суд за подручје банатских жупанија, Шајкашке, Новог Сада, Сомбора, Арада и Темишвара. У таквим условима се, наравно, није могло ни помишљати на одржавање скупштине у Новом Саду. Стога је митрополит слао делегације да одобровоље краљевског комесара на укидање преког суда.

На челу једног од посланстава био је и Стаматовић. Како напори његовог изасланства нису уродили плодом, оно је, према тврдњи професора београдског Лицеја Емилијана Јосимовића, ишло да се договара са Ново-сађанима где би скупштина требало да се одржи.¹²

Пре одржавања скупштине било је неопходно одредити начин на који ће бити изабрани њени посланици. То је 27. априла учинио митрополит, упутивши свим епископима распис у коме је било назначено да свака значајнија црквена општина треба да изабере по два посланика за предстојећу скупштину. Истим расписом Рајачић је подвукао да посланици морају пре скупштине да дођу код њега ради саветовања о најважнијим политичким питањима.¹³

Бачка дијецеза је на збору у Кули између 27. и 30. априла за своје посланике изабрала Стаматовића и стапарског пароха Лазара Грујића.¹⁴ Следујући митрополитовом налогу, Стаматовић је дошао у Карловце. Остаје нам, ипак, нејасно, какву је улогу имао у тамошњим дешавањима од 30. априла.

Посланици и окупљени народ су тог дана по улицама Карловаца и у затвореним просторима размењивали мишљења о томе шта српски народ треба да постави као политичке циљеве и на који начин би било најпогодније да их оствари. Неки од истакнутијих народних првака су искористили прилику да одрже говоре о томе.

Извори се разилазе око тога је ли и Стаматовић био један од говорника. Београдске *Српске новине* га издвајају као једног од најзапаженијих беседника, али у рукопису *Историја буне 1848–49*. Ђорђа Радака, једног од савременика и учесника у Српском народном покрету, протино име је првобитно било наведено али је касније прецртано.¹⁵

Било како било, Стаматовић је учествовао на Мајској скупштини. Додуше, није познато је ли прота активно суделовао у формулисању одлука Скупштине, али је свакако сматран једним од њених најзначајнијих учесника. То се види из чињенице да се његово име налази међу потписници-

¹¹ З. Капер, н. д., 60.

¹² *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849* (одг. уредник Р. Перовић), Београд 1952, 246.

¹³ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини III*, Нови Сад 1963, 229.

¹⁴ *Свеобщие южославенские и сербские народные новине*, бр. 44 од 12. V 1844, 178.

¹⁵ *Српске новине*, бр. 36 од 2. V 1848, 247; Ђ. Радак, *Историја буне 1848–49*, 136, Рукописно одељење Матице српске (даље = РОМС) М 4771.

ма представке од 2. маја, којом посланици обавештавају аустријског цара о избору митрополита Рајачића за патријарха, а пуковника Огулинске граничарске регименте Стевана Шупљикца за војводу.¹⁶

И по окончању Скупштине прота је остао активан. У Карловце је 5. маја као изасланик хрватског бана Јосипа Јелачића дошао књижевник Иван Кукуљевић. Поздравио је Главни одбор Српске Војводине у име бана и хрватског народа, на чему су му захвалили Стаматовић и члан Одбора Александар Костић. Наредног дана извршен је одабир делегата за Словенски конгрес у Прагу. У депутацију су, поред Стаматовића, ушли Никанор Грујић, Јован Суботић и Ђорђе Стојаковић.¹⁷

После избора за депутата Стаматовић је на кратко боравио у Загребу и разговарао са баном Јелачићем. О томе сведочи писмо каснијег српског повереника у Лондону и Паризу Стефана Херкаловића непознатој личности, у коме се налазе подаци да су у Загребу били Стаматовић и изасланство шајкаша које се враћало из Беча и како су „обе све (sic!) стране (прота и шајкаши, подвукао У. С.) с баном врло задовољне“. Стаматовић је кренуо из Загреба 9. маја.¹⁸

У ово време, по свему судећи 12. маја, извршена је рестаурација новосадског магистрата. У народу прозвана „багренашком“ (јер су ратари на њу долазили са багремовим гранама, подвукао У. С.), остала је упамћена као рестаурација која је за последицу имала избор чисто српског магистрата. М. Полит-Десанчић, потоњи првак војвођанске Либералне странке, наводи да је Стаматовић имао запажено учешће у овој рестаурацији, али нас не обавештава у чему се оно састојало.¹⁹

Стаматовића је у другој половини маја чекала дужност посланика на Словенском конгресу. Пре поласка, Грујић и он су од патријарха добили налог да замоле перјанице чешког покрета Павла Шафарика, Франтишека Палацког и Већеслава Ханку, као и остале најзначајније учеснике Конгреса, да утичу да се старословенски прогласи за општи језик словенске књижевности.²⁰ Нема сумње, овај предлог је имао за циљ учвршћивање веза међу Словенима пред одсудне дане који су их чекали.

Депутација је 18. маја приспела у Праг, где ју је дочекало око 5.000 људи. Како је било предвиђено да се учесници Конгреса поделе у три секције – југословенску, пољско-русинску и чешко-словачку, истог дана је одржан састанак на коме су изабрани повереници за организацију та три одсека. Стаматовићу је, уз Хрвата Драгутина Кушлана и Словенца Станка Врза, поверено да организује југословенску секцију.²¹

¹⁶ Thim II, 223–224. Напомене ради, на представци је било потписано 124 од 375 посланика Скупштине.

¹⁷ *Српске новине*, бр. 47 од 11. V 1848, 276; Ј. Суботић, *Автобиографија II*, Нови Сад 2009, 89.

¹⁸ Thim II, 268.

¹⁹ М. Полит-Десанчић, *Како је био у нас Срба у буни године 1848*, Нови Сад 1996, 83. Опширније о рестаурацији новосадског магистрата из 1848. вид. у В. Стајић, *Грађа за пољошичку историју Новој Сади*, Нови Сад 1951, 253–255.

²⁰ Н. Грујић, *Автобиографија*, Сремски Карловци 1907, 58.

²¹ А. Форишковић, „Извештај делегације Срба из Уграске са Свесловенског конгреса у Прагу 1848“, *Зборник за друштвене науке Мајнице српске*, 51 (1968), 80; М. Prelog, n. d., 338.

Своју прву седницу југословенски одсек је одржао 19. маја. Стаматовић је изабран за председника секције и једног од њених 16 чланова у Великом одбору Конгреса.²² Прота се није најбоље сналазио у улози председника, па је Ђорђе Стојаковић узео организацију рада одсека у своје руке.²³

На другој седници, 20. маја, чланови секције су упутили допис осталим одсецима, тражећи да Конгрес одреди депутацију чији ће задатак бити да аустријском цару представи одлуке Мајске скупштине заједно са српским изасланством које треба да се нађе на бечком двору 24. маја. Тај допис су потписали Стаматовић као председник и Суботић као секретар одсека.²⁴

Стаматовић је 23. маја на Вацлавском тргу у центру Прага извршио православно богослужење на словенском језику. Литургији је присуствовало отприлике 50.000 људи свих узраста. Стаматовић је том приликом поменио нека од најзначајнијих имена српске, чешке и историја осталих словенских народа (цара Душана, Карађорђа, Јана Жишку, Петра Великог и др.), чиме је јако обрадовао окупљено мноштво.²⁵ Без сумње, Стаматовић је овим богослужењем прибавио себи неупоредиво већу славу него радом на Конгресу.

Следећег дана се на седници Великог одбора одлучивало о захтеву југословенске секције о слању депутације цару. Шафарик је изнео став да би у ту сврху могло да послужи изасланство које ће Конгрес после завршетка свог рада послати владару. Међу члановима српске делегације у почетку није постојала сагласност у вези са овим предлогом. Стаматовић је делио Шафариково мишљење, али је Суботић захтевао да се изасланство Конгреса неодложно упуту монарху. Тек касније је и он пристао на накнадно слање депутације. Један од делегата је, према одлуци јужнословенске секције од 27. маја, требало да буде и Стаматовић.²⁶

Бомбардовање Прага, извршено 31. маја на заповест команданта аустријске војске у Чешкој кнеза Виндишгреца, прекинуло је рад Конгреса. Уследио је жесток сукоб између прашког народа и царске војске. У таквим околностима наостанак у Прагу се није могло ни помислити, па је Стаматовић заједно са Грујићем напустио „Златни град“.²⁷

Њих двојица су најпре отишли у Пардубице²⁸, у којима су се задржали шест дана, а потом у Ројич.²⁹ Примивши вести да су Карловци бомбардовани и попаљени а хрватски бан Јелачић лишен достојанства и војничке части, Стаматовић и Грујић су пошли у Загреб. Тамо их је уредник *Славенског јуџа* Никола Крестић утешио изјавом да су Карловци били „само“ засути топовском паљбом војске из Петроварадина.³⁰

²² М. Prelog, n. d., 339; А. Форишковић, н. д., 80.

²³ Н. Грујић, н. д., 59.

²⁴ М. Prelog, n. d., 355–356; А. Форишковић, н. д., 81.

²⁵ А. Форишковић, н. д., 81–82;

²⁶ М. Prelog, n. d., 364–365, 378.

²⁷ Н. Грујић, н. д., 60.

²⁸ Град и област у средишњем делу Чешке.

²⁹ Данас Рогатец у Словенији.

³⁰ Н. Грујић, н. д., 61.

Пре Стаматовићевог и Грујићевог доласка у Загреб, Хрватски сабор је на заседању које је почело 24. маја признао одлуке Мајске скупштине. Ова вест свакако је била велики подстицај српском покрету за даљи наставак борбе. Част да у Карловце донесе добар глас из Загреба, тачније извод саборске одлуке, припала је управо Стаматовићу.³¹

Након повратка у Војводину Стаматовића је затекао рат против Мађара. Вођству српског покрета је било јасно да једино мобилизација целокупног расположивог људства, како војног које ће носити терет ратних сукоба, тако и невојног задуженог за обављање пратећих послова, гарантује какве-такве изгледе на успех.

Следствено томе, и Стаматовић је био ангажован око припрема за рат. Заједно са председником Војног савета Петром Стојшићем и секретаром Савета Теофилом Димићем 30. јуна се упутио у логор код Перлеза, где је војска пред њима тројицом положила заклетву. Исти чин је требало да се одигра у Јарку, Турији и још једном непознатом месту (нечитак рукопис у извору), али се то није догодило због распршености тамошњих трупа.³²

Стаматовић није провео дуго времена заклињући војску, јер му је патријарх поверио једну важну дипломатску мисију. Да би повећао шансе за победу у рату, Рајачић је послао Стаматовића у Србију да тражи војну помоћ и команданта под чијим би заповедништвом били добровољачки одреди.

У време протиног доласка, кога треба датирати на почетак јула, у Србији је држана тзв. Петровска скупштина, сазвана због напетих унутрашњих (сукоб између кнеза Александра Карађорђевића и његових присталица са Томом Вучићем Перишићем), али и спољнополитичких прилика – револуционарних збивања широм Европе, а нарочито у суседној Аустрији.

Стаматовић је присуствовао тој скупштини. На њеној тајној седници он је у име народа и патријарха изложио горе поменуте молбе. Изгледа да се у први мах помишљало да би заповедник добровољаца могао да буде Тома Вучић Перишић, па је прота најпре разговарао са њим. Вучић је, противан помагању Срба из Војводине, одбио понуду. Потом је избор пао на државног саветника Стевана Петровића Книћанина, који је дао свој пристанак. Книћанин је 25. јула прешао у Војводину и утврдио војни логор код Томашевца, у који ће, по М. Ђ. Милићевићу, убрзо доћи и Стаматовић. Прота је у логору боравио у својству војног свештеника.³³

Из аутобиографије Константина Пејчића, тадашњег председника Панчевачког окружног одбора, дознајемо какво је задужење Стаматовић добио у августу. Патријарх је 15. августа издао *Успиројеније ц. к. домаћи реџиментии*, после чега је требало приступити поновном успостављању војне организације власти у Војној граници. За тај посао Рајачић је одабрао Стаматовића и Пејчића.

Незадовољан садржином *Успиројенија*, Стаматовић је нерадо гледао на овај задатак. У којој мери је био нерасположен према његовом извршењу

³¹ Позорник Војводине Србије, бр. 38 од 4. X 1849, 159.

³² В. Крестић, „Српски војни логор код Перлеза у 1848. години“, *Зборник за друштвене науке Майице српске*, 29 (1961), 34; Т. Димић, *Мој живојосиис*, РОМС М 6179.

³³ К. Н. Христић, *Зайиси сѣароѡ Беоѡраћанина*, Београд 1989, 101–102; М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменићих људи у српскоѡ народа новијеѡа доба*, Београд 1888, 662.

најбоље илуструје следећа чињеница; предајући Пејчићу налог Главног одбора с патријарховим потписом Стаматовић му је рекао да ће се разболети и лећи у кревет. Када је Пејчић затражио образложење, Стаматовић је одговорио да ће му све бити јасно када прочита *Успројеније*. С обзиром на то да прота није желео да се упусти у незахвалан посао, Пејчић га је обавио са једним неименованим чланом Панчевачког окружног одбора.³⁴

Сасвим је извесно да је Стаматовић недуго након ових догађаја отишао у војни логор код Томашевца. Тамо је време проводио уз команданта србијанских добровољаца Стевана Книћанина. О овоме се можемо уверити из два Книћанинова писма патријарху од 10. септембра.

Патријарх је вративши се из Инсбрука, где је боравио као предводник депутације која је аустријског цара упознала са одлукама Мајске скупштине, ушао у конфликт са председником Главног одбора Ђорђем Стратимировићем око првенства у српском покрету. Не желећи да пристане на патријархове алтернативне предлоге за решавање спора који би му знатно умањили власт, Стратимировић је отишао из Карловаца и дошао у томашевачки логор.³⁵

Книћанин је о његовом доласку обавестио расрђеног патријарха, истовремено му поручујући како Стратимировић неће чинити ништа против Рајачића и Главног одбора. Пратња са којом је дошао у Томашевац требало је да буде послата натраг са Стаматовићем.³⁶

Друго писмо убедљиво осликава степен поверења који је Стаматовић уживао код Книћанина. Обавештавајући га о слању Стратимировићеве свите, Книћанин је саветовао патријарху да читање писма, ако сам не буде могао да га прочита, не повери ником другом до Стаматовићу.

Прота ће патријарху усмено изразити осећања која је Книћанин у писму само делимично исказао. За све што Стаматовић том приликом изговори, патријарх може сматрати да потиче од самог Книћанина. Он је Стаматовићем, који му помаже у народној ствари, сасвим задовољан и тешко му је да се од њега одваја. Из тог разлога, моли патријарха да га што пре пошаље назад.³⁷

Један чланак из немачког листа *Neue Münchener Zeitung* открива где се Стаматовић налазио и шта је радио непосредно пред долазак изабраног војводе. Он је 19. септембра био у томашевачком логору и војсци саопштио да ће Шупљикац за два-три дана приспети у Карловце и преузети врховну команду над српским трупима. Наравно, новост је међу војницима изазвала опште одушевљење.³⁸

Вођство српског покрета је очекивало скоро обустављање ратних дејстава и сазивање конференције која би одлучивала о преуређењу админи-

³⁴ К. Пејчић, „Аутобиографија“ (приредио П. В. Крстић), *Мешовића зграђа*, 28 (2007), 148–149.

³⁵ О тим предлозима вид. Д. Поповић, н. д., 278.

³⁶ Дјејанија патријарха Јосифа Рајачића у Српском народном покрету 1848/49 (даље = Дјејанија) I, 278, Книћанин Рајачићу, Томашевац 10. IX 1848, Архив Српске академије наука и уметности у Београду (даље = АСАНУБ) 8797/1.

³⁷ Книћанин Рајачићу, Томашевац 10. IX 1848, Рукописно одељење Универзитетске библиотеке бр. 1118.

³⁸ *Neue Münchener Zeitung*, бр. 98 од 20. X 1848, 396.

стративне поделе Аустрије и окупила представнике аустријске владе, Мађара, Хрвата и Срба. Ради доношења одлуке ко ће на том скупу заступати одлуке Мајске скупштине сазвана је још једна, тзв. Септембарска скупштина. Баш као и пет месеци раније, прота се и сада нашао у својству посланика.

За разлику од претходне, о протином учешћу на Септембарској скупштини има много више података. Међу посланицима се изродила расправа око назива који ће се за Српску Војводину користити у службеној употреби. Мишљења су била подељена између три имена – „Војводство“, „Војводина“ и „Војводовина“. Шидски посланик, књижевник Адам Драгосављевић присећао се да је Стаматовић био заговорник „Војводине“.³⁹

Друга протина активност на Скупштини била је од много веће користи за српски покрет. У два наврата је за потребе Покрета приложио финансијска средства. Први пут је то учинио на другој скупштинској седници од 27. септембра, када је издвојио 40 форинти сребра. Нешто мање издашан је био на петој седници, одржаној 1. октобра – тада је народну касу обогатио с 25 форинти сребра.⁴⁰

Патријарх је 23. октобра реорганизовао Главни одбор. Реорганизацијом је Стаматовић уз Александра Костића, Петра Јовановића, Павла Николића, Милоша Радојчића, Илију Захаријевића, Светозара Милетића и Јована Станковића, именован за члана Политичког одељења Одбора.⁴¹

После тога, проти је био поверен нови задатак – да у логор у Томашевцу однесе плату за октобар србијанским добровољцима. У ову сврху је била намењена сума од 15.000 форинти сребра. Како је овај износ команданту Книћанину био послат у ситним новчаницама – од 50, 100 и 1.000 форинти сребра, био је приморан да га укрупни код томашевачког трговца Јевте Букевале. Али пошто је Букевала тражио провизију од 160 форинти сребра на размењену суму, Книћанин је 20. новембра замолио да му се преко Стаматовића пошаљу ова додатна средства. Главни одбор је удовољио његовој молби и 24. новембра послао проту са траженим новцем.⁴²

* * *

Слање новца за србијанске добровољце је била последња позната протина активност током, за њега врло напорне 1848. Ствари се неће битије променити ни наредне године. Већ јануар је наговештавао да ће Стаматовић у њој бити и те како запослен.

³⁹ Превагу је, заслугом потпредседника Скупштине Евгенија Јовановића, на крају однела „Војводовина“. Вид. А. Драгосављевић, „Војводство, Војводина и Војводовина“, *Србске новине*, бр. 41 од 7. V 1849.

⁴⁰ Записници 2. и 5. заседања Септембарске скупштине, АСАНУБ 8797/I, Дјејанија I, 353, 359.

⁴¹ Thim III, 153.

⁴² Книћанин Главном одбору, Томашевац 20. XI 1848; 9/3586_{IV} (1848), Главни одбор Книћанину, 24. XI 1848, АСАНУК, СНПок 9/3586_I (1848).

Почетком јануара прота је пратио Книћанина у војном походу.⁴³ Поприште ратних сукоба с Мађарима у том тренутку се налазило у Банату. Припремао се окршај код Вршца, па је Книћанин из Томашевца пошао ка том месту. На Богојављење, 6. јануара, у колима је прошао кроз село Добрицу, а у његовој пратњи се тада налазио и Стаматовић.⁴⁴

Сазнавши да се Книћанин окренуо ка Бечкерек у намери да запоседне тај град, патријарх му је 10. јануара писао да до даље наредбе ништа не предузима. Вероватно у вези са израдом устава Војводине, о чему ће у даљем тексту бити речи, тражио је од њега и да пошаље Стаматовића у Вршац. Книћанин је позитивно одговорио на патријархов захтев, јер из Рајачићевог писма команданту србијанских добровољаца од 11. јануара сазнајемо да је Стаматовић дошао у Вршац.⁴⁵

У јануару 1849. поново је кулминирао сукоб на релацији патријарх – Стратимировић. Амбициозни војни командант је у политичком надмудривању претрпео пораз, који је за собом повукао још једну реконструкцију Главног одбора. Реконструкција је спроведена 4. фебруара у Кикинди, тако што је Одбор попуњен највернијим патријарховим присталицама.

Будући да је и Стаматовић спадао у патријархове највеће приврженике, и за њега се нашло места у реорганизованом Одбору. Именован је за члана Црквеног одељења, у којем су осим њега били и архимандрит манастира Беочин Сергије Каћански, горњокарловачки епископ Евгеније Јовановић, карловачки прота Павле Николић, уздински парох Петар Димитријевић и католички свештеник из Товарника Ђура Матизовић.⁴⁶

Прота је 12. фебруара с патријархом дошао у Кикинду, одакле је о свом доласку обавестио Книћанина.⁴⁷ Упркос најави да ће са Рајачићем кренути у Велики Бечкерек, између 12. и 14. фебруара је дошао у Жабаљ. Доказ за то је једна картица из лисног каталога Архива Српске академије наука у Сремским Карловцима, на којој је забележено да се 14. фебруара из наведеног места обратио патријарху с молбом да, ако је могуће, у службу Војводине прими извесног Стојшина.⁴⁸

У другој половини фебруара проту је чекао нови задатак – израда устава Српске Војводине. Имајући у виду да је нови цар Фрања Јосиф 3. децембра 1848. својим манифестом потврдио избор војводе и патријарха, Рајачић је нашао за нужно да се одреди однос Војводине према централној власти

⁴³ Иначе, прота је у току Револуције био и сведок српско-мађарских сукоба на бојном пољу. Забележена је анегдота како је Стаматовић у једном од српско-мађарских бојева код Томашевца, храбрећи војску, паљбу српских топова пропратио радосним узвицима „Кити, кити, ружо!“, а када је ватра долазила са непријатељске стране легао на земљу и молио се Богу. Вид. М. Милићевић, н. д., 662–663.

⁴⁴ Д. Петров Савичин, *Српски народни њокреј 1848–49 (на њросјџору од Великоџ Бечкерек до Панчева)*, Зрењанин 2006, 106.

⁴⁵ Рајачић Книћанину, Вршац 10. I 1849; 7051/288, исти истом, Вршац 11. I 1849, АСАНУБ 7051/281.

⁴⁶ Дјејанија III, 2709, Уредба о реорганизацији Главног одбора од 4. II 1849, АСАНУБ 8797/III.

⁴⁷ Стаматовић Книћанину, Кикинда 12. фебруар 1849, АСАНУБ 7051/594.

⁴⁸ Вид. лисни каталог фонда СНПОК, у коме је наведено да је сигнатура поменутог писма 16/40 (1849). Али под том сигнатуром је заправо заведен сасвим други документ, на немачком језику.

и осталим аустријским земљама. Најприроднији начин да се то учини је било доношење устава.

Стога је патријарх још 4. јануара позвао двадесет једног националног радника, који су се према његовом мишљењу одликовали искуством и способношћу, да до 12. јануара ради израде устава дођу у Земун. Позив је био упућен и Стаматовићу.

Уставописци се ипак нису скупили, па је патријарх 4. фебруара упутио писмо шеснаесторици националних посленика, укључујући и Стаматовића, с налогом да најкасније 15. фебруара „предстану“ у Кикинду. Како рад на уставу ни тада није започео, патријарх је 19. фебруара по трећи пут поновио позив, овог пута двадесет двојици чланова Уставотворне комисије у чијем је саставу био и Стаматовић, да дођу у Велики Бечкерек и без одлагања се лате посла.⁴⁹

Уставотворна комисија је одржала прву седницу 20. фебруара у Великом Бечкереку. Размотрила је три нацрта устава Српске Војводине, чији су творци били некадашњи министар правде Србије Стефан Радичевић, министар иностраних дела исте државе Аврам Петронијевић и Ђорђе Стратимировић. Из записника седнице сазнајемо да је Стаматовић био присутан на њој, али се није укључио у разматрање уставних пројеката.⁵⁰

По окончању рада у Комисији, Стаматовић се вратио у Жабаљ. Пошто су се из Србије све гласније чули захтеви за Книћанинов повратак, Стаматовић је писмом од 24. фебруара покушао да га одврати од одласка у отаџбину и утиче на његов план даљих ратних операција. Стаматовић је од Книћанина затражио да чим добије ово писмо крене ка Сентомашу, уз обећање да ће изаћи пред њега у Бечеј.⁵¹

Протине молбе нису могле да задрже Книћанина у Војводини. С обзиром на то да је и кнез Александар Карађорђевић захтевао да се врати у Србију, командант добровољаца је морао да се покори налогу из домовине. У Земуну му је 25. фебруара уприличен свечани испраћај. На том испраћају је говорио и Стаматовић; захвалио је Книћанину, војсци и чиновницима који су боравили у Војводини у име народа и патријарха и пожелео да их Божији благослов прати на путу до куће. Према писању *Србских новина*, његове речи су многе довеле до суза.⁵²

Исказивање благодарности Книћанину није се завршило у Земуну. Требало је изразити захвалност и у Београду, па је патријарх наложио Стаматовићу да пође с Книћанином у престоницу Србије. Проти је требало да се придружи и депутација Земунског окружног одбора. Рајачић је, наиме, 27. фебруара писао том одбору да одабере лица која ће заједно са Стаматовићем прећи у Србију и благодарити на помоћи указаној Војводини.⁵³

⁴⁹ Патријарх члановима Уставотворне комисије, Кикинда 4. I 1849; исти истима, Кикинда 4. II 1849; АСАНУБ 8097/II, Дјејанија II, 1011–1013; исти истима, Велики Бечкерек, 19. II 1849, АСАНУК, СНПОК 2/826 (1849).

⁵⁰ Дјејанија II, 1073–1080, Записник седнице Уставотворне комисије од 20. II 1849, АСАНУБ 8797/II.

⁵¹ Стаматовић Книћанину, Жабаљ 24. II 1849, АСАНУБ 7051/671.

⁵² *Србске новине*, бр. 19 од 4. III 1849.

⁵³ Рајачић Земунском окружном одбору, Велики Бечкерек 27. II 1849, АСАНУК, СНПОК 3/1376 (1849).

И сам Книћанин се заложии да Стаматовић иде с њим у Београд. Првог марта је обавестио патријарха да је одустао од планиране посете аустријском цару зато што је од кнеза добио налог да се врати у Србију и додао да ће све што не може да напише у писму поручити преко Стаматовића. Прота му је потребан и у главном граду Кнежевине, па ће га повести са собом на три дана, надајући се да патријарх то неће замерити ни њему ни Стаматовићу.⁵⁴

Није познато шта је прота радио у Србији и када се тачно вратио из ње. Али догађаји који су уследили после његовог повратка захтевали су да се све расположиве снаге ставе у функцију очувања тековина српског покрета. Наиме, средином марта ратна срећа се окренула у корист Мађара, који су на ратиштима у Бачкој и Банату потискивали Србе с положаја и заузимали место по месту. Стаматовић је у овим, несумњиво судбоносним моментима по српски покрет, био изузетно активан.

Највероватније по патријарховом налогу, прота се 11. марта обрео у улози ратног извештача из Баната. Одатле је Рајачићу упутио два извештаја – први из Меленаца, а други из Башаида.

Према извештају из Меленаца, стање на ратишту је било повољно. Пушкар Петроварадинске регименте, који је 11. марта стигао из Ћале у Меленце, јавио је да су Мађари на свим положајима одбачени преко Тисе. Сента је страдала од њиховог напада, али није било много људских жртава. Два велика чамца су, наиме, превезла велики број Сенћана у Банат.⁵⁵

Извештавајући из Башаида, Стаматовић је поновио вест о одбацивању Мађара и додао да су непријатељи заробили неке Србе. Но, у заробљеништво је пао и изванштан број мађарских војника.

Мађари су, писао је прота, топовима бомбардовали неку скелу у Сенти, услед чега су се утопили људи који су се у том тренутку налазили на њој. Ипак, мађарска војска се из непознатих разлога није дуго задржала код Сенте. За народног пуковника Дамјана Давидовца је чуо да је допао заробљеништва. Али прота је нагласио да је једино вест о мађарском повлачењу проверена, док се остале могу сврстати у гласине.⁵⁶

Може се основано претпоставити да је патријарх од Стаматовића у оквиру истог налога тражио да извиди стање у војсци. Мајор Херди, шеф генералштаба главнокомандујућег српске војске Кузмана Теодоровића, је у једном извештају од 17. марта означио проту као једног од Рајачићевих емишара који прикупљају обавештења од официра. Стаматовић се, међутим, није ограничио на пуко распитивање, него је „озбиљно“ узимао на одговор официре Српско-банатске граничарске регименте због војног држања.⁵⁷

Пошто у самој Војводини није било војне снаге која би могла да застави даљи продор Мађара, чињени су разни покушаји да се за српски покрет обезбеди помоћ са стране. Разуме се, прва адреса је била Србија, односно војсковођа већ добро познат прекосавском српству – Книћанин.

⁵⁴ Книћанин Рајачићу, Земун 1. III 1849, АСАНУБ 8797/II, Дјејанија II, 1223–1224.

⁵⁵ Стаматовић Рајачићу, Меленци 11. III 1849, АСАНУК, СНПОК 7/2169 (1849).

⁵⁶ Стаматовић Рајачићу, Башаид 11. III 1849, АСАНУК, СНПОК 7/2170 (1849).

⁵⁷ Thim III, 580.

Било је логично да Книћанина за повратак моли између осталих и онај с којим се у Војводини нарочито зближио, Стаматовић. Прота је то и учинио; писмом од 15. марта је молио Книћанина да помогне угроженој браћи преко Саве и Дунава, узгред напоменувши да иза молбе стоје патријарх и цела војвођанска власт.⁵⁸

Иако српска влада није желела да изда наредбу за прикупљање добровољаца, Книћанин је изразио спремност да помогне војвођанским Србима кад год патријарх оцени да је то неопходно. Захваљујући на речима охрабрења, патријарх је 20. марта обавестио Книћанина да ће послати Стаматовића у Београд, како би и усмено изјавио благодарност за такав став.⁵⁹

С обзиром на лоше околности које су задесиле српски покрет, не треба да зачуди што је управо тих дана у Загреб требало да крене изасланство које је добило задатак да са хрватским представницима разради одлуку Мајске скупштине о савезу између Војводине и Троједне краљевине. Упутство за ову делегацију, чији су чланови били Јован Суботић и Светозар Милетић, издато је 15. марта, а потписао га је и Стаматовић.⁶⁰

Од средине марта, а нарочито током априла, Срби из Бачке и Баната су уплашени силином мађарских напада масовно бежали у Срем и Србију. Међу избеглима се нашло и много свештених лица, која су имала предност у исплати новчане помоћи. Али да би им помоћ уопште била исплаћена, требало је претходно сазнати о којим је свештеницима реч. Зато је Стаматовић начинио списак од укупно 309 свештених лица, на основу кога су неки од тих свештеника касније новчано потпомогнути.⁶¹

У склопу настојања да спречи пропаст српског покрета, патријарх је одлучио да се за помоћ обрати и Русији. Војводини су због просторне близине руку спаса најлакше могли да пруже командант Шестог коњичког пука, генерал Лидерс, и царски комесар у Молдавији и Влашкој, генерал Дијамел. За чланове посланства који ће посетити двојицу генерала, изложити им недаће српског покрета и тражити војну помоћ, патријарх је одредио земунског трговца Петра Шпирту и Стаматовића.

Изасланици су пошли у Влашку 27. марта. Дан касније патријарх их је обавестио о нападу мађарског генерала Перцела на Римске шанчеве од 26. марта и паљењу Госпођинаца, послао им два писма за Лидерса и Дијамела и наложио да моле за што скорији долазак руске војске.⁶²

Стаматовић и Шпирта су успели да пронађу обојицу генерала, који су им дали истоветне одговоре. Показали су разумевање и сажаљење за трагичан положај у коме се српски народ нашао, али су рекли и да не могу притећи у помоћ без одобрења руског цара. И Лидерс и Дијамел су послали

⁵⁸ Стаматовић Книћанину, Велики Бечкерек 15. III 1849, АСАНУБ 7051/701.

⁵⁹ Дјејанија II, 1464–1465, Рајачић Книћанину, Велики Бечкерек 20. III 1849, АСАНУБ 8797/II.

⁶⁰ С. Гавриловић, *Историјско-политички и биографски сјиси Јована Суботића из доба српског покрета у Војводини 1848–1849*, Нови Сад 2003, 145.

⁶¹ Дјејанија III, 2230–2231, Петар Димитријевић непознатом, Земун 4. VIII 1849, АСАНУБ 8797/III.

⁶² Дјејанија II, 1724, Стаматовић и Шпирта Рајачићу, Букурешт Велика субота 1849; 1612–1613, Рајачић Стаматовићу и Шпирти, Земун 28. III 1849, АСАНУБ 8797/II.

цару гласника да питају за дозволу да помогну Србима. Дали су депутатима савет да се у Крајови састану са аустријским генералом Малковским, који би могао брже и делотворније да дејствује у Војводини, као и врховним командантом турске војске у Влашкој Омер-пашом и комесаром Фуад-ефендијом.⁶³

До нас су дошли само детаљи састанка Стаматовића и Шпирте са Омер-пашом и Фуад-ефендијом. И двојица турских званичника су изразили саосећање са патњама Срба, али војна помоћ је изостала.⁶⁴

Посланици су се вратили из Влашке 22. априла. Берлински *Königlich Privilegirte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen* се осврнуо на исход посланства. Он је био представљен много оптимистичније него што су Стаматовић и Шпирта предочили патријарху. Извештач листа је навео да ће по повратку гласника од цара руска војска похитати да помогне Србима.⁶⁵

Неуспех мисије у Влашкој није обесхрабрио патријарха. Следећа адреса на коју се обратио био је хрватски бан Јосип Јелачић. У писму које је упутио бану, патријарх је представио страдања српског народа и молио га да што је брже могуће војно интервенише у Војводини. Као депутате који ће Јелачићу однети писани позив у помоћ послао је Стаматовића и земунског лекара Ђорђа Пантелића.⁶⁶

Немамо сазнања о појединостима везаним за Стаматовићев и Пантелићев одлазак код бана. Једно је ипак сигурно – ова дипломатска мисија се несумњиво мора сместити у временски оквир између 22. априла и 1. маја, јер се из Книћаниновог писма Рајачићу од тог датума види да је Стаматовић већ био у Земуну.⁶⁷

Стаматовићев повратак у Војводину истовремено је означио и крај његове дипломатске делатности. Од тада је Стаматовић деловао искључиво на унутрашњем плану, и то неупоредиво мање него на спољном.

Највероватније пред сам почетак маја, Книћанин је молио патријарха да му пошаље Стаматовића. Патријарх је одговорио да не може да му изађе у сусрет, јер при Главном одбору нема ниједног од осталих чланова Црквеног одељења. Не чини се, међутим, да је Стаматовић тада био превише заузет. У писму које је прота 11. маја послао Книћанину навео је како би врло радо дошао код команданта добровољаца и казао да га сваки дан траже, али не зна зашто га патријарх не пушта.⁶⁸

Како се Револуција приближавала крају, тако су се и Стаматовићеве активности полако смањивале. При крају српског покрета запостављао је обавезе у Главном одбору. Зато му је овај орган 29. октобра упутио допис

⁶³ Дјејанија II, 1725–1726, Стаматовић и Шпирта Рајачићу, Букурешт Велика субота 1849, АСАНУБ 8797/II.

⁶⁴ Дјејанија II, 1726, Стаматовић и Шпирта Рајачићу, Букурешт Велика субота 1849, АСАНУБ 8797/II.

⁶⁵ *Königlich Privilegirte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen*, бр. 108. од 10. V 1849.

⁶⁶ Дјејанија II, 1935–1937, Рајачић Јелачићу, без датума и места, АСАНУБ 8797/II

⁶⁷ Рајачић Книћанину, Земун 1. V 1849, АСАНУБ 7051/776.

⁶⁸ Рајачић Книћанину, Земун 1. V 1849, АСАНУБ 7051/776; Стаматовић Книћанину, Земун 11. V 1849, АСАНУБ 7051/829.

којим је тражио да се што пре врати на дужност или наведе разлог одсуства, питајући се да ли његови недоласци значе да је дигао руке од чланства у Одбору.⁶⁹

Прота је одговор на допис послао 7. новембра. Одсуство је правдао тиме што је 6. новембра морао да буде присутан приликом освећења новосадске Алмашке цркве. Додао је да 13. новембра предстоји отварање Успенске цркве за богослужења, чему такође мора да присуствује, а после неће ни најмање оклевати да се врати у Земун на дужност.⁷⁰

Царским патентом од 6. новембра 1849. основано је Војводство Србија и Тамишки Банат. Оно ни издалека није представљало остварење циља за који су се Срби у протекле две године борили – седиште Војводства се налазило у Темишвару, војвода је био сам цар, а службени језик немачки. Многе истакнуте личности српског покрета награђене су царским одликовањима. У круг награђених је ушао и Стаматовић, који је од цара примио златну медаљу са колајном.⁷¹

Та чињеница је морала представљати разочарање за проту, који је мотивисан безрезервним родољубљем у две револуционарне године деловао једино за добробит свога народа. Баш као што је и српски покрет у почетку био чисто национални, а после се испоставило да је био чувар интегритета Монархије, тако је и Стаматовићева двогодишња борба искључиво за Српску Војводину обесмишљена царским одликовањем, неумољивим показатељем да је у ствари био само бранилац Аустрије. Дакле, могло би се рећи да је Стаматовић у том погледу поделио судбину српског покрета у целини.

III

Извори из доба Српског народног покрета откривају шта је све Стаматовић радио током две револуционарне године. Из архивске грађе и новинских чланака који се делимично или у целини односе на њега, сазнали смо да је вршио бројне и разноврсне активности у корист Српског народног покрета и да се највише истакао као дипломата.

Не треба искључити могућност да би коришћење неких додатних извора, попут грађе мађарских и аустријских архива, могло да обелодани да је прота у току Покрета обављао још неке важне послове. Наравно, није искључено ни да ће се о његовим познатим активностима сазнати још неки, сада непознати детаљи.

Таква открића била би значајна из два разлога. У првом реду, проширила би сазнања о догађајима из времена Револуције 1848/49, као најзначајнијег момента у историји српског народа на подручју Јужне Угарске средином XIX века. Осим тога, употпунила би слику националног рада личности која се у студијама о Српском народном покрету увек налази у другом

⁶⁹ Главни одбор Александру Костићу, Петру Димитријевићу, Павлу Николићу, Павлу Стаматовићу и Атанасију Карамати, Земун 24. X 1849, АСАНУК, СНПОК 14/5808 (1849).

⁷⁰ Стаматовић Главном одбору, Нови Сад 7. XI 1849, АСАНУК, СНПОК 14/5852 (1849).

⁷¹ *Србске новине*, бр. 150 од 17. XII 1849, 462.

плану, али чији се допринос борби за остварење боље будућности војвођанских Срба никако не сме занемарити.

PAVLE STAMATOVIĆ IN SERBIAN NATIONAL MOVEMENT 1848/49.

by

Uroš Stanković

Summary

The article is related to activities of priest from Novi Sad, Pavle Stamatović, in Serbian National Movement in the course of the Revolution 1848/49. In the two years of intensive struggle to ensure better political future for the Serbs in Austria, Stamatović executed numerous significant tasks. Leaning on archival materials, the author made an attempt to establish what duties Stamatović was tasked with and in what manner he was fulfilling them.

Certain Stamatović's contemporaries attribute him a decisive role in Serbian National Movement in pre-revolutionary stir. He was a member of the delegation to consign demands of Novi Sad Municipality to Hungarian Diet in March 1848. The following month, supreme judge of Kikinda District Luka Kengelac notified newly established Hungarian authorities that Stamatović incited leaders of riots in Kikinda on April 12th.

Afterwards, he participated in May Assembly (from May 1st to May 3rd 1848) as a deputy, visited Prague as one of Serbian envoys to Slavic Congress (May 19th to May 31st), was sent to Belgrade in order to request military assistance for Serbian Vojvodina from Serbia (beginning of July 1848) and distinguished himself in September Assembly (September 27th to October 2nd 1848), on which occasion he contributed certain financial resources to Serbian National Movement.

In 1849, Stamatović's national work is manifested mainly in his diplomatic activities. The need for intensification of diplomatic activity occurred after the situation at battlefields in Bačka and Banat had switched on behalf of the Hungarians during the course of March. Within the framework of extensive efforts to provide military aid for the Serbs in Vojvodina and thus prevent further Hungarian penetration on Serbian territory, the delegations were sent to commanders of Russian forces in Wallachia and Croatian banus Josip Jelačić. Both of these delegations included Stamatović.

Historical sources revealed what were Stamatović's engagements in the course of 1848 and 1849. On the basis of available archival materials the conclusion can be drawn that Stamatović made the largest contribution to Serbian National Movement as a diplomat. Nevertheless, one cannot exclude the possibility that new documents regarding his participation in the Revolution would be found. It is highly probable that materials of Hungarian and Austrian archives may provide answers to certain unanswered questions in relation to Stamatović.

Key words: Pavle Stamatović, Serbian National Movement 1848/49, Slavic Congress in Prague, September Assembly, diplomatic activities in the Serbian National Movement

Василије Ђ. Кресџић

ТРГОВАЧКИ ПРОМЕТ НА ЦАРИНАРНИЦАМА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И АУСТРОУГАРСКЕ 1867. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У Мађарском земаљском архиву, у Будимпешти, у списима Мађарског краљевског министра председника, аутор је пронашао веома садржајан извештај Сепеши Михаља, саветника одељења у Мађарском министарству финансија, о целокупном трговачком промету на свима аустријским царинарницама постављеним на државној граници са Кнежевином Србијом, од Сремске Митровице на западу, до Оршаве на истоку. Сепешијев извештај садржи поуздане податке о обиму, вредности и врсти извоза, увоза и транзита. Он показује да је тзв. аустријска источна трговина била позитивна, да је аустријски и угарски извоз, како у тежини тако и у вредности, скоро троструко премашивао увоз, али да би трговина могла да буде још боља и обимнија, кад не би постојале сметње, посебно оне у саобраћају због нерегулисаних пловидбе Дунавом, у Ђердапу, и кад би биле изграђене нове железничке пруге, које би поједноставиле и убрзале транспорт са југа ка северу, од Цариграда ка Будимпешти, и у обрнутом смеру. Обиман и богат драгоценим и досад недовољно познатим подацима, аутор је подробно препричао Сепешијев извештај написан на мађарском, не изостављајући ниједну значајнију појединост.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: царинарнице, увоз, извоз, транзит, источна трговина, саобраћај Савом и Дунавом, железница, роба, артикли, Сепеши Михаљ, Андраши Ђула, Лоњаи Мењхерт.

У Мађарском земаљском архиву у Будимпешти (Országos Léveltár), у списима Мађарског министра председника (Magyar királyi miniszterelnökség, sz. 2777/P. М.), пронашли смо један опширан извештај Сепеши Михаља, саветника одељења у Министарству финансија, који је написан 14. септембра 1867. године. Извештај је најпре достављен мађарском министру финансија Лоњаји Мењхерту, који га је, налазећи да је занимљив и значајан, 3. октобра исте године доставио мађарском министру председнику грофу Ђули Андрашију. Из дописа министра Лоњаија сазнајемо да је саветник Сепеши од Министарства финансија био послат на југ државе, према Србији, да извиди граничне царине, расположење граничарског становништва и, како се каже у том допису, „хушкање народности“. У документу који објављујемо нема речи о расположењу граничарског становништва нити о „хушкању народности“. Вероватно је Сепеши о томе написао посебан извештај који ми нисмо пронашли, а који је, ван сваке сумње, у најтешњој вези са незадовољ-

ством српског становништва у пределима Војне границе са стањем после склапања Аустро-мађарске нагодбе из фебруара 1867. године. Сепешијев извештај од 14. септембра односи се само на питање граничног промета на свима царинарницама постављеним на државној граници између Аустроугарске и Србије дуж река Саве и Дунава, од Сремске Митровице на западу до Оршаве на истоку. Увођењем дуализма мађарска влада, с грофом Андрашијем на челу, намеравала је да Сепешијевом акцијом, обиласком царинарница, стекне увид у њихов рад и обим пословања, успостави над њима строгу контролу и испита могућности за повећање обима трговине и царинских прихода.

Стога што је Сепешијев извештај крцат подацима о промету на царинарницама које су биле постављене дуж читаве државне границе Кнежевине Србије са Аустријом и Аустроугарском, што је у том погледу, као извор, готово јединствен и као такав обогаћује наша досадашња знања о оновременој такозваној источној трговини, сматрамо да заслужује да буде објављен. Зато што је написан мађарским језиком, којим се данас служи мали број историчара, ми смо га подробно препричали не изостављајући ниједну значајнију појединост.

Приступајући послу, Сепеши је започео контролу идући од западне ка источној граници државе. Крајем јула 1867. стигао је у Земун, у којем се налазила Земунска краљевска главна царинарница. Прегледању њене благајне, њеног извозног, увозног и транзитног саобраћаја посветио је посебну пажњу зато што је, како је нагласио, „за нашу домовину, за њено материјално добро и процват један од главних чинилаца источна трговина.“ Зато што је пораст или опадање промета могуће пратити само поређењем вишегодишњих резултата, прорачун је извео на основу петогодишњег просека. На основу тога дошао је до закључка да је кроз Земунску царинарницу у току пет последњих година остварен

Извоз у разној роби од	125,255.478	цар. форинти
У свињама и говедима	3.172	комада
У дрвима и дрвеним производима	178.526	кубних хвати
Увезена различита роба	42,137.029	цар. форинти
У свињама и говедима	122.183	комада
У дрвима и дрвеним производима	629.075	кубних хвати
У транзитној роби	14,396.810	цар. форинти
У дрвима и дрвеним производима	98.695	кубних хвати
На име царина од соли, дувана, такса, лота, прихода од глоба, по просеку у току 5 година, годишње је износило	147.319	фор.
Посебни царински приходи износили су	53.626	фор.

На основу ових података Сепеши је закључио „да извоз, како у вредности тако и у погледу тежине, знатно надмашује увоз“, па да је источна трговина Аустроугарске према Турској и Србији активна. Транзитна роба, по његовој оцени, највећим делом потицала је из Пруске, Саксоније и Јужне Немачке, „које су више наших артикала, нарочито памук, вино и наше гвоздене производе, штавише што је још најважније, наш алкохол, скоро сасвим искључили из конкуренције“. Упркос свему, трговински промет Аустроугар-

ске, на овој важној царинарници, почевши од 1862, упркос двама оскудним годинама (1863. и 1864) непрестано је био у порасту.

Од извозних артикала најзначајнији су били: пиво, олово, сита, хемикалије, гвожђе, гвоздено посуђе, сирће, учињене коже, алкохол, житарице, стакларија, дрвенарије, со, камени угаљ, брашно, минерална вода, уље, папир, посуђе од печене глине, вино и шећер. Од увозних артикала најзначајнији су: предмети за фарбе, пресне коже, воће и житарице. Од транзитне робе највише је било памучних и вунених тканина, кафе, хемикалија, гвожђа, колонијалне робе, пиринча и дувана.

Сепеши је закључио да је промет на земунској царинарници огроман, пре свега због тога што Земун има срећан географски положај на ушћу Саве и Дунава, крај Београда и Србије са заосталом привредом. Предвиђао је да ће Земун, раније или касније, постати важна „спојна тачка мађарске источне трговине“, иако је она у последњих 10 година значајно опала. До тог опадања, по оцени Сепешија, дошло је из више разлога. У првом реду због тога што је повлашћено Дунавско паробродарско друштво преузело највећи део промета Савом на горе и доле и Дунавом на горе, чиме је Земун престао да буде главно стовариште источне трговине, какав је био раније. На опадање промета у Земуну утицало је и отварање базјашке жељезничке пруге чиме је део источне трговине, који се обављао кроз Србију са Румунијом и Константинопољом, узео други правац преко Оршаве. Ранија трговина угојеним свињама, чија пијаца је био Земун, сада је ишла базјашком жељезницом директно за Пешту. Велику препреку обимнијој источној трговини Сепеши је видео у постојању Војне границе и њених установа, које су кочиле развој трговине и привреде, као и бржи продор капитала. Стога није пропустио да нагласи да Војну границу што пре треба укинути, што, како је написао, „сви грађани пограничних градова из свег срца желе“.

После Земунске краљевске главне царинарнице Сепеши је посетио Митровачку краљевску споредну царинарницу и у њој је прегледао књиге извоза, увоза и транзитног промета за последњих пет година. Ту је изнашао да је за то време кроз ову царинарницу

Извезено у разним артиклима	2.130.080	цар. форинти
у свињама и говедима	185	комада
дрво и дрвенарије	494.272	куб. хвати
Увезено у разним артиклима	802.507	цар. форинти
у свињама и говедима	529.398	комада
дрво и дрвенарије	511.212	куб. хвати

Царински приходи од соли, дувана, такса, лота и друго за последњих пет година на Митровачкој царинарници износили су укупно 1,071.712 форинти, што просечно годишње износи 214.342 форинте.

Од извезених артикала најзначајнији су: жито, пиво, вино, алатно дрво, камени угаљ, дрво и дрвене прерађевине.

Увезена роба састоји се од повртарских производа, воћа, кукуруза, овчије коже, меда, говеда, оваца и свиња. Годишње је извезено у просеку од 60 до 70.000 комада свиња.

Од транзитне робе су најзаступљеније дрвене дуге, које су из Србије, посредством Дунавског паробродарског друштва, превожене Савом до Сиска

а одатле преко Трста у Француску. Некад чувени промет свињама који је ишао преко Митровице, из године у годину је опадао. Сепеши је то, не без разлога, приписао отварању базјашке пруге којом су свиње сада транспортоване ка Пешти, а нису, као раније, пут до главног града Угарске преваљивале ногама.

У Рачанску краљевску споредну царинарницу Сепеши је стигао 10. августа 1867. Ту царинарницу затекао је, како вели, у потпуном реду и на основу расположивих података саставио је извештај за последњих пет година о извозу, увозу и транзитном промету. По том извештају

Извезено је робе у разним артиклима	709.602	цар. форинти
у животињама, свињама		комада
у дрвету и дрвенаријама		куб. хватаи
Увезено је робе у разним артиклима	7.646.694	цар. форинти
у животињама	194.331	комада
у дрвету и дрвенаријама		куб. хватаи
У транзитним артиклима	1.958.934	цар. форинти
у животињама		комада
у дрвету и дрвенаријама		куб. хватаи

Царински приходи за једну годину износили су у просеку 42.151 форинту. Од извезених артикала најзначајнији су: жито, вино, пиво и гвожђе. Од увозних су: суве шљиве, ораси, кукуруз, раж, пасуљ, говеда и свиње. Од транзитних су: кафа, памучне тканине, серж, махунасти усеви, стакло, уље, пиринач, шећер и др.

Сутрадан по извршеном прегледу Рачанске царинарнице Сепеши се нашао у Кленачкој краљевској споредној царинарници. И њу је затекао у потпуном реду па је сачинио следећи извештај о петогодишњем промету.

Извезено је робе у разним артиклима	8.945.140	цар. форинти
свиња и марве	350	комада
дрво и дрвенарије	136.580	куб. хватаи
Увезено је робе у разним артиклима	1.259.270	цар. форинти
свиња и марве	60.747	комада
дрво и дрвенарије	757.000	куб. хватаи
У транзитној роби	2.446.561	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрво и дрвенарије		куб. хватаи

Царински приходи за једну годину износили су у просеку 20.343 форинте. Од извозних артикала најзначајнији су: брашно, куделно семе, говеђа кожа, вино, пиво, цигла, гвожђе, стакло и црепано посуђе. Од увозних претежу: махунасти усеви, жито, мед, маст, алатно и огревно дрво, овчија кожа и вуна. Од транзитних су најзаступљенији: кафа, зачини, шећер, пиринач, алкохол, памучне тканине, парфимерије, папир, израђевине од дрвета, свеће и сапун.

У Панчевачку краљевску споредну царинарницу Сепеши је стигао 14. августа. И њу је затекао у потпуном реду па је сачинио извештај о увозу, извозу и транзиту робе за последњих пет година.

Извезено је робе у вредности од	29.919.022	цар. форинти
свиња и марве	11.011	комада

дрва и дрвенарије	84.007	куб. хвати
Увезено је робе у вредности од	22.604.333	цар. форинти
свиња и марве	26.414	комада
дрва и дрвенарије	433.157	куб. хвати
У транзитној роби	14.880	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрва и дрвенарија		куб. хвати

Царински приходи од дувана, лота и монополских казнених доходака за последњих пет година износили су 86.869 форинти и 70 крајцара, од чега на сваку годину спада 13.374 форинте. Од извозних артикала најзначајнији су: пиво, четке, справе за ткање, сита, хемикалије, воће, житарице, алкохол, дрвенарије, коже, платнени производи, брашно, минерална вода, метални судови, вино и шећер. Од увозних: огревно дрво, кафа, житарице, мраморно камење, пресне коже, вуна и колонијална роба. Од транзитне робе: памучне, вунене и свилене тканине, конфекција и друго.

У Хомољској краљевској споредној царинарници Сепеши се нашао 15. августа. Ту царинарницу затекао је у добром стању, али је њен промет, како је нагласио, био незнатан.

Кроз њу је

извезено робе у вредности од	1.163.707	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрва и дрвенарије		куб. хвати
увезено робе у вредности од	82.043	цар. форинти
свиња и марве	34	комада
дрва и дрвенарије	12.010	куб. хвати

Приходи ове царинарнице за једну годину износили су само 251 форинту. Код извезених артикала најзначајније место заузимали су раж и цигла а код увезених дрво и жито.

Истог дана, 15. августа, Сепеши је посетио и Ковинску краљевску споредну царинарницу. И њу је затекао у реду па је на основу података сачинио преглед петогодишњег извоза, увоза и транзита.

Извезено је робе у вредности од	1.871.739	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрво и дрвенарије	6.432	куб. хвати
Увезено робе у вредности од	1.871.739	цар. форинти
свиња и марве	124.361	комада
дрво и дрвенарије	82.231	куб. хвати
У транзитној роби	65.561	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрво и дрвенарије		куб. хвати

Од извозних артикала најзначајнији су: свежа риба, повртарски усеви, житарице, бакар, гвожђе, вунене тканине, угаљ, цреп и шиндре. Од увозних: воће, дрво, мед, ораси и свиње. Од транзитних памучне и вунене тканине.

У Новопаланачку краљевску споредну царинарницу Сепеши је стигао 16. августа. На основу расположивих података, које је затекао у реду, саставио је извештај о петогодишњем извозу, увозу и транзиту.

Извезено је робе у вредности од	27.531 цар. форинти
свиња и марве	36 комада
дрво и дрвенарије	88 куб. хвати
Увезено је робе у вредности од	319.190 цар. форинти
свиње и марва	144.337 комада
дрво и дрвенарија	3.746 куб. хвати

Транзита на овој царинарници није било. Годишњи царински приходи износили су 1.653 форинте. Код извозних артикала били су најзаступљенији сушена риба, кожа, бакар и бакарно посуђе а код увозних свињска маст, јечам, кукуруз, жито, бакарни отпаци, овце, јагањци и волови.

Базјашку краљевску споредну царинарницу Сепеши је прегледао 16. августа, истог дана кад и Новопааланачку. И ову царинарницу, као и све претходне, затекао је у потпуном реду, али је закључио да у неким питањима у њој одступају од прописа. Петогодишњи просек извоза, увоза и транзита ове царинарнице изгледао је овако:

Извезено је робе у вредности од	18.552.337 цар. форинти
свиња и марве	2 комада
дрва и дрвенарије	82.825 куб. хвати
Увезено је робе у вредности од	56.978.923 цар. форинти
свиња и марве	361.407 комада
дрво и дрвенарија	415 куб. хвати
У транзитној роби	2.525.252 цар. форинти
свиња и марве	комада
дрво и дрвенарија	1 куб. хват

Од извозних артикала најважнији су: мекиње, вино, пиво, пасуљ, шећер, алкохол, памучне тканине, хемикалије, сирово и ковано гвожђе, учињене коже, сушена и сољена риба, лан, стакло, кудељно семе, израђевине од дрвета, конфекција, кудељно и друго платно, бакар, машине, папир, свеће, сапун, камени угаљ и брашно. Од увозних артикала најзаступљенији су: пресне коже, маст, зачини, повртарске биљке, јечам, сено, пшеница, кукуруз, кости, штављена кожа, ораси, суве шљиве, вуна, двопек и свиње. У транзитној роби највише је памучних, вунених и свилених тканина, гвожђа, коже, стакла, конфекције, кратке робе, израђевина од коже и машина.

Молдавску краљевску споредну царинарницу Сепеши је посетио 19. августа. Њу није затекао у потпуном реду, али је за време своје посете исправио све неправилности. Робни промет ове царинарнице био је незнатан у последњих пет година и износио је

У извозним артиклима	3.049 цар. форинти
У увезеним артиклима	256.502 цар. форинти
У животињама (свињама)	39.848 комада

У Оршавску краљевску главну царинарницу Сепеши је стигао 21. августа и затекао ју је у савршеном реду. За последњих пет година кроз ову царинарницу

Извезено је робе у вредности од	279.960.211 цар. форинти
у марви	3.013 комада
у дрвенарији	500.262 куб. хвати
Увезено у разноликој роби у вредности од . .	85.080.422 цар. форинти

у свињама	101.426 комада
у дрвенарији	12.264 куб. хвати

Приходи од царине, лота и такса у року од пет година износили су 435.643 форинте. Посебни царински приход износио је за пет година 369.893 форинте, што је на сваку годину у просеку износило 73.973 форинте.

Од извозних артикала били су најзначајнији: пиво, хемикалије, гвожђе и гвоздено посуђе, руде, уље, стакло, дрво, коже, гумене израђевине, свеће, сапун, камени угаљ, кудељне тканине, разна платна, машине, брашно, минерална вода, папир, камено и црепно посуђе, вино, готова одела, чоја и шећер. Од увозних артикала: памучне тканине, фарбарски предмети, вуна, пресна кожа, повртарско биље, пшеница, пасуљ, свиње и маст. Од транзитних артикала највише је било: памучних тканина, кафе, зачина, хемикалија, фарбе, гвожђа, гвозденог, стакленог и црепаног посуђа, учињене коже, сира, кудељних, платнених и свилених тканина, вештачке робе, машина и шећера.

На основу свих царинских исказа Сепеши је дошао до закључка да аустријски и угарски извоз, како у тежини тако и у вредности, скоро троstrуко премашује увоз. Стога је нагласио да је такозвана источна трговина Аустроугарске према Турској и Румунији активна, али да је транзитна роба највећим делом из Пруске, Саксоније и Јужне Немачке, која моћно конкурише аустроугарским производима памука, вуне и гвожђа. Огроман промет код Оршаве, по оцени Сепешија, сведочи да је то место стајна тачка аустроугарске трговине са Турском, Русијом, Бугарском, Молдавијом, Румунијом, Јужном Србијом и Левантом. Оршава је постала тако значајна за трговину захваљујући томе што су Иштван Сечењи и Вашархељи 1834. године средствима државе, а Дунавско слободно паробродарско друштво 1848. и 1849. сопственим средствима, уклонили пловидбене сметње у Гвозденој капији (Ђердапу), чиме су омогућили слободнији саобраћај Дунавом. Уз то, важност Оршаве нарочито је порасла од онда од када је константинопољска жељезница, са око 50 географских миља, била спојена са местима Чернавода, Варна, Ћустендил. Иако константинопољска жељезница још није у целости завршена, она источној трговини Аустроугарске отвара нови пут. Али, што трговачки промет преко Оршаве није још обимнији и развијенији, каже Сепеши, главни разлог је тај што сметњу представља ниски водостај на Дунаву од јула до септембра месеца. Због тога, крцати бродови код Молдаве или Турн Северина, код Дренкова или Оршаве, морају да буду претоварени у специјално грађене парне дереглије које могу да прођу кроз ђердапске катаракте. Међутим, ако је и кад је вода толико ниска да ни дереглије не могу да плове, онда се роба из њих претоварује у запрежна кола којима се превози Сечењијевим путем у дужини од 12 миља до Жовица, а одатле свуда по Влашкој, преко Гвоздене капије, све до Гураве, односно до Турн Северина. Ту се роба, уз велике трошкове, труд и дангубу, поново утоварује у лађе. Да нема ових саобраћајних препрека, сматра Сепеши, оршавски робни промет и иначе обиман био би још већи и удовољио би потребама аустроугарске источне трговине. Међутим, истиче он, регулација Дунава није само питање Аустрије и Мађарске, већ је то и европско питање. Иако о пловидби Дунавом већ годинама постоји европска комисија, тај проблем се не решава.

Поред тога што, ради нормалне пловидбе, треба уклонити опасне и велике гребене на Дунаву, проблеми настају и због тога што Дунав, током четири до пет зимских месеци, због залеђивања, није плован, па тада долази до потпуног застоја источне трговине.

Због тако великих и тешко решивих проблема који се тичу транспорта робе Дунавом, Сепеши је сматрао да аустроугарска источна трговина и не треба да се ослани само на саобраћај том реком. Сматрао је да проблем источне трговине треба решити тако што ће базјашка жељезничка пруга бити изграђена све до границе Влашке и ако је могуће бити повезана са константинопољском железницом. Тиме би, нагласио је Сепеши, и зими и лети, и поред ниског и високог водостаја, у свако доба био могућ саобраћај. Не без разлога претпостављао је да ће, због сопствених интереса, против изградње такве пруге бити Дунавско паробродарско друштво. Међутим, тврдио је да је таква пруга неопходна Мађарској, њеним економским интересима и, посебно, њеном индустријском развоју.

Како би држава имала што већи увид у царинске послове, у промет робе и путника, али и што већу добит, Сепеши је предложио да се код Главне оршавске царинарнице, на одређеним местима, успоставе још четири експозитуре.

TRADE TURNOVER IN CUSTOMS HOUSES BETWEEN SERBIA AND AUSTRIA-HUNGARY IN 1867

by

Vasilije Dj. Krestić

Summary

In the Hungarian State Archives in Budapest, in the documents of the Hungarian royal prime minister, the author found a very contentful report of Szepesy Mihály, councillor in a section of the Hungarian ministry of finances, about the total trade turnover in all Austrian customs houses located in the state border with The Principedom of Serbia, from Sremska Mitrovica in the west, to Orsova in the east. Szepesy's report contains reliable facts about the scope, value and kind of export, import and transit. It shows that the so-called Austrian eastern trade was positive, that the Austrian and Hungarian export, both in weight and in value, almost three times surpassed the import, but that the trade could have been even better and more extensive, if there had not been obstacles, specially the ones in traffic due to the non-regulated navigation on the Danube in Djerdap, and if the new railway had been built to simplify and speed up transport from the south to the north, from Constantinople towards Budapest and in the opposite direction. Extensive and rich in valuable and so far not sufficiently known facts, Szepesy's report written in the Hungarian language is presented by the author in detail, without leaving out any significant fact.

Key words: customs houses, import, export, transit, east trade, traffic on the Sava and the Danube, railway, goods, articles, Szepesy Mihály, Andrassy Gyula, Lónyay Menyhért

Владан Ж. Јовановић

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА МИСИЈА РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА У СКОПЉУ 1920–1937.

САЖЕТАК: У тексту се обрађује „скопска фаза“ др Радослава М. Грујића, током које је у континуитету исплео мрежу научних и културних установа у средишту Повардарја, артикулишући рад скопских професора и научних радника. Поред Филозофског факултета, Грујић је с пуно ентузијазма учествовао у оснивању Скопског научног друштва и Музеја Јужне Србије, истовремено објављујући своје научне радове.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Радослав М. Грујић, Скопље, Македонија, Филозофски факултет у Скопљу, Скопско научно друштво, Музеј Јужне Србије.

Један од кључних проблема интеграције Македоније и Старе Србије у српску, потом југословенску државу,¹ били су културна, економска и цивилизацијска запуштеност тог, геостратешки важног, али демографски нестабилног простора. Феудално наслеђе, политичка растрзаност етничко-верског конгломерата, последице ратне пустоши и њени рецидиви (комитски и качачки оружани покрет) представљали су крајње незгодан амбијент за спровођење политике Краљевине СХС, која ни сама још није била консолидована. Поврх свега, у покрајини је живело скоро 84% неписменог становништва².

Неспретна политика Краљевине СХС у основном школству чије је финансирање препуштено сиромашним и незаинтересованим општинама, неефикасност 18 средњих школа у којима је свега 11% наставника имало професорско звање³ и проблематичан рад учитељских школа у Скопљу и Прилепу, били су сигнал да се питање просветне политике мора озбиљније третирати. Уз гласове упозорења – да се области у којима се очекују благодети културног развоја не смеју оптерећивати „сурогатима културе“,⁴

¹ Области Вардарске Македоније, Косова, Метохије и Новопазарског санцака третиране су у званичној југословенској администрацији као јединствено политичко, привредно и правно подручје, тј. као „историјска покрајина Јужна Србија“. Више о томе: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd 2002.

² *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 78–79.

³ *Godišnjak srednjih škola Kraljevine SHS za 1921/22. godinu*, Beograd 1923, 8–14.

⁴ Milivoje Pavlović, „Kulturni problemi Južne Srbije“, *Južna Srbija*, Savez sokola Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1937, 97.

поведена је дебата о путевима „националног уздицања Југа“, тј. о моделима стручне супервизије културне и националне политике. Том циљу је требало да послужи оснивање одговарајућих установа највишег ранга и професионални ангажман научних ауторитета какви су били Јован Цвијић, Глиша Елезовић, Тихомир Ђорђевић, Бранислав Нушић, Александар Белић, Војислав Радовановић, али и Радослав М. Грујић.

ИЗ БИОГРАФИЈЕ

Грујић је рођен 29. јуна 1878. у Земуну где је његов отац Милош радио као учитељ. Ту је завршио основну школу (1888) и реалну гимназију (1895), а по завршетку Богословије у Сремским Карловцима (1899) рукоположен је за парохијског помоћника протe Димитрија Руварца при Храму Свете Тројице у Земуну. После положеног професорског испита (1900) и стручног парохијског испита (1901), допунио је матуру гимназијским предметима и исте године (1904) постао професор-катихета у бјеловарској гимназији, где је радио до 1914. године. Грујић је 1905. постао и члан Епархијске конзисторије у Пакрацу.⁵

Велика гимназија у Бјеловару, у којој је Грујић предавао веронауку, састојала се из два одељења у којима су одвојено учили мушкарци-католици, док су у другом одељењу били Срби, Јевреји и девојчице. Према сведочењу Јованке Хрваћанин, која је у то доба похађала гимназију, Грујић је имао обичај да је исповеда „мимо православног обичаја“!⁶ У току свог десетогодишњег рада у Бјеловару, Грујић је завршио права у Бечу (1908) и Филозофски факултет у Загребу (1911), где је 1919. промовисан за доктора филозофије, а 1912. постао је конзерватор Земаљског поверенства у Загребу. Од 69 дела, колико их је написао за свега седам година, треба поменути „Апологију српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја“ (1909), која је настала као одговор државном тужиоцу на оптужницу против Срба на тзв. „велеиздајничком процесу“.⁷ Септембра 1914. Грујић је и сам затворен под оптужбом велеиздаје, да би априла 1915. био пуштен из затвора и време до јуна провео у кућном притвору, када је по казни премештен у Госпић. После двогодишњег рада у тамошњој гимназији поново је враћен у Бјеловар.

Марта 1919. Грујић је постао професор Друге мушке гимназије у Београду, а јуна исте године и професор београдске Богословије Св. Саве. На том положају затекао га је избор за професора националне историје на Филозофском факултету у Скопљу, у чијем је оснивању 1920. активно учествовао. Радослав Грујић је у Скопљу провео 17 најплоднијих година свог живота: као професор и један од организатора рада тамошњег Филозофског факултета а у два наврата и његов декан (1930–1933. и 1935–1937); оснивач Скопског

⁵ Мита Костић, „In memoriam: Д-р Радослав Грујић“, *Историјски часопис*, књ. VI, Београд 1956, 259; *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 336; *Лексикон њисаца Југославије*, том II, Матица српска, Нови Сад 1979, 318.

⁶ Драгољуб С. Игњатовић, *Са њисцима и о њисцима међурајним*, Београд 1992, 91.

⁷ *Енциклопедија српске историографије*, 336.

научног друштва и његов председник (1921–1937); оснивач и уредник *Гласника Скојског научног друштва* (1925–1937) и *Зборника за историју Јужне Србије и суседних области*; оснивач и управник Музеја Јужне Србије (1921–1937); оснивач Дома сиромашних студената Филозофског факултета у Скопљу и председник његовог одбора (1921–1937). Овај импресиван низ функција и титула довољан је повод да се о његовој културној, просветној и научној мисији у Македонији посебно информишемо.

По повратку у Београд 1937. Грујић је основао и уредио Музеј Српске православне цркве радећи као професор историје српске цркве на београдском Теолошком факултету, а фебруара 1939. изабран је за дописног члана САНУ. За време Другог светског рата учествовао је у збрињавању српских избеглица и спашавању реликвија: као представник СПЦ, 1942. године преносио је мошти кнеза Лазара, цара Уроша и кнеза Стефана Штиљановића из фрушкогорских манастира у београдску Саборну цркву. Приликом утврђивања штете причињене фондовима бомбардоване Народне библиотеке, Грујић је био члан стручне комисије за процену. По окончању рата ангажовао се на идентификацији културних споменика који су током рата опљачкани из српских цркава и манастира у НДХ и на њиховом враћању из Загреба у Београд.⁸

Међутим, Грујић се убрзо нашао на листи универзитетских радника који су стављени пред тзв. Судове части. Према списку кажњених наставника, професора и асистената од 19. маја 1945. који је објавила Комисија за обнову универзитета, др Радослав Грујић је „удаљен“ са Универзитета као редовни професор Богословског факултета. Суд части је одлучио да се Грујић пензиониса, а одлуком Народног одбора Рејона I од септембра 1945. он је избрисан са списка и „лишен српске националне части“.⁹ Неколико година пред своју смрт Грујић је сву своју заоставштину поклонили Патријаршији, с тим да се оснује посебно одељење Музеја СПЦ које би носило његово име.¹⁰ Умро је 25. маја 1955. на Хвару где је био на одмору и лечењу. Сахрањен је 1. јуна на београдском Новом гробљу, где је патријарх Викентије одржао опело у присуству десет епископа. У организацији СПЦ посмртни остаци Радослава Грујића и његове супруге Милице пренети су 11. новембра 1992. у манастир Гргетег.¹¹

ГРУЈИЋЕВО УЧЕШЋЕ У ОСНИВАЊУ И РАДУ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У СКОПЉУ

Иако је још 1913. министар посвете Љуба Јовановић предложио краљевској влади оснивање Филозофског факултета у Скопљу, политички след

⁸ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Београд 1975, 516; *Енциклопедија српске историографије*, 337.

⁹ Момчило Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд 1997, 116, 136; *Енциклопедија српске историографије*, 337.

¹⁰ Ж. Видак, „Д-р Р. Грујић“, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, бр. 11, Нови Сад 1955, 184.

¹¹ Исто, 184; *Енциклопедија српске историографије*, 337.

догађаја је осујетио ту идеју. Након формирања југословенске државе, српски научници и политичари су поново разматрали циљеве, сврху и могући концепт једне такве установе. Када је 1919. године, после преписке министра просвете и Јована Цвијића, ректора Београдског универзитета постало јасно да је идеја о оснивању високе школе у Скопљу пред реализацијом, неколицина јавних радника и научника ставила се држави на располагање. Међу њима су били и двојица војвођанских ентузијаста – др Тихомир Остојић и др Радослав Грујић. Краљевим указом од 2. фебруара 1920. основан је Филозофски факултет у Скопљу, као аутономна установа за задатком да „свестрано испитује Јужну Србију“, али и растерети београдски Филозофски факултет преузимајући „најтежи и најлепши део културно-просветне мисије на Југу“. Време у коме је Факултет настао било је оптерећено општим хаосом у администрацији, па је тако једва пронађена и зграда у коју би могао да се смести. Захваљујући ентузијазму осморице професора, предвођених Остојићем и Грујићем, већ на јесен 1920. били су спремни зграда, намештај и библиотека. Грујић је тада био заменик декана Остојића и цело лето је провео у Скопљу припремајући Факултет за почетак наставе.¹²

Прва предавања у тзв. Идадији (згради Учитељске школе) одржана су 21. децембра 1920. пред око 60 студената, а већ наредне године факултет је премештен у сопствену зграду. Највећи интерес скопских студената владао је за српскохрватски језик и југословенску књижевност, а од 1930. посебно атрактивном показала се група за педагогију, пошто је нови закон дозвољавао свршеним ученицима учитељских школа да студирају педагошке науке. Велика пажња је посвећивана семинарском раду, док су студенти на располагању имали централну факултетску библиотеку са око 60.000 наслова и више семинарских библиотека, за чије је постојање највећим делом био заслужан управо Радослав Грујић.¹³

С обзиром да су око 75–80% од укупног броја студената чиниле студенткиње, Факултет је словио за „женски“. Највећи број их је потицао из чиновничких и трговачких породица из Скопља и других градова покрајине.¹⁴ Међу студентима је било највише чиновничке деце Шумадинаца и Црногораца, али и са Косова, из Пећи, Призрена, битољске и брегалничке области чиме су се стварали „јача узајамност и нивелисање у менталитету, поред јачања здравог националног осећања.“¹⁵ Међутим, нерешено питање смештаја било је препрека бржем увећању броја студената чији су родитељи оклевали да пошаљу децу у скупо Скопље. До 1931. скопски провизорни студентски дом могао је да прими свега двадесетак лица, док је од комфора пружао само „кров над главом и постељу под телом“. Иако је руски архитекта Бељајевски још 1923. направио предрачун за адаптацију једне дрвене куће, одлука Министарства просвете о изградњи новог дома донета је тек крајем 1928. године. Финансијска средства су прикупљена залагањем патријарха Варнаве, бана Лазића и Грујићевог претходника на месту декана

¹² Rudolf Treu, „Skopski Filozofski Fakultet i njegovi studenti“, *Smena. Glasnik jugoslovenskih studenata*, br. 1, Beograd-Zagreb-Ljubljana-Skopje-Subotica, 1930, 8.

¹³ R. Treu, n. d., 7–9.

¹⁴ *Statisticki godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 386–387.

¹⁵ *Меморандум*, 8.

др Милана Прелога, али је камен-темељац положен тек фебруара 1931, када је Грујић постао декан Филозофског факултета. Изградњу су финансирали Банско веће Вардарске бановине, Министарство народног здравља, Министарство просвете и Министарство унутрашњих послова, а помоћ је пружио и краљ Александар.¹⁶ Зидање Дома Краља Петра Ослободиоца започето је септембра исте године а вредност радова је процењена на милион и по динара.¹⁷ Капацитет новог дома био је сто места са заједничким салама, амбулантом и мензом, а само здање је важило за једно од модернијих у читавој југословенској краљевини.¹⁸ Радослав Грујић је још од 1921. био председник Одбора Дома сиромашних студената који се читаву деценију борио за подизање нове зграде. Зато не изненађује чињеница да је нови Дом студената саграђен управо за време његовог првог деканског мандата.

Грујић се посебно заузимао за обезбеђивање државних стипендија којима би се скопски студенти стимулисали. Већ од самог почетка рада Факултета је имао 20 питомаца за „благодејање“ и помоћ коју су примали по 600 динара месечно. Уредно стипендирање је потрајало до 1925, када је држава помагала свега двоје студената, да би гласине о могућем укидању ове установе само отежале даљу исплату помоћи.¹⁹ Студентски стандард био је додатно оптерећен разним таксама на испитне пријаве, дипломе и докторате.²⁰ С друге стране, Министарство просвете је награђивало тзв. светосавске темате које су писали скопски студенти. Обично су награђивани радови из националне историје, филологије и етнографије. Поред државних стипендија и светосавских новчаних награда, скопски студенти су имали прилику да од 1927. добију златни прстен којим је Главни одбор Друштва Св. Саве награђивао најуспешнијег студента Филозофског факултета.²¹

Неки од студената били су мишљења да је при Факултету неопходно основати удружење које је, поред бављења студентским стандардом, требало да има и више циљеве: описмењавање становништва, испитивање „уметничке душе народне“, васпитавање омладине у „ведром и јасном национализму“. Већ новембра 1927. на Филозофском факултету је основано академско певачко друштво „Обилић“, састављено од трећине свих скопских студената, које је од 1930. било под патронатом престолонаследника Петра Карађорђевића.²²

Радослав Грујић је, као декан Филозофског факултета, био на челу организације прославе десетогодишњице Факултета 1. фебруара 1931. којој су присуствовале бројне угледне званице: командант армије Милан Недић, Божа Максимовић у име Министарства просвете, бан Живојин Лазић, конзуларни кор и делегати са Београдског универзитета. Отворивши свечану седницу Грујић је изложио значај прославе, указујући на све препреке и

¹⁶ АЈ, 66-158-431, писмо др Миливоја Павловића Министарству просвете; Ivanka Popović, „Desetogodišnjica Skopskog filozofskog fakulteta“, *Smena*, februar-mart 1931, 66.

¹⁷ *Smena*, бр. 5-6, 1931, 29.

¹⁸ Живко Топаловић, *Привредни проблеми Јужа*, Београд 1927, 42.

¹⁹ АЈ, 66-158-431.

²⁰ *Закон о таксама за школске и црквене власи*, Београд 1927, 289.

²¹ АЈ, 66-158-431, п. бр. 14127, од 17. октобра 1927.

²² Т. Pandilović, „Akademska omladina Južne Srbije“, *Smena*, februar-mart 1931, 10-11; „Akademska pevačko društvo Obilić u Skoplju“, *Smena*, februar-mart 1931, 58.

незгоде које су јој претходиле. Уз неизоставну причу о значају Скопља и „Јужне Србије“ за културу и напредак, он је нагласио да је 1931. порасло интересовање студената за бављење науком, што се видело и према броју темата који су конкурисали за светосавску награду. Са жаљењем је закључио да нису сви вредни радови могли бити награђени па је позвао свог колегу професора Банашевића да прочита извештај о награђеним и похваљеним радовима. Из списка награђених радова можемо наслутити и Грујићеве критерије пошто је предводио комисију за оцењивање писаних састава. Готово апсолутан приоритет имале су теме везане за етнографска и лингвистичка истраживања „Јужне Србије“, народне обичаје и веровања тамошњег становништва. Грујић је том приликом указао окупљеним студентима на деликатност и тежину наставничког позива који је био пред њима.²³ Сходно свом научном и педагошком ауторитету али и функцији декана коју је обављао, Грујић је имао велики утицај на избор и запошљавање факултетског наставног особља. Кроз Филозофски факултет у Скопљу прошла су многа значајна имена тадашње науке и културе: Грга Новак, Атанасије Урошевић, Сима Тројановић, Тихомир Остојић, Првош Сланкаменац, Миленко Филиповић, Михајло Стевановић, Перо Слијепчевић, Грегор Чремошник, Ћиро Трухелка, Василије Ђерић, Душан Недељковић, Никола Банашевић, Светозар Радојчић и многи други.²⁴

Као што је већ поменуто, гласине о могућем затварању Факултета допринеле су смањењу броја заинтересованих студената већ од 1925. године. Стога је Савет Филозофског факултета крајем марта 1928. предложио Министарству просвете да укине стипендије на београдском и загребачком универзитету за све научне групе које су постојале у Скопљу. Тиме је требало подстаћи долазак студената из северозападних крајева земље и „вештачки подићи број слушаца“.²⁵ Уместо подршке, из Београда су стизала правдања да понестaje финансијских средстава за скопски факултет, па је претила реална опасност да се он преко ноћи укине. Отпор професора и научних радника био је у почетку спонтан, али убрзо и организован. Од јануара 1933. алармирана је јавност у читавој Вардарској бановини, па су уследили састанци најважнијих установа, од скопске општине и трговачко-индустријске коморе, до струковних удружења адвоката, инжењера и учитеља. Уследила су писма подршке и резолуције, као и предлози да се спорна сума, због које је следило гашење Филозофског факултета, сакупи између самих привредника. Постојала је бојазан да ће се по инерцији угасити и Музеј Јужне Србије. У резолуцијама је истицан значај географских и етнографских истраживачких резултата које су скопски професори преточили у више корисних публикација, промовишући туристичке предности Повардарја и пред западноевропском јавношћу. Соколске и омладинске организације Вардарске бановине биле су нарочито гласне у захтевима да се сачува Филозофски факултет, истичући да би његовим гашењем тамошња школска омладина изгубила свој „морални и културни ослонац“.²⁶ Овакви

²³ I. Popović, n. d., 65–66.

²⁴ Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984, 283.

²⁵ AJ, 66-158-431.

²⁶ Меморандум, 22–39.

захтеви и резолуције ишли су директно председнику Министарског савета, а криза је некако превазиђена.

СКОПСКО НАУЧНО ДРУШТВО, МУЗЕЈ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ И ДРУГЕ КУЛТУРНЕ УСТАНОВЕ

Сходно материјалним могућностима Филозофског факултета и објективним околностима, Грујић се потрудио да каналише индивидуални научни рад својих наставника и институционализује га. Његова акција је резултирала 1921. године оснивањем Скопског научног друштва (СНД) чији је циљ било „научно испитивање Јужне Србије у свим правцима“. После позива министра-председника да му се разјасне циљеви и потребе СНД, Радослав Грујић је средином фебруара 1923. детаљно изложио ситуацију: главни задатак Друштва био је да се „највишим просветним средствима делује на што здравији и што бржи културно-национални препорођај ових наших старих, класичних области“. Да би тај задатак остварило, Друштво је, према Грујићевим речима, морало да „научним методама, у слици и речи фиксира целокупно стање материјалне и духовне културе у овим областима у доба када смо их ослободили, да би на тај начин и потоњим генерацијама нашим и целома културном човечанству пружио могућност, да се што очигледније и поузданије увере о културним напорима, што их ми имамо да уложимо за препорођај ове тако важне области наше, како за културну, тако и политичку будућност нашега народа“.²⁷ Под Грујићевом супервизијом Друштво је започело израду монографије „Скопље и његове области“, као и приређивање научно-популарних предавања. Ипак, како је финансијска основа била све неизвеснија и недовољна за реализацију прокламованих циљева, Грујић је формулисао седам захтева и проследио их министарствима. Он је тражио сталну годишњу субвенцију за СНД и Музеј Јужне Србије, подршку у стручним кадровима, неколико објеката за смештај експоната и њихов бесплатан транспорт, као и новац за акцију враћања старих и ретких предмета које су бугарски окупатори однели у Софију.²⁸ Скопско научно друштво је од 1924. издавало *Гласник СНД* у коме су штампани радови професора скопског факултета из области историје, географије, етнографије, филологије и природних наука.²⁹ Македонска историографија била је мишљења, да је уз часне изузетке, циљ сарадника овог гласила било „доказивање српског карактера Македоније“.³⁰

Како је простор Македоније био богат налазиштима античке културе, прикупљање вредних археолошких остатака је такође требало институционализовати. Поступање сеоског становништва из Повардарја према пронађеним предметима само је оправдавало ту потребу. Наиме, гајећи култ према старинама за које се претпостављало да имају магијску моћ, мештани су античке остатке користили у верске сврхе по црквама и гробљима, али

²⁷ АЈ, 66-331-560, Писмо Р. Грујића од 16. фебруара 1923.

²⁸ Исто.

²⁹ Меморандум, 10–11.

³⁰ *Историја на македонскиот народ*, кн. III, Скопје 1969, 57.

и као декоративне детаље, грађевински материјал или посуђе за чување хране!³¹

Професор Грујић је био идејни и организациони утемељивач Музеја Јужне Србије, мада су се ретки гласови о потреби оснивања такве установе могли чути још у првој половини 1919. године. Историјско-археолошки музеј у Скопљу је већ 1923. започео прикупљање експоната, при чему су још од 1919, на предлог тадашњег министра просвете Љубе Давидовића, управници школа и гимназија организовали прикупљање старина предајући их тзв. старинарским одборима, до оснивања музеја.³² Управа ове младе културне установе имала је проблема са смештајем експоната због чега је професор Грујић затражио од министра просвете пространију зграду за музеј и лапидаријум. У писму из марта 1923. Грујић је потврдио да се развој Историјско-археолошког музеја ослањао превасходно на приватну помоћ, те је молио да држава обезбеди макар транспорт пронађених експоната из удаљених крајева покрајине у Скопље. Истовремено је упозоравао да би утовар, транспорт и истовар експоната требало да буду под надзором стручне особе.³³

У неколико наврата Радослав Грујић је тражио повећање државних кредита који су се показали недовољним за рад Музеја који је упошљавао неколико хонорарних и сталних службеника. Професор Грујић је радио као хонорарни кустос и управник. Музеј је поседовао сопствену библиотеку, а позамашна сума је трошена на путовања, транспорт експоната, ископавања, куповину археолошких објеката, нумизматичких збирки и старих рукописа, али и фотографисање, конзервирање и заштиту споменика. Након што је 1925. известио Министарство просвете да се у софијском музеју налази неколико експоната отетих у време рата из Скопља, Охрида и Призрена, одобрен му је пут у бугарску престоницу. Софијски музеј је без поговора вратио тражене експонате.³⁴ У оквиру Музеја Јужне Србије (како је временом прозван) отворено је и зоолошко одељење, потом Зоолошки музеј који је од 1927. био отворен за публику, а финансиран је искључиво од добровољних прилога и скопске општине. Музеј Јужне Србије је 1929. имао још три одељења: историјско-археолошко, етнографско-антрополошко и геолошко-петрографско одељење.³⁵

Сматрајући да се скопски „реон културног зрачења“ простирао од Санџака и Црне Горе до југоисточних и јужних граница Краљевине, наставници Филозофског факултета су били активни и у управама Народне одбране, јадранске страже, Сокола, певачких и хуманитарних друштава, Француског клуба, Југословенско-чехословачке лиге, „Јефимије“, Географског друштва итд.³⁶ Делатност професора Грујића приметна је и у стварању Друштва за

³¹ Војислав С. Радовановић, „Народно опхођење према старинама у Јужној Србији“, *Јужни његлед*, бр. 9, Скопље 1928, 386–406.

³² АЈ, 66-331-560, п. бр. 12244/19.

³³ АЈ, 66-331-560, п. бр. 1680, Писмо Р. Грујића Министарству просвете од 6. марта 1923.

³⁴ АЈ, 66-331-560, бр. 6474/25.

³⁵ АЈ, 66-331-560, бр. 20588/28, п. бр. 11478/29.

³⁶ *Меморандум*, стр. 9–10.

унапређење туризма у Јужној Србији (1928) које се на маркетиншкој, али и научној основи бавило промоцијом природних лепота и културно-историјских знаменитости Југа, превасходно страном јавности. Грујић је директно руководио израдом неких публикација,³⁷ а 1929. је затражио државну помоћ ради откупа 15 акција београдског друштва *Лујиник* које је критиковао што, упркос монополу, не чини ништа за унапређење туризма на југу.³⁸

Грујићев друштвени ангажман био је запажен и током отварања Народног универзитета у Скопљу. Већ крајем 1920. професори са скопског факултета и учитељске школе почели су да држе бесплатна предавања за грађанство, а услед великог интересовања, популарна предавања су од школске 1923/24. године држана редовно. Крајем 1925. основан је први акциони одбор који је одлучио да се делатност Универзитета прошири на техничке и природне науке, а да се предавања убудуће изводе у згради Просветног дома.³⁹ Овога пута посетиоци су морали плаћати улазнице како би се покрили путни трошкови и хонорари предавача, као и штампање предавања. За свега три године одржано је 76 предавања при чему је просечан број посетилаца био близу сто заинтересованих Скопљанаца. Организатори Народног универзитета су ускоро почели приређивати књижевне и музичке вечери, трудећи се да одрже ритам посредством помоћи разних државних институција.⁴⁰

Радослав Грујић је често долазио у контакт са особљем Државног архива у Скопљу, основаног 1926. године. Услед Грујићеве заузетости другим пословима, организацију архива је преузео на себе Делимир Лазаревић, који је дуго година био његов управник.⁴¹ Када је 1929. Министарство просвете наложило Архиву да сву сачувану грађу бугарских агената и конзула из периода 1902–1912. преда Министарству иностраних дела, Грујић је заједно са својим колегом др Митом Костићем сачињавао комисију која је пописала грађу. Записник о примопредаји 152 архивске јединице носио је и његов потпис.⁴²

ГРУЈИЋЕВА НАУЧНА ПРОДУКЦИЈА У СКОПЉУ

Као што је већ речено, Грујић је у Скопљу провео пуних 17 година свог живота. Ако посматрамо његов научни опус из претходног периода (до 1920. године), приметимо да је првих година свога боравка у Јужној Србији објавио далеко мањи број стручних радова. Његов свестрани ангажман

³⁷ *Јужна Србија и Скопље-Охрид-Битољ*, Каталог туристичког друштва Југ, Скопље 1936.

³⁸ АЈ, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), фасц. 1026, арх. јед. 1944, док. бр. 4693/28, 27054/28.

³⁹ Александар Илиевски, „Основањето и дејноста на Народниот универзитет во Скопје меѓу двете светски војни“, *Гласник ИНИ*, бр. 2–3, Скопје 1979, 158–159.

⁴⁰ *Извештај о раду Народног универзитета у Скопљу и Јужној Србији 1923–1928*, Скопље 1928, 5–15.

⁴¹ АЈ, 66-336-571.

⁴² Nedžat Jašar, „Državna arhiva NR Makedonije 1926–1951“, *Arhivist*, sv. 2, Beograd 1954, 93.

око организације Филозофског факултета, Скопског научног друштва и Музеја Јужне Србије, свакако је утицао на квантитативни пад публикованих текстова.

Током 1920. Грујић је ипак успео да објави двотомну „Историју хришћанске цркве“, док је наредна година протекла без иједног рада. Већ 1922. видимо да Грујић није седео скрштених руку: један текст о насељавању Срба и Хрвата у Штајерску, неколико чланака о српској цркви и старом Скопљу, као и рад о сељаштву у старој српској држави, показали су да је Грујић, и поред наведених обавеза, успевао да одржи континуитет из времена пре Првог светског рата. Наредне две године Грујић је објавио пет радова о српској средњовековној држави (о просветним институцијама, црквеном појању и топографији хиландарских метоха) и један о Скопском научном друштву. Наредну, 1925. годину, Грујић је посветио раду на Станојевићевој „Народној енциклопедији СХС“, урадивши преко десет енциклопедијских одредница. Наравно, његова преокупација средњовековном црквеном историјом и даље је давала резултате кроз објављивање чланака о црквеним властелинствима. Од 1926. Грујић се често појављује у тек основаном *Гласнику Скојског научног друштва* обрађујући теме које је актуелизовао његов паралелни рад у Музеју (нпр. о гробу цара Душана и његове мајке Теодоре, а у вези са одношењем надгробних плоча од стране бугарске војске). Црквена тематика Грујићевих радова од 1927. се полако претаче са рада у „Народној енциклопедији СХС“ на садржај *Гласника Скојског научног друштва*, а од 1928. и *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*. Исте године (1928) Грујић активно ради на четвртном тому Станојевићеве енциклопедије, док је 1929. једна од најплоднијих година у његовој научној каријери: само у *Гласнику Историјског друштва у Новом Саду* објавио је десет текстова верске проблематике. У то доба, Грујић публикује своје текстове и у *Књижевном северу*, *Нашем селу* и *Гласнику Скојског научног друштва*.⁴³

Време од 1930 до 1933. Грујић је провео као декан Филозофског факултета, али је наставио да пише несмањеним интензитетом. Током 1930. он почиње да објављује и у *Гласнику Скојског филозофског факултета*, док је у гласницима новосадског Историјског друштва у Новом Саду и Скопског научног друштва публиковао десет радова везаних за историју Срба у Угарској и Хрватској XVIII века. Под теретом деканских обавеза и ангажмана у поменутиим скопским културно-научним институцијама, Грујић је 1931. објавио „свега“ четири рада о пећким патријарсима, карловачким митрополитима и Дубровнику у XVI веку. Наредне две године (1932–1933) Радослав Грујић је и даље био на положају декана скопског факултета, што га није омело у публикавању преко 14 стручних чланака и расправа о православлу и српској властели, скопској области у средњем веку и сл. Паузу између два Грујићева деканска мандата представљала је 1934. година. Тада је из његовог пера изашло 12 радова различитог жанра: од дипломатичких анализа и етнографских прилога, до исцрпних и студиозних радова које је

⁴³ Љубомир Никић, „Библиографија радова д-р Радослава М. Грујића“, Матица српска, *Зборник за друштвене науке*, бр. 12, Нови Сад, 1955, 113–116.

почео да објављује у календару *Вардар* („Старо српско Скопље“). Поновно ступање Грујића на место декана Филозофског факултета није оставило негативне последице по његов научни рад. Штавише, само у 1935. години објавио је 19 разноврсних текстова које почињу штампати на својим странама и извесни црквени календари и часописи (*Црква, Богословље*). Последње две године Грујићевог боравка у Скопљу (1936–1937) обележило је 16 историографских радова у којима је почео писати и о делатности Скопског научног друштва и садржају његовог *Гласника*, рекапитулирајући тиме удео српских научних радника у просвећивању Јужне Србије.⁴⁴

* * *

При резимирању Грујићевог учешћа и доприноса у просвећивању културно заостале покрајине, каква је била тадашња Јужна Србија, треба апострофирати његове ванредне организационе способности. Вођен инстинктом искусног истраживача и педагога, др Радослав Грујић је у континуитету исплео мрежу научних и културних установа у средишту Повардарја. Он је артикулисао рад факултетских професора и научника, распоредио њихове креативне снаге и основао неколико значајних установа, за чије се материјалне услове лично борио са државном администрацијом.

Чињеница да је Грујић од 1937. па до своје смрти 1955. године, написао око тридесет научних радова искључиво везаних за историју Срба у Хрватској, може се различито тумачити. Креативна засићеност изазвана обавезама у *Гласнику Скопског научног друштва*, *Зборнику за истраживање Јужне Србије* и *Гласнику Скопског филозофског факултета* делимично објашњава такав тематски заокрет. Даље, Грујићев исцрпљујући рад на Станојевићевој четворотомној енциклопедији неизбежно је отупљивао његов научни интелект, мада му је са друге стране помогао да рекапитулира и сажме резултате својих дотадашњих истраживања и стечених знања. Не треба заобићи ни Грујићеве бројне административне обавезе око Факултета, Дома студената, Музеја Јужне Србије, туристичког друштва Југ, Скопског научног друштва, културне секције Народне одбране итд.

На крају треба поменути и његову послератну политичку неподобност која је свакако деловала поразно по његов даљи живот. Након толико година уложеног труда у просвећивање „класичног српског југа“, чување православних храмова и историјских споменика, Грујић је од нове, „народне“ власти доведен у парадоксалан положај – лишен је „српске националне чести“! Јавно понижен и повучен у пензионерску осаму, он се вратио грађи прикупљеној током службовања у Хрватској и наставио да пише о историји тамошњих Срба. Ипак, непосредно пред своју смрт, Радослав Грујић је објавио „Археолошке и историјске белешке из Македоније“ и тиме на симболичан начин оживео успомене на крај у коме је провео непуне две деценије, уложивши невиђену енергију научника-ентузијасте.

⁴⁴ Исто, 116–119; *Енциклопедија српске историографије*, 337; М. Костић, н. д., 260; *Лексикон писца Југославије*, II, 319; Ж. Видак, н. д., 184–185.

CULTURAL AND EDUCATIONAL MISSION OF
RADOSLAV GRUJIĆ IN SKOPJE, 1920–1937.

by

Vladan Ž. Jovanović

Summary

As a noted Serbian historian and an Orthodox theologian, Radoslav Grujić was a convenient organizer for Yugoslav national affairs in so-called Southern Serbia. He was one of those who established Faculty of Philosophy in Skopje in 1920. A few years later, when he appeared a founder of Skopje Scientific Society and Museum of South Serbia, one could say it was an overt attempt in proving the Serbian character of Macedonia. After the Second World War ended Grujić was expelled from the Belgrade University by Court of Honor, in spite of his sincere commitment to science and the state. His national and educational engagement from 1920 to 1937 resulted in initiation of higher education in Skopje, but also preserving the archaeological heritage in Vardar Macedonia between the two world wars.

Key words: Radoslav M. Grujić, Skopje, Macedonia, Faculty of Philosophy in Skopje, Skopje Scientific Society, Museum of South Serbia.

Гојко Маловић, СЕОБА У МАТИЦУ – књ. I *Општирање Срба у Мађарску 1920–1931*; књ. II *Спискови српских општинанија у Мађарској 1920–1931*,
Матица српска, Самоуправа Срба у Мађарској, Будимпешта,
Нови Сад – Будимпешта 2010.

Сеоба у матицу је историографска монографија Гојка Маловића. Указује на демографску појаву која је имала национални, социјални и економски значај за српску мањину у Мађарској, која се током треће деценије 20. века већим делом преселила у Војводину. У књизи је појам општирања омеђен у времену и простору, а дата је и емпиријска примена права опције. Рад је подељен у две књиге које се међусобно допуњују. Прва књига под насловом *Општирање Срба у Мађарској 1920–1931*. је монографија на 700 страна текста; друга, под насловом *Спискови српских општинанија у Мађарској 1920–1931*. написана је на 520 страна. Спискови персонализују бројне судеонике ове појаве која је имала за циљ повратак становништва у матицу. Књигу су рецензирали проф. др Никола Гаћеша и проф. др Љубодраг Димић.

Дело је попунило историографску празнину и осветлило ову демографску и политичку појаву. Дат је целовит аналитички приказ процеса опције, почев од права на изјашњавање, преко рада југословенских представника у Мађарској до локалних власти које су у Војводини реализовале опцију. Право на опцију се подудара с временом спровођења југословенске аграрне реформе и колонизације. Свест о комплексу проблема које општирање намеће подстакло је на вишегодишњи истраживачки рад историчара Гојка Маловића. Врстан познавалац архивске грађе успео је у намери да прикупи, анализира, синтетизује и имажинацијом дочара време драматичних одлука и дешавања. Применом интердисциплинарног приступа осветљене су миграције и етничка промена становништва. Бројне чињенице дате су селективно и без намере да рад прерасте у хронику, низање догађаја. Аутор је користио изворе првога реда, документа из мађарских и југословенских државних установа, извештаје,

преписку и упутства југословенског Министарства иностраних послова.

Резиме који претходи монографском раду, писан на српском, мађарском и енглеском, с намером да заинтересује стручну и ширу јавност за питање решавања међуетничких проблема присутних на хетерогеној националној територији, и да укаже на „трајне и неизбрисиве последице“. У *Предговору* (17–53) аутор читаоца уводи у генезу општирања, наводи примере из праксе. Општирање мањинског становништва примењивано је у Европи још од 16. и 17. века, а вршило се по верској, националној и језичкој припадности, почев од револуције у Холандији, тридесетогодишњег рата, итд. Честе појаве општирања биле су присутне у европској пракси у склопу уређења односа међу народима и државама након ратова и промене граница у склопу међународних договора. Чињеница да је у српској историографији општирање као појава слабо изучавано, била је одлучујући мотив за изучавање и писање. Након Једренског мира и султанових хатишерифа датих Србији, општирањем се регулисало право стицања српског грађанства и заштита муслиманске имовине и права иселавања. Правна и политиколошка основа општирања након Првог светског рата добила је утемељење у „14 тачака“ америчког председника Вудро Вилсона. Уређење Европе после Првог светског рата подразумевало је што мање остајање националних мањина у оквиру европских држава. Етнички мешовит национални простор у централној, источној и југоисточној Европи био је бременит проблемима везаним за мањине. Право општирања мањина подразумевало је опредељење за држављанство. Опција представља право на добровољно изјашњавање на основу решења Конференције мира у Паризу 1919–1920. Велике силе САД, Велика Британија, Француска, Италија и Јапан створиле су *Комисију за нове*

државе и заштити мањина. Покренуто је питање мањина само у рату пораженим земљама и удруженим савезничким државама, међу којима је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Решења дата мањинама, гарантована *Уговором о заштити мањина* имала су пресудан значај у заштити мањинских права, а то су гарантовали и сви мировни уговори са пораженим земљама. Мир са Мађарском у Тријанону склопљен 4. априла 1920. предвиђао је ту могућност, а реализацијом тог права бавио се Гојко Маловић. Аутор актуелизује политичке одлуке о стварању државе Срба, Хрвата и Словенаца, наводећи је као „судбоносну грешку“. Оптирање Срба посматра у контексту сужавања српског етничког простора у 20. веку. Уочава сеобе као „судбину“ српског народа, док памћење назива „освешћење“ и чување од заборава. Српска заједница у Мађарској утемељена Великом сеобом Срба 1690, сачувала се до почетка 20. века упркос мађаризацији, а захваљујући свести о историјској, верској и националној посебности. Намера аутора је да инспирише историчаре да приступе изучавању демографског положаја Срба и у суседним државама Румунији, Бугарској, Грчкој, Турској, Албанији и Италији.

У *Уводу* (53–84) аутор описује етногенезу Срба у Мађарској и даје краћи опис српске етничке присутности. Посебно наглашава тежњу Срба да остваре народну и политичку посебност, а притиснути мађаризацијом и колонизацијом залажу се за очување црквено-школских привилегија. Затим, аутор разматра стање и положај Срба у Мађарској у време ратног примирја 1918–1920, и констатира се да је српска национална мањина живела на друштвеној маргини, препуштена себи, јер је током Првог светског рата економски ослабила услед мобилизације, реквизиције, недостатка радне снаге. Дати су пресудни политички моменти везани за распад Аустроугарске и проглашење Мађарске Демократске Републике, Чехословачке, Државе Словенаца, Срба, Хрвата, затим Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. После рата наступили су турбулентни моменти у развоју мађарске државе, у којој није било разумевања за српску националну посебност. Маловић говори о фрустрацији мађарске власти због пораза у рату. Бројни демографски извори међусобно се допуњују у стварању демографске слике, бројности српског становништва у Угарској. Југословенска централна управа била је заинтересована за иселјавање српске националне мањине и иселјење мањина из Југославије. Недостатак хране у време румунске окупације централ-

не Мађарске, убрзао је решеност Срба да се иселе. Осећај бесперспективности као последица несносног економског положаја, и страх од освете након повлачења југословенске војске са дела мађарске територије 1921, били су покретачи решености да се иселе.

Прво поглавље (85–104) под насловом *Срби у Мађарској – од закључења до озвучења Тријанонског уговора* (лето 1920–лето 1921) разматра положај Срба у будимпештанском подручју, барањском, бајском и сегединском трокуту и наводи различите изворе о броју потенцијалних оптаната. Друго поглавље (104–144) *Прейходница ојшанајна – избељичиштво Срба из Мађарске (1921–1922)* говори о приликама пре закључења мира. Југословенска војска и власти КСХС отпочеле су припрему за евакуацију са делова територије Баната, Бачке и Барање, који су остали Мађарској, у првој половини 1921. Створен је Одбор за евакуацију и организован дочек избеглица, који је функционисао од лета 1921. до краја августа 1922. Избегло је из страха преко три стотине српских породица из барањског, бајског и сегединског трокута са преко 2 500 лица. Разлози за то су што су српска деца морала ићи у мађарске школе и што су Мађари терорисали српски живаљ, усељавали се у напуштене српске куће. Истовремено, избегли Срби, због хаотичне евакуације, осетили су последице лошег смештаја и небриге о њима по Војводини. За део избеглица био је предвиђен смештај и издржавање на државном добру Београда. Повратак избеглица у Мађарску ради преноса покретности у Југославију, заштите непокретне имовине и превода осталих чланова породице, створио је нове међудржавне проблеме. Треће поглавље (144–194) *Пријаве ојшције Срба у уговореном року (1921–1922)* прати рад Југословенске централне управе, која је очекивала пријаву опције већине Срба у Мађарској и Мађара у Југославији, што се у другом случају није десило. Живу и еуфоричну пропаганду водило је југословенско посланство уз помоћ будимског епископа Георгија. Пријављивање је текло тихо и дискретно. Мађарска се плашила могућег оптирања бројне мађарске мањине у Југославији. Први пријављени оптанати били су беземљашки и аграрни српски сиротиња. Пријаву је поднело само 2 400 српских оптаната са укупно 7 000 лица. *Резултати пријаве опције*, бави се анализом стања пријава у појединим местима, сегединског, барањског и бајског трокута и Будимпештанског подручја.

Четврто поглавље (194–295) *Захтеви за иселјење ојшанајна и споразумевања влада*

Југославије и Мађарске (пролеће 1922–лејто 1923) прати темпо досељавања првих српских оптаната, које је ометала компликована процедура за спровођење аграрне реформе и колонизације, посебно, недостатак *Закона о колонизацији* који би регулисао механизме спровођења мера. Изостанак припрема, планова и начина исељавања унео је конфузију међу оптантима. Посебно је самовољно исељавање компликовало питање настањивања. Проблеми исељавања наметнули су дипломатску акцију ради продужења рока за исељење оптаната. Дошло је до споразумевања о преносу покретне имовине избеглица и изгнанника. Ове мере биле су резултат сазнања да је немогуће брзо реализовати одредбе Тријанонског уговора. Посебно је за то била заинтересована мађарска влада јер је била суочена с већим бројем избеглих лица из Југославије. У петом поглављу (254–327) *Два већа досељења ојшанаја (1922–1923)* прати се исељавање око 350 породица оптаната из Будимпештанског подручја на Беље, у јесен 1923. Посебну нелагодност донело је слабо промишљено досељавање преко 900 оптантских лица из Батање на Овче Поље у Македонији, 1923, које се претворило у егзодус.

Шесто поглавље (327–427) доноси *Масовно исељавање ојшанаја (јесен 1923–јесен 1924)*. Мађарска је у Друштву народа успела да обезбеди међународни зајам за реконструкцију привреде и одлагање репарација на 20 година. Отуда спремност у даљем решавању питања оптаната. Оптанти су у Мађарској поседовали 27 000 к.ј. Међу њима је било и безземљаша, па је за њих у Југославији требало обезбедити 30 000 к.ј. Проблеми су настали у намери да се план реализује. Натезање око доделе земље условило је спорију динамику досељавања у мањим групама. Успешно је спроведен план захваљујући залагању дипломатско-конзуларних представника у Мађарској. Тако се до краја 1924. доселило 7 305 оптаната, што је била трећина од укупног броја, или две трећине од броја пријављених. У седмом поглављу (407–459) се разматра *Јењавање исељена (1925–1929)*, и указује на узроке застоја у исељењу оптаната из бројних разлога, политичке и економске природе, пре свега недостатка земље, услова живота досељених са малим земљишним површинама. Међуратни период указује да су односи између Југославије и Мађарске имали осцилације. Мађарски велепоседници уз помоћ мађарске владе захтевали су у Међународном суду у Хагу одштету за секвестрацију и експроприсану земљу. Истовремено се на локалном нивоу воде

парнице између мађарских велепоседника и југословенских власти. Најпознатији спор водио се за имање „Беље“ које се налазило у рукама Фридриха Хабзбуршког. Оптанти, услед немоћи аграрних власти, у својој режији су организовали исељавање, најчешће разменом непокретности са Мађарима исељеницима, или продајом имовине. Осмо поглавље (459–518) *Инијезивирање исељавања ојшанаја (1929–1930)* указује на завршни део процеса оптирања. Други споразум за продужење рока оптирања 1926–1929. сведочи о хладним односима између две државе, док се трећим споразумом омогућава продужење рока до новембра 1930. Уследиле су, напокон, систематске припреме за планско исељавање како би се коначно то питање решило. Став југословенске централне управе био је да се насељавањем оптаната у северним крајевима ослаби доминација несловенског живља. Девето поглавље (518–576) се бави *Окончањем исељења ојшанаја*, које је завршено у пролеће 1931, уз мере полиције која је извршила протеривање српских оптаната из Мађарске. Уследило је као противмера протеривање мађарских оптаната из Југославије. Досељено је 300 српских породица које су смештене у Барању. Оптанти су већим делом досељени у Дунавску бановину, у мањем броју у Савску бановину. Они истовремено задржавају посед у Мађарској јер су земља и храна јефтини, настоје латину да превезу у Југославију, што им ствара трошкове на царини и обезвређује труд. Десето поглавље (576–598) носи наслов *Срби у Мађарској након исељења ојшанаја*. У Мађарској је преостало око 7 000 Срба у 46 парохија са 19 свештеника и 18 учитеља. Верско и национално заједништво мале националне групе неговала је Српска православна црква. У *Закључку* (585–598) питање оптирања постављено је у светлу разумевања положаја историјске народне српске заједнице, разуђене на југоисточном и средњем делу Европе. Истакнута је развијена свест о интегративној припадности посебном и јединственом српском народу. Специфичне навике стваране у историјском контексту условиле су разлике менталитета, што оптантима није сметало да се брзо адаптирају и интегришу. Доласком у данашњу Војводину оптанти нису допринели повећању броја становника, али је долазак у матичну домовину решио национални статус малобројне српске мањине. Живо сећање на оптирање, стицање југословенског држављанства одразило се на положај преосталог српског становништва и бржу асимилацију у Мађарској. Књига хронолошки и тематски следи

компликовану логику дешавања. Обухватила је политички и дипломатски контекст, следила историјску нужност исељавања оптаната. Аутор даје посебне осврте на низ питања везаних за оптирање. Књига је написана лаким стилем, намењена како стручној тако и широј публици, посебно потомцима оптаната. Излагање се темељи на анализи и компарацији бројних историјских извора. Одабрана је кључна грађа, изнети су ставови, како других писаца тако и лично мишљење. Књигу краси обиман научни апарат, садржи именски и географски регистар и регистар институција. Списак необјављених и објављених извора, литературе како домаће тако и стране, обимом употпуњује рад и даје му на тежини.

Друга књига је документарна, са поднасловом *Спискови српских ошћанаца у Мађарској (1920–1931)*, на 529 страна са списком 12 000 до 13 000 српских оптаната у Мађарској. Списак садржи осам рубрика: број оптанта, презиме, име, имена лица у породици, број лица у домаћинству, годину пријавне опције, планирано место у КЈ за насељење и година плана, место првог настанка исељених лица у КЈ, година првог настанка, напомена. Ово је права ризница која пружа обиле демографских података са лепезом имена и презимена, назива места. У *Енциклопедији* (523–528) указује се на кретање приселених оптаната, прати тенденција пресељавања, с намером да земља додељена у закуп путем откупа пређе у својину. Најчешће су обављана појединачна пресељења из Бачке у Барању, Западни Срем и источну Славонију, из делова јужне Бачке и јужног Баната у северне делове Војводине. Тенденција пресељавања оптаната имала је за циљ досељавање у близину мађарске границе, како би се остварила веза са њиховим непосредним имањем у Мађарској и очувао статус двовласника. Избијањем Другог светског

рата и комадањем Краљевине Југославије оптанти су подељени у више окупационих система. Највећи број оптаната у мађарској окупационој зони имао је живот пун неизвесности, ратних траума које су подразумевале избеглиштво, прогонство, интернирање, логорисање, смрт, док је мањи број избегао у централне делове Србије. Најблаже су осетили рат оптанти у Банату под немачком окупацијом, изостао је терор и протеривање, имали су за обавезу велику испоруку пољопривредних производа. Оптанти из средњег Срема који су избегли у Србију спасли су се усташког терора, за разлику од оних који су живели око Осијека и Вуковара. Судбину протераних лица доживели су и оптанти у Овчем Пољу под бугарском окупацијом, одакле су приспели у централну Србију. После Другог светског рата већи број протераних оптаната вратио се у Бачку у своје домове након одласка Секеља и Чанго Мађара, досељених из Румуније. Оптанти са територије данашње Хрватске одбили су да се у њу врате, углавном су населили Војводину. Иницијатива Срба да се погранични делови Хрватске и Мађарске насељени Србима и Буњевцима припоје Војводини није наишла на политичко разумевање комунистичке власти. Пропао је покушај досељавања 124 породице из Ловре. Убрзо после Другог светског рата оптантске породице губе особена обележја, прво ношњу, затим специфичности језика и традиције краја, утапају се у окружење.

Књиге су настале поводом писања докторске дисертације, и одраз су храбрости аутора да се упусти у корпус политичких, друштвених, економских, националних и верских питања. Стога се обе књиге топло препоручују, јер имају значај у осветљавању питања наслеђених из прошлости.

Мр Мара Шовљаков

UDC 355.333(430):929 Hindenburg

Anna von der Goltz, HINDENBURG: POWER, MYTH, AND THE RISE OF THE NAZIS, Oxford, New York 2009, pp. 325.

Полазећи од изузетно снажног утицаја који је личност фелдмаршала и председника Вајмарске републике Паула фон Хинденбурга (1847–1934), имала у немачком политичком животу у раздобљу од пуне две деценије (1914–1934), млада британска историчарка Ана фон дер Голц истакла је да је реч о „политичком феномену првог реда“. Тежиште свога рада она није поставила на пред-

стављање иначе добро проучене Хинденбургове биографије, већ на утврђивање историјских чинилаца који су условили да негова личност након 1914. постане „национална икона и живи мит“ за милионе немачких грађана. Истовремено, ауторка је покушала да одреди место овог политичког феномена унутар сложених процеса током једног од најдинамичнијих раздобља немачке исто-

рије. Ана фон дер Голц је овом проблему приступила са становишта да мит о Хинденбургу представља не само политички већ и културни феномен који је одсудно и на различите начине утицао на ставове најширих слојева немачког друштва. Следећи француског социолога Мориса Албакса, она политички мит сагледава као средишњи састојак друштвено конструисаног сећања. Ово посебно имајући у виду да представе о прошлости представљају динамичне структуре у којима различите друштвене групе супротстављају једне другима различите слике пожељне прошлости, при чему историјске представе одсликавају, на културолошком нивоу, дистрибуцију реалне друштвене моћи. Полазећи од става да мит о Хинденбургу представља културолошки конструкт, ауторка је настојала да га проучи као „комплексни комуникативни процес“ заједно са „мотивима његових творца и његових конзумента“. Истакавши да је „Вајмарска република била *савршени инкубатор за политичке митове, природно тло* у коме су они проналазили своју *обилну храну*“, методолошки оквир ауторкиног приступа представља чињеница да је тзв. *митофилија*, истовремено са снажењем секуларизације, стицала све више простора у јавном животу европских држава од средине 19. века, те да је ова појава имала нарочито изражене размере у Немачкој током вилхелминског раздобља. Одатле је маршал Хинденбург, следећи низ који су у немачкој политичкој митологији испуњавали Херман Херускер, цар Фридрих Барбароса и Бизмарк, у потпуности одговарао замишљеним представама херојске личности које су биле широко прихваћене у немачком друштву. Ово посебно, будући да је Хинденбург као мушкарац аристократског порекла, „отеловљавао вредности средњовековног друштва које је васкрсао немачки романтизам: част, верност, покорност и побожност“. Поред наведених чињеница, Ана фон дер Голц, разлоге од нарочите важности за проучавање Хинденбурговог мита у модерној историји Немачке, ипак, проналази у његовим „екстремним последицама: успону нацизма“.

У стварању мита о Хинденбургу кључну улогу је имала победа немачких армија над руском војском у бици код Таненберга 1914. године. Као „спасилац“ источне Пруске, до тада готово непознати пешадијски генерал у пензији, постао је немачки национални херој, надилазећи у својој слави чак и цара Вилхелма II – његов препознатљив лик нашао се на новинским насловима, поштанским картама, школским уџбеницима, ули-

цама градова и јавним манифестацијама. Војни пораз и слом монархије нису, међутим, довели до урушавања мита о Хинденбургу. Разлози који су омогућили његов опстанак и након преломних догађаја 1918–1919, и нестанка „старог режима“ проистичу по ауторкином суду из чињенице да је он „још увек одговарао очекивањима немачког друштва: спасавању нечег позитивног из рата, настављању веровања у оправданост немачког разлога, поновном стварању осећаја за поредак, мир и континуитет након прекида током ратног раздобља“. Притом, показало се да је од пресудног значаја за очување Хинденбурговог мита била чињеница да он у немачкој јавности, није фигурирао као кривац за ратни пораз – док је (социјал)демократска левица сву кривицу сваљивала на реакционарну немачку политику оличену у генералу Лудендорфу, кругови политичке деснице узроком пораза проналазили су „ударац у леђа“, тј. у наводној унутрашњој издаји немачке војске.

Неокрњеност мита који је окруживао Хинденбургову личност показала се, по ауторкином суду, као „тешко бреме“ за младу немачку републику. Упркос томе што је Хинденбург пружио демократским снагама ослонац приликом смиривања и стабилизације политичких и социјалних односа након ратног пораза и револуционарног метежа који је уследио, његове одлике митског хероја послужиле су као основа за антирепубликанску агитацију свих конзервативних политичких снага. Основу њихове пропаганде чинила је легенда о „ударцу у леђа“ која је потекла управо од Хинденбурга а која је значајно допринела преgrupисавању и мобилизацији милитантних антирепубликанских снага и постепеном пребацавању тежишта политичког живота у домен политичке деснице. Стога, ауторка закључује да, упркос томе што Хинденбург није вршио јавне функције током прве половине 1920-их година, он је и даље био изразито присутан у немачкој јавности док је његов „мит био чврсто установљен као витална компонента и политичко оружје деснице у борби против Вајмарског *сисџема* и Версајског уговора“.

Хинденбургова кандидатура за председника републике у априлу 1925, представљала је логичну последицу стратегије којом су се руководиле десне политичке снаге још од 1919. Истицање Хинденбурга као кандидата политичке деснице, омогућило је „претварање његове митске репутације у стварни политички капитал“, будући да је управо „митска примамљивост“ његове личности омогућила његову изборну победу. Оваквом

исходу свој допринос дала је и неспремност либералних и демократских кругова, верних републиканском поретку, да се супротставе „победнику код Таненберга“, што је имало за последицу слабљење и конфузију унутар републиканског тора и коначно, пораз њиховог кандидата Вилхелма Маркса. Притом, од значаја је поменути да су свој глас Хинденбургу у великој мери дале жене као и традиционални изборни апстиненти, што по ауторкином мишљењу наводи на закључак да је Хинденбургово име мобилисало значајан постотак становништва које је иначе било индиферентно у односу на политичка питања. Поред наведених чинилаца победу Хинденбурга омогућила је широка распрострањеност монархистичких симпатизера у немачком друштву, које је он отеловљивао, као и нада да би „непобедиви фелдмаршал“ могао да обезбеди поновно успостављање преко потребне политичке стабилности и социјалне сигурности којима је немачко друштво, након година политичких преврата и енормне инфлације, првенствено тежило.

Значајну пажњу ауторка је посветила и анализи различитих видова медијске заступљености председника Хинденбурга током његовог првог мандата (1925–1932). Ширење мита о његовим изузетним и готово надљудским квалитетима значајно је допринело кинематографија која се убрзано развијала током 1920-их. За читав циклус филмских остварења карактеристична је порука документарног филма *Челични Хинденбург* (1929) који је, поистовећујући Хинденбурга са судбином немачког рајха, истицао његове заслуге у спасавању својих сународника од руског освајања, послератног раздора и даљег међународног понижења. На сличан начин, Хинденбургово коришћење новог медија – радија, значајно је допринело расту његове популарности, те ауторка наглашава да је „кључна била чињеница да су његови говори од почетка мобилисали национални аудиторијум“ стварајући осећај присности са својим слушаоцима. Поред филма и радија, распрострањење мита о Хинденбургу поспешиле су бројне псеудо-историјске новеле посвећене разним аспектима његове личности које су уживале нарочиту популарност. Коначно, Хинденбургову омиљеност унутар најширих слојева немачког друштва користиле су и разне кампање „брендирајући“ своје производе његовим именом. На тај начин, у продаји су се нашле наочаре марке *Хинденбург*, различита вина Хинденбурговим именом, док је произвођач аутомобила *Опел* свој најпрестижнији модел назвао име-

ном „непобедивог маршала“. Имајући у виду размере председникове популарности и његову свеприсутност у јавном и приватном животу немачких грађана, ауторка закључује да је он био „најочљивија јавна личност у другој половини 1920-их година“ и „популарна икона Вајмарске Немачке“.

Током првог председничког мандата (1925–1932) променила се структура која је давала политичку подршку Хинденбургу. Иако је своју победу дуговао гласачима деснице, њени радикални представници попут Хајнриха Класа и Јозефа Гебелса, разочарани Хинденбурговом политиком, окренули су му леђа, док је он, из истог разлога, стицао све већу подршку међу републиканцима. Наизглед општа приврженост свих политичких снага изузев крајње левице, председнику Хинденбургу која је испољена приликом свечаног обележавања његовог 80-ог рођендана 1927, показала се као привремена. Будући да је изневерио очекивања десничара на председничким изборима 1932. Хинденбург је иступио као кандидат прорепубликанских странака. Упркос томе што је однео убедљиву победу у оба изборна круга, ауторка наглашава чињеницу да су његови некадашњи поборници из 1925. постали, у међувремену, окосница нацистичког бирачког тела. Оно што је одлучило у изборном окршају између Хинденбурга и Хитлера, била је митска аура Хинденбурга који је у изборној кампањи био представљен као човек који „једино може да спаси Немачку од скоро сигурног грађанског рата, једини Немац који гарантује стабилност у спољној политици и *гаранти Немачке будућности*... легендарна фигура која ће коначно донети обнову Немачке“. У том смислу, ауторка наглашава да је само поливалентна Хинденбургова личност могла, у крајње заостреној политичкој ситуацији у којој се Немачка нашла 1932, истовремено да обједини подршку разних конзервативних струја, либерала, католика и социјалдемократа.

Оставка Хајнриха Брининга средином 1932. означила је нову фазу у урушавању демократског поретка Вајмарске републике. Будући да је Хинденбург настојао да га замени једном врстом полуауторитарног система он је, након поновљених парламентарних избора на којима су нацисти остварили суверену доминацију, поверио канцеларски положај Адолфу Хитлеру. Ступивши на власт, нацисти су настојали да у јавности створе слику о хармоничном јединству између „маршала и каплара“. Поред осталог, овом циљу требао је да послужи и *Дан Појшдама*, 12. марта 1933, како би се показале историјске

везе између Хилерове „младе Немачке“, традиционалних хришћанских вредности и пруско-немачке милитаристичке баштине. Представљајући „венчање између пруске прошлости и националсоцијалистичке будућности“ *Дан Пошсдама* представљао је велики пропагандни успех новог режима обзиром да је успео да убеди многе политички умерене немачке грађане у оправданост Хитлерове владавине. Притом, ауторка с правом истиче да је остарели председник Хинденбург својим митским ауторитетом и одобравањем нацистичких закона одлучно допринео да у року од неколико недеља буде укинут парламентарно-демократски режим немачке републике. Након Хинденбургове смрти, 2. августа 1934, спајањем функција канцелара и председника, Хитлер је преузео контролу над преосталим двома институцијама, које су до тада остале изван његовог домаћаја – председничком функцијом и војском. Истовремено, нацистичка пропаганда наставила је да се користи Хинденбурговим митом представљајући га као хероја националсоцијалистичке револуције.

Своје разматрање ауторка је окончала кратким освртом на судбину Хинденбурговог мита након 1945. Услед тоталног пораза немачког рајха, окупације и поделе земље, променио се и однос према Хинденбургу: у СР Немачкој он је највећим делом критички оцењиван као „Хитлеров коњовођа“ тј. као један од пресудних чинилаца који су омогућили успостављање нацистичке диктатуре, иако је он и даље уживао углед у круговима крајње политичке деснице. С друге стране, у комунистичкој источној Немач-

кој Хинденбург је сматран „главним представником корумпираног *буржоаско-империјалистичког* система“. Одатле је, као последица сложеног историјског развоја двеју немачких држава током друге половине 20. века, Хинденбургов мит престао да постоји.

Књига коју смо настојали да прикажемо представља приређени текст докторске тезе коју је Ана фон дер Голц одбранила 2007. на Факултету за модерну историју универзитета у Оксфорду пред комисијом у којој су била водећа имена у овој области – Ричард Еванс, Џејн Каплан, Хартмут Поге фон Штрландман и Николас Штаргарт. Поделивши рад у девет хронолошко-проблемских целина, ауторка га није оптеретила сувишним и мање важним појединостима, док јој је у исто време пошло за руком да своје ставове поткрепи обиљем изворног материјала. Ово посебно имајући у виду да је своје закључке темељила на изузетно богатим и разноврсним изворима – поред десетина фондова Немачког савезног архива у Берлину, Кобленцу и Фрајбургу као и фондова других специјализованих архива, ауторка се користила и богатом немачком штампом, периодиком, филмовима, као и мноштвом објављених документарних извора, мемоарских и дневничких списа и историографске литературе. Имајући у виду да поред поменутих чињеница, дело одликују још и модеран приступ, јасноћа и непретенциозност у излагању, те језгровит и концизан стил, сматрамо да је реч о прворазредном историографском раду које свакако заслужује да буде преведено и на српски језик.

Мр Михаел Анђоловић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови по правилу не треба да буду дужи од приближно три табака, куцани ћирилицом, у фонту Times New Roman, величина слова 12. Један табак износи приближно 16 страница од 28 редова са 66 знакова у реду, односно око 30.000 знакова.

Текст намењен рубрици „Чланци“ треба на почетку да садржи сажетак (апстракт), са основним садржајем рада, обима 100 до 250 речи и до десетак кључних речи. На крају текста потребан је резиме (Summary) до једне десетине дужине чланка и кључне речи, на енглеском језику. Сажетак, кључне речи и резиме се пишу истим фонтом, величине 10.

Наслов рада се пише на средини, великим словима – верзалом (фонт 14).

Радови се предају у штампаном (2 примерка) и електронским облику.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге у курзиву (италику), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља зарез. Када се наводи број странице, наводи се без икаквих додатака (нпр. стр., р., рр.. и слично). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично, пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно, али је пожељно.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴.

Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“.

Уколико се помиње више места где је књига издата, раздвајају се цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично, под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања курзивом, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига).

Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника курзивом, место издања, издавач, година издања.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично, потом курзивом гласило у којем је пропис објављен, зарез, број и година објављивања, раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану курзивом (италиком) и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три), књиге или чланка, раздвајају се зарезом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена.

Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.“.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка.

Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига или чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст са више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци са више различитих страна, наводе се њихови бројеви, раздвојени зарезима. Уколико се цитира више страна које се не одређују тачно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље“.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „Исто“.

Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али са различите стране, користи се „Исто“, наводи страна и тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се курзивом.

12. Страна имена се транскрибују на ћирилици на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у загради у изворном облику на страном језику курзивом.

13. За „видети“ користи се скраћеница „Вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „Упор.“

14. На крају рада се наводи листа референци (литература).

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Издаје двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 420-199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: +381-21/420-199
email: vnikolic@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 84. свеску фебруара 2012. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор чланака: Мирјана Зрнић
Коректор чланака: Драган Тубић
Преводилац резимеа: проф. др Предраг Новаков
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад
Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Милош Благојевић. – 1984, 29–. – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410